

319

स्वस्ति

सवित्र

५

वाकिरह्याका स्वस्ति श्रीग शो झा पुन मा ११७१

जड

जो सवति नीको २२१२

॥ १० ॥

॥ १० ॥

319
RILEY HILL

ॐ नमः श्रीगणेशाय नमः ॥ नमः श्रीहयग्रीवाय ॥ ॥ प्रणम्य परमात्मानं बालधीर्द्विषिद्वये सारस्वतीं नृजुं कुर्वे
प्रक्रियां नानि विस्तरं ॥ इन्द्रादयोऽपि यः स्यान्न नययुः शब्दवारिधे प्रक्रियां तस्य कृत्स्नस्य क्षमो बकुं नरः कथं ॥
तत्र तावत्संज्ञासंख्यवहाण्यसंगृह्यते ॥ अइउ ऋलि समाः ॥ अनेन प्रत्याहार्यहणाय वर्णापरिगणयन्ते ॥ ते वां
समानसंज्ञाच विधीयते ॥ नैतेषु सुत्रेषु संधिरनुसंधेयो विवक्षितत्वात् विवक्षितस्तु सन्धिर्भवतीति नियमान् ॥ लो
किकप्रयोगनिष्पन्नये समये मात्रत्वाच्च ॥ ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः सवर्णाः ॥ एतेषां ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदः परस्परं सवर्णा
भरणे ॥ लोकाक्षरवस्य सिद्धिरिति वक्षति ॥ ततो लोकतत्त्ववृत्तादिसंज्ञाज्ञानव्याः एकमात्रो ह्रस्वः द्विमात्रो दीर्घः त्रि
मात्रो प्लुतः व्यंजनं चार्धमात्रकं ॥ एषां मन्त्रेषु दातादिभेदाः ॥ उच्चैरुपलभ्यमानो दाताः नीचैरनुदाताः समद्वयत्वात्परितः

उक्तः
१

एते ओ औ संध्यक्षराणि एषां ह्रस्वानसंति ॥ उभये स्वरः प्रकारद्वयः पञ्च चत्वार एकारादयः उभये स्वर उ
च्यते ॥ अवर्जानामिनः ॥ अवर्णवर्जाः स्वरानामिनः उच्यते ॥ अनुक्रात्रातावत्स्वराः ॥ प्रत्याहारं जिग्राहयिष्याव्यं
जनान्यनुक्रामति ॥ ॥ हयवरल अगान ऊम रुठ ध धम ज उ द ग व ख फ छ ठ थ च ट त क प स ष श ॥ आद्यं
त्राभ्यां प्रत्याहारं जिगृक्षता आद्यं ताभ्यामेते वर्णा ग्राह्या ॥ आदिवर्णेनेन सह गृह्यमानसं नाम प्रत्यारः ॥ तथा
हि ॥ अकारो वकारेण सह गृह्यमाणो अव प्रत्याहारः सच ॥ अइउ ऋलि ए ऐ ओ औ हयवरल अगान ऊम
रुठ ध धम ज उ द ग व इत्येतावत्सख्याकः सम्पद्यते ॥ चटतकप इति च प प्रत्याहारः ॥ रुठ ध धम इति रुभ प्र
त्याहारः ॥ ज उ द ग व इति जव प्रत्याहारः ॥ एवं यत्र यत्र येन येन प्रत्याहारेण कृत्यं स स तत्र तत्र ग्राह्यः संख्या

सा. बा.
२

नियमस्तु नास्ति ॥ ह्रस्वाव्यंजनानि ॥ ह्रस्वादिभ्यः सकाराच्चावर्णा ह्रस्वाव्यंजनानि भवन्ति ॥ स्वरहीनं व्यंजन ॥ नेस्वका
रसुखमुखोच्चारनाथत्वादित्यशकः ॥ कार्यायेन ॥ प्रत्ययाद्यतिरिक्तः कस्मैचित् कार्यायोश्चार्थमानो वर्ण इत्यज्ञः
को भवति ॥ यस्येत्स ज्ञातस्य लोपः ॥ वर्णादर्शनं लोपः ॥ वर्णविरोधो लोपश्च ॥ मित्रवदागमः ॥ सत्रुवदादेशः
॥ स्वरानन्तरि ता ह्रस्वाः संयोगाः ॥ ऊर्ध्वदुनुप्रवर्गाः ॥ उकारः पंचवर्णपरिग्रहणार्थः ॥ अकृहविसर्जनीयानां कंठः
॥ इचुयसानां तालुः ॥ अतुरघाणां मुखा ॥ लटुलसानां दंताः ॥ उषुपधमातीयानां मोक्षो ॥ अमङ्गलानां नासिः
काच्च ॥ एदैतोः कंठतालुः ॥ ओदैतोः कण्ठमोक्षं ॥ वकारस्य दंतोष्ठं ॥ जिह्वामुलीयस्य जिह्वामुलं ॥ नासिनुस्वारस्य
॥ अरेदोनासिनो गुणः ॥ नासिनस्तनकाश्चरस्य ओष्ठे गुणसंज्ञकाः ॥ ओरे ओष्ठद्विः ॥ आश्चरस्य ओष्ठे द्विः ॥

गुरुः
२

संज्ञकाः ॥ अत्र स्वरदिष्टिः ॥ अत्रोचः स्वरस्तदादि वर्णोऽसंज्ञको भवति ॥ अत्र्यात्पूर्व उपधाः ॥ अत्र्याद्वर्णमात्राः
तूर्ध्वोचः स उपधा संज्ञको भवति ॥ असंयोगादिपरोक्षत्वं लघुः ॥ विसर्गानुस्वारसंयोगादिपरोक्षीर्ध्वश्च गुरुः ॥
मुखनासिकोऽनुनासिकः ॥ मुखनासिकाभ्यामुच्चार्यमानोऽनुनासिकः ॥ द्विविदुर्विसर्गः शिरोविन्दुरणस्वारः ॥
॥ इति संज्ञाप्रक्रिया ॥ ॥ अधुना स्वरसन्धिरभिधीयते ॥ इयं स्वरः ॥ इवर्णोयत्वमापद्यते ॥ स्वरपरे ॥ यकार
स्य भावो यत्वं ॥ वर्णग्रहणोऽवर्णस्यापि ग्रहणयुक्तात् ॥ दधि आनय इति स्थिते ॥ दधय आनय इति तावन्नव
ति ॥ ह्रस्वेऽह्रस्वः ॥ स्वरान्परोक्षह्रस्वावर्जितो ह्रस्वो ह्रस्वपरोक्षी भवति ॥ इति वकारस्य द्वित्वं ॥ पुनः द्वित्वे प्राप्ते
द्वित्वविधानां द्वावेवावशिष्येते ॥ अत्रो ह्रस्वा लुप्यते ॥ कृतस्य करणं नास्ति मृतस्य सरणं यथा ॥ ज्ञानदग्ध

सा. वा.

३

सरीरस्य पुनर्दाहो न विद्यते ॥ रुभेजवाः ॥ रुसानां रुभेपरे जवा भवन्ति ॥ इति पूर्वधकारस्य दकारः ॥ सवर्णात्वा
न ॥ वर्गो वर्गेण सवर्ण इति वचनादयथा संख्यं वा वक्तव्यं ॥ स्वरहीनं परेण संयोज्यं ॥ दद्यान् य इति सिद्धं ॥ न
कं नरो व्यते ॥ स्माकं दूधं च मधुरायते ॥ अन्नसंरोचनायां यदद्यान् यवरानने ॥ सुत्रे विभक्तिर्नैवास्ति हतो
सायदृश्यते ॥ एकत्वं च बहुत्वं च तत्सांकेतिकमुच्यते ॥ सांकेतिकत्वादिभक्तेर्लुभ्यति ॥ अत्र विभक्तिरहितस्य
रत्वात्राभिनः स्वर इति नुस्न स्यात् ॥ प्रत्ययरहिते स्वरस्य लोप इति न स्यात् ॥ रसरहितत्वात् संयोगात् तस्य लोप इ
ति न स्यात् ॥ गौरी अत्र इति स्थिते ॥ अर्ह इति विशेषणान्नरे फस्यद्वित्वं ॥ किन्तु ॥ राद्ययोद्धिः ॥ स्वरपूर्वादेकात्परे
ययोद्धिर्भवति ॥ जलतुम्बिकाया येन रेफस्योर्द्धगमनं ॥ पाषाणपिराडं न्यायेन रेफस्याधोगातिः कथं न भवति ॥

गुरु
३

न ब्राह्म ॥ अत्र रेफस्य धो जातिपश्चादेकस्योर्द्धगः ॥ गौरी अत्र ॥ स्वर इति नुवर्तते ॥ एवमन्यत्रापि यत्र यत्र न
सुत्राक्षरे न कार्यं सिद्धितत्र सर्वत्र सुत्रांतरापदं तदनुवर्तिना तयाः ॥ ग्रन्थमुच्यते भयां नास्माभिर्लिख्य
ते ॥ उवं ॥ उवर्णो वत्त्वमापद्यते स्वरपरे ॥ मधु अत्र ॥ मधु अत्र ॥ पूर्ववत् सिद्धातः ॥ अरं ॥ अवरणो रत्त्वमापद्य
ते स्वरपरे ॥ पित् अर्थः ॥ पित् अर्थः ॥ मात अर्थः ॥ मात अर्थः ॥ ललं ॥ लवर्णो लत्वमापद्यते स्वरपरे ॥ ल अन्तुव
न्धः ॥ लनुवन्धः ॥ ल अकृतिः ॥ लाकृतिः ॥ ए अयः ॥ एकारो अय भवति स्वरपरे ॥ ने अन्नं ॥ नयनं ॥ ओ अ
व ॥ ओकारो अव भवति स्वरपरे ॥ भो अति ॥ भवति ॥ पटो ओतु ॥ पटोतु ॥ गवादेरवर्णागमोक्षादौ व
क्तव्यं ॥ गो अक्षश्च गवेऽश्च गवाग्रं च गवाजिनं च इरमक्षौ हिनी प्रोठ सते प्रोक्ता गवाद्यः ॥ गो अ

सा. व्या.
४

क्षः॥ गवाक्षः॥ गो-अत्र॥ गवात्र॥ गो-अजिनं॥ गवाजिनं॥ गो-इड॥ गवेड॥ स्व-इरिणि॥ स्वेरिणी॥ अक्ष-उ
हिणी॥ अक्षोहिनी॥ प्रुडः॥ प्रौठः॥ कचित्स्वरव्यकारः॥ यथाध्वपरिमाणे गो-पुतिः॥ गपुतिः॥ नव्यज
गोस्वरः प्रसंधेया व्यंजनपरेस्वरः संधेयानभवति॥ देवी गृहं॥ पटुहस्तः॥ जलेयमं॥ वा योगतिनोयानं
वेधतिमात्रमण्डलं॥ एतेषां सनित्यसंधिः॥ क्वचित्क्षानुरेधत्वात्स्वरव्यकारः बोद्धव्याः॥ पित्रयंगपुतिः
॥ अन्यत्र गवां मिश्रीभावे गो-पुतिः॥ आगमवैपर्यप्रसंगात् प्रथमं न सवर्णे दीर्घः॥ तेन स्वरं स्वेरिणी प्रौठः
प्रौठः प्रेखाः प्रेखाः॥ ऐ-आय॥ ऐकारो-आयभवति स्वरपरे॥ ने-अकः नायकः॥ औ-आव॥ औकारो-आवभव
ति स्वरपरे॥ नो-इह॥ ना-विह॥ यव-लोपस्थापदंते॥ पदंते-सि-तानामयादीनां यकारवकारयो-लोपसंवाभ

पुरु.
४

वति॥ ते-आगता॥ त-आगता॥ त-यागता॥ पटो-इह॥ पट-इह॥ पट-विह॥ त-स्यै-आसनं॥ त-स्मा-सनं॥ त-स्मा-यास
नं॥ अ-सौ-इ-नुः॥ अ-सा-इ-नुः॥ अ-सा-वि-नुः॥ ए-अय-सै-आय-ओ-अव-ओ-आव-ए-ते-अया-दयः॥ अ-या-दीनां यव-लो
पः॥ नतु-अन्यस्मिन्॥ अप-दं-त-त्वा-ने-अन-मित्या-दौ-नः॥ लोप-सि-पुन-र्न-स-भिः-छ-न्द-सी-तु-भवति॥ हे-स-खे-इ-ति॥ हे
स-खे-ति॥ हे-स-ख-इ-ति॥ पुनः-ग्र-ह-नं-न-लोप-सि-भव-त्येव॥ राज-न-उ-वाच॥ राजो-वाच॥ इ-त्या-दि॥ ए-दो-तो-तः॥ प
द-ते-सि-त-दे-का-रा-दो-का-रा-श्च-पर-स्या-का-र-स्य-लो-पो-भवति॥ ते-अत्र॥ ते-त्र॥ प-दो-अ-त्र॥ प-दो-त्र॥ अ-प-द-ं-त-त्वा
ने-अन-मित्या-दौ-नः॥ त-पर-क-रण-म-सं-दे-ह-ार्थः॥ स-व-र्णो-दी-र्घः-स-ह॥ स-व-र्ण-स्य-स-व-र्णे-प-रे-स-ह-दी-र्घो-भव
ति॥ अ-दी-र्घो-दी-र्घ-तां-ज-ति-ना-स्ति-दी-र्घ-स्य-दी-र्घ-ता-पु-र्व-दी-र्घ-स्वर-दृ-त्वा-पर-लो-पो-वि-धी-य-ते॥ अ-था-अ-त्र

सा. व्या.
५

अधात्र॥ दधिइह। दधीह॥ होचमकारह। होचकारह॥ पप्रआसनं। पप्रासनं॥ दराइअग्रं। दराग्रं॥ ननु
दधिइहेत्यादिषु इयंस्वरे कथं न प्राप्नोति॥ तदर्शनमाह॥ सामान्यसास्त्रतो नुनं विसेषो बलवां भवेत्॥
परेण उर्ववाधोवाधाय सो दृश्यतामिहः॥ अइए॥ अवर्णोऽवर्णे परे सहस्रकारे भवति॥ तवइदं। तवे
दं॥ ममइदं। ममेदं॥ हलादेरिवाद्यौटोऽर्जो यो वक्तव्यः॥ हलइषा। हलीषाः॥ लोंगलइषा। लोंगलीषाः॥ मनसइ
षा। मनीषाः॥ अद्यओम। अद्यो॥ पतन् अंजलि। पतंजलिः॥ कर्क अंधुः। कर्कंधुः॥ कुलअद्या। कुलदा॥ सीसन
अंत। सिमंतः॥ उओ॥ अवर्णोऽवर्णे परे सहस्रकारे भवति॥ गंगाउदकं। गगोदकं॥ जमुनाउदकं। जमुनो
दकं॥ शीताउदकं। सीतोदकं॥ उष्णउदकं। उष्टोदकं॥ अअर॥ अवर्णोऽवर्णे परे सहस्रकारे भवति॥ तवअ

पुरु
५

कि। तवकिः॥ कचिदार॥ अवर्णोऽवर्णे परे सहस्रकारे भवति॥ अराअरां। अरां॥ शीतअन। सिता
न॥ अराप्रवसनवत्सतरकं वलदशनवसानां मुरो परे॥ प्रअरां। प्रां॥ वसनअरां। वसरां॥ कचलअ
रां। कचलारं॥ वत्सतरअरां। वत्सतरां॥ दसनअरां। दसनां॥ अनेचलनियासमासे॥ शीतेनअन। शी
तार्तः॥ अतिधातो रूपसर्गस्य॥ प्रअछति। प्रार्छति॥ नामधातोर्वा॥ प्रअधभीयति। प्रार्धभीयति। प्रर्थभीयति
॥ लअल॥ अवर्णोऽवर्णे परे सहस्रकारे भवति॥ तवलकारः। तवलकारः॥ रलयोः सावर्णे वा वक्तव्यः॥ पलिः
अंकः। पल्पंकः। पर्यंकः॥ अकारलकारौ सवर्णसंज्ञोक्तः॥ होत्अकारः। होत्कारः॥ रलयोऽदयोश्चैव शषः
योर्वदयोस्तथा वदं त्यवां वसावर्णमलंकारविदो जनाः॥ एएए॥ अवर्णोऽवर्णे परे सहस्रकारे

सा. व्या.
६

भवति॥ तव एषा। तवैषा॥ तव ऐश्वर्यं। तवैश्वर्यं॥ ओ औ औ॥ अवर्ण ओकारे औकारे च परे सरु ओका
रे भवति॥ तव ओदनं। तवौदनं॥ तव औनत्यं। तवौनत्यं॥ ओष्ठो त्वौर्वो। अवर्णस्य ओष्ठो त्वाः परयोः
द्या सरु ओकारे भति॥ समासे सति॥ विस्व ओष्ठः। विन्वोष्ठः। विन्वोष्ठः॥ सुल ओतुः। सुलोतुः। सुलोतुः॥ स
मासे इति किं तवोष्ठः॥ वाशब्दविकल्पार्थः॥ ॥ इति स्वरसंधिः॥ ॥ अथ प्रकृतिभावोच्यते॥ नामी॥ अ
दसोऽमी शब्दसंधिर्न प्राप्नोति॥ अमी॥ अमी आदित्याः अमरोगे अम्यत्र॥ चेदित्ये॥ ई च उ च ऐ च ये॥
इकारान्न उकारान्न एकारान्न शब्दोदित्येव न्नमानः संधिर्न प्राप्नोति॥ मरी वादी वज्रं॥ अमी अत्र
पठु अत्र माले आनय॥ मरी वादिति किं॥ मनि इव मरी वरेद सि इव रेद शीव॥ दंम्यति इव। दम्यती

उरु
६

व॥ जायापति इव। जायापतीव॥ मायापति इव। मायापतीव॥ एते मरी वादयः॥ ओ नि पातः॥ आका
र ओकार निपात एकस्वरश्च संधिर्न प्राप्नोति॥ आ ए व मन्य सेनो अत्र स्थातव्यं॥ अ अये हि इ ई अं प
इ प उ तु तिष्ठः॥ इरादा हाने च ते लुतः॥ इरादा हाने गाने विचारणे रोदने च टे लुतो भवति॥ लुतः लुतश्च
संधिर्न प्राप्नोति॥ देवदेन एहि॥ ॥ इति प्रकृतिभावः॥ ॥ अथ व्यञ्जनकार्यमुच्यते॥ चपा इव जवा
ः॥ पदात्रेव न्नमानाश्च पाजवा भवेत्ये परे॥ षट् अत्र। षट् अत्र॥ वाक् यथा। वाग् यथा॥ तत् इदं तदिदं॥ क
कु प यथा। ककु यथा॥ अवग्रहं किमर्थः॥ चपा इव शब्दत्रानुवृत्त्यर्थः॥ अमे अमावा॥ पदात्रेव न्न
मानाश्च पाजमे परे अमावा भवेति॥ वाक् मात्रं। वाग् मात्रं। वाग् मात्रं॥ षट् नरः। षट् नरः। षट् नरः॥ षट् सम

सा. व्या.

७

षण्ममः। षड्ममः॥ तन्नयनं। तन्नयनं। तन्नयनं॥ त्रिष्टुप्मिनेति। त्रिष्टुप्मिनेति। त्रिष्टुप्मिनेति॥ एत
त्सुरारि। एतन्सुरारि। एतन्सुरारिः॥ मयति प्रत्यये च पाणाजमानित्यं स्पुः॥ चित्तमयं। चित्तम
यं॥ मृत्तमयं। मृत्तमयं॥ पदान्ते इति किं परमात्मा यत्नः॥ चपाच्छः॥ चपाडुत्तरस्य शकारस्य छेवा
भवति॥ वाक्शुर। वाक्शुर। वाक्शुरः॥ षट्श्यामा। षट्श्यामा। षट्श्यामा॥ ततश्चेतं। तच्छेतं। ततश्चे
तं॥ वाक्शब्दविकल्पार्थः॥ कार्यानिमित्तं कार्यानिमित्तेषु निर्देशः॥ अत्रैव विपरीतग्रहणं कथं॥ विप
रीतग्रहणात्मकारलकारसंयोगात्ते ह्यन्वयं न स्यात्॥ तद्भूमिज्ञानं। तत्त्वज्ञानं॥ होरुभा॥ चपाडुत्तरस्य ह
कारस्य रुभावा भवति॥ यद्दुर्गाश्च य। सद्दुर्गाश्च तुर्यो भवति॥ तत्तद्विः। तद्विः। तद्विः॥ वाक्श

उक्तः
७

रिः। वाक्शरिः। वाक्शरिः॥ अचहलौ। अचहलौ। अचहलौ॥ षट्श्यामा। षट्श्यामा। षट्श्यामा॥ त्रिष्टुप्कृतं।
त्रिष्टुप्कृतं। त्रिष्टुप्कृतं॥ वाक्शब्दविकल्पार्थः॥ उदस्थादेः सलोपः॥ उत्पूर्वापरस्था गतिनिवृत्तावित्यादेर्ज्ञातो
ः सकारस्य लोपो भवति॥ उत्तस्थानं। उत्तस्थानं॥ उत्तस्थानं। उत्तस्थानं॥ स्तोः शुभिः शुः॥ स्तोः सकारस्य तव
गस्य शकारेण च वर्गेण च योगे सकार च वर्गे यथा संख्यन भवतः॥ सकारस्य शकारः तवर्गस्य च वर्गः॥
कसच्चरति। कश्चरति॥ कसच्छादयति। कश्छादयति॥ कसश्चरः। कश्चरः॥ ततश्चित्रं। तश्चित्रं॥ ततश्छादय
ति। तश्छादयति॥ ततश्चात्तं। तश्चात्तं॥ ततश्चयति। तश्चयति॥ ततश्चाशयति। तश्चाशयति॥ ततश्चकारे
ण। तश्चकारेण॥ नश्चान॥ शकारात्परस्य तवर्गस्य च वर्गे न भवति॥ विश्नः। विश्नः॥ प्रश्नः। प्रश्नः॥ शुभिः

सा. व्या.
८

ः॥ स्तोः सकारतवर्गयोः षकारटवर्गान्यांयोगेष्टुर्भवति॥ सकारस्य षकारः॥ तवर्गस्य टवर्गः॥ कश्चिदुः
कश्चिदुः॥ कतटीकटे। कटीकटे॥ ततटीकते। तटीकते॥ ततठकारेणा। तठकारेणा॥ ततडीने। तडीने॥ तत
ठोकेते। तठोकेते॥ प्रत्याहारस्य संख्या नियमस्तु नास्ति इति वचनात्॥ चटनकपानी छठथषका जडदग
वानो रुढधधभा भगानडे साश्च भवन्ति॥ छतइलावरुभा शयमा यमरुपौ वधपाथे चपोरुवः रुवजवाश्च
रुसाश्च वसरसो रुसखसो शसरु पचविंशति॥ तोर्लिलः॥ तवर्गस्य लकारे परे लकारो भवति॥ ततलु
नाति। तलुनातिः॥ भवानल्लिखति। भवाल्लिषति॥ अत्र स्याद्विप्रभेदारेकवर्जिता यद्वलाः॥ सानुनासि
कानिरनुनासिकाश्च तत्र सानुनासिक एव नकारस्य लकारो भवति॥ नपि॥ षकारे परे तवर्गस्य

गुरु
८

त्वं न भवति॥ भवान् षष्टः। भवां षष्टः॥ दोरन्नात्॥ पदात्नेवर्तमाना टवर्गात्परस्य स्तोः द्रुत्वं न भवति॥ षट्
सीदति। षष्टीदति॥ षट् नर। षट् नर। षट् नरः॥ नः सकृच्छते॥ नात्र स्य पदस्य छते परे सगागमो भवति॥ रि
क्तिता वा यत्र योर्वक्तव्यौ॥ राजनश्चित्रं रजंश्चित्रं॥ भवान्तनोति। भवांस्तनोति॥ भवानटीकटे। भवाटीकटे
॥ भवानठकारेणा। भवांष्टकारेणा॥ नः छव्यप्रशान्। नकारस्य प्रशान् वर्जितस्य पदस्य छव्यमपरे परतः स
कारो भवति॥ भवान् छदयति। भवास्छदयति॥ भवांस्तनोति छवितिकिं भवान् करोति॥ अत्र प्रशान्निति किं
। भवान्दरुक्॥ शोचकः॥ नांतस्य पदस्य शोचरे वा बगागमो भवति॥ यद्वाधितं तद्वाधितमेव॥ भवान्धुरः।
भवाधुरः। भवाधुरः॥ कुर्वन्धुरः। कुर्वन्धुरः। कुर्वन्धुरः। कुर्वन्धुरः॥ प्रशान्दयनं। प्रशान्दयनं। प्रशान्दुः

सा. वा.

९

यनं। प्रशा. मुयनं॥ ॥ इति ह्रस्वादिः स्वरेऽकारणकारनकाराऽह्रस्वाद्भूतगदिर्भवति॥ स्वरेऽपरेऽपदान्ते
च॥ प्रत्यङ् इदं प्रत्यङ् इदं॥ सुगन इह। सुगन्निह॥ राजन इह। राजन्निह॥ दीर्घत्वात्भवानित्यादीनां॥
छः॥ ह्रस्वाद्भूतस्य ष्ठकारोऽधिर्भवति॥ स्वसेचपाहसानां॥ हसानां स्वसेचपाभवति॥ तवः छत्रं।
तव छत्रं॥ केचित् दीर्घादपि वक्तव्यं॥ हि छः स्नेहः॥ अश्नाभ्यां नित्यं॥ आच्छादयति। माच्छिदत॥ स्वरेऽपरेऽपदान्ते
अनुस्वारस्य मकारो भवति स्वरेऽपरे॥ तं आह। तमाह॥ दृश्यतां इह। दृश्यतामिह॥ मोनुस्वारः॥ मकारस्य
नुस्वारो भवति ह्रस्वेऽपरेऽपदान्ते च॥ तमहसति। तं हसति॥ पटुमद्यथा। पटुं दद्यथा॥ अथ पदान्ते तु गंम्यते न
म्यते॥ न आपदान्ते ह्रस्वे॥ नकारस्य मकारस्य चापदान्ते वर्तमानस्यानुस्वारो भवति ह्रस्वेऽपरे॥ ह्रस्वा

उरु.
९

सा. वा.

१०

नसि। ह्रस्वांसि॥ पयानसि। पयांसि॥ पुमभ्यां। पुंभ्यां॥ कमसः। कंसः॥ समसः। संसः॥ चकार ग्रहणात्पदा
न्तेऽपि भवति॥ अमायपस्य॥ अनुस्वारस्य अमावा भवति॥ ह्रस्वेऽपरे॥ अस्य यपश्च सवर्णाः॥ त्वं करोषि
। त्वं हरोषि॥ तं तनोति। तन्नोति॥ संजानाति। सञ्जानाति॥ वर्गेऽपि वर्गीन्ते॥ अनुस्वारस्य वर्गेऽपरे वर्गीनो
भवति॥ वर्गभावे पररूपः स्यादित्यर्थः॥ यवले परे यवलावा॥ अनुस्वारस्य यवले परे यवलावा भवति
। संयता। सय्यता॥ संवत्सरः। सवत्सरः॥ संलयः। सलयः॥ त्वं लुनासि। त्वं लुनासि॥ गुं ह्रस्वसि अनुस्वार
स्य गुंकारमापद्यते छंदश्शिष्यसहरेऽपरेऽपदान्ते॥ हंसः। हंसः॥ वयं सोमः। वयं सोमः॥ तं रविः। तं
रविः॥ ॥ इति व्यंजनसन्धिः॥ ॥ अथ विसर्गसन्धिः॥ विसर्जनीयस्य सः॥ विसर्जनीयस्य

सा. वा.
१०

सकारो भवति खसे परे ॥ कः तनोति कस्तनोति ॥ कः चरति । कश्चरति ॥ कः हृदयति । कश्च हृदयति ॥ श
षशो वा ॥ विसर्जनीयस्य शषशो परे वा सकारो भवति ॥ कः शेते । कश्शेते ॥ कः षष्टः । कश्च षष्टः ॥ कः साधु
॥ कस्माधुः ॥ कुष्योः कष्यो वा ॥ विसर्जनीयस्य कवर्गपवर्गसंबन्धिनिखपे परे कष्यो वा भवतः ॥ कषा
वृच्चारणार्थः ॥ कः करोति । कश्करोति ॥ कः पचति । कश्च पचति ॥ वाचस्य त्यादयः संज्ञाशब्दानि पातासाध
वः ॥ वाचः पतिः । वाचस्यति ॥ तद्धृतोः करपत्यौश्चौरदेवतयोः सुततलोपश्च ॥ ब्रह्मपतिः । ब्रह्मस्यति ॥
ततकरः । तत्करः ॥ कारस्करः । भारस्करः । हरिश्चन्द्रः ॥ यत्र सुत्रेनाह्यययते तन्निपातनासिद्धे ॥ अ
होरोरात्रिषु ॥ अहो विसर्जनीयस्य पदान्तो भवति ॥ एवादिगणवर्जितेषु वरतः ॥ अहः पतिः ।

उ. क.
१०

अहर्षति ॥ अहः गणः । अहर्गणः ॥ अरात्रिष्विति विशेषणदहोरात्रं ॥ अहोरूपं । अहोरथं त्रं ॥
अपदान्तत्वादहोभ्यां ॥ अतोत्पुः ॥ अकारात्परस्य विसर्जनीयस्य उकारो भवति अतिपरतः ॥ तपर
स्तत्कारस्य तपरस्तात्परो वातान् ग्राह्यः ॥ कः अर्थः कोर्थः ॥ हवे ॥ अकारात्परस्य विसर्जनीयस्य उका
रो भवति हवे परे ॥ कः गतः । कोगतः ॥ देवः याति । देवो याति ॥ मनः रथः । मनो रथः ॥ क्विं नामिनो लोपश ॥
क्विं नामिनः परस्य विसर्जनीयस्य लोपश भवत्यवे परे ॥ भुमिः हृद्वाददे । भुम्पाददे ॥ आदवे लोपश
॥ अवर्णत्परस्य विसर्जनीयस्य लोपश भवत्यवे परे ॥ देवाः अत्र । देवात्र ॥ वाताः । वाताः । वाता ॥ वाता ॥
अतोत्पु रित्यस्य विखयं परिहृत्य दीर्घाद्दुदाहरति ॥ कुरवः आत्महितं संत्रं । कुरवोत्तहितं संत्रं ॥ यज्ञ

सा. वा.
११

क्षणेनानुत्पन्नं तत्सर्वं नियातनासिद्धं ॥ स्वरेयत्वं वा ॥ अवर्णात्परस्य विसर्जनीयस्य यत्वं वा भव
ति स्वरे परे ॥ देवाः अत्रा देवा यत्रा देवा त्र ॥ भोसः ॥ भोस भगोस अघोस इत्यतस्मान्नपस्य विसर्जनीय
स्य लोपशभवत्यवे परे ॥ भोः रुहि ॥ भोरुहि ॥ भगोः नमस्ते ॥ भगोनमस्ते ॥ अघोः याहि ॥ अघो याहि ॥ ना
मिनोरः ॥ नामिनः परस्य विसर्जनीयस्य रेफो भवत्यवे परे ॥ अग्निः अत्रा अग्निरत्रा ॥ पदुः यजते ॥ पदुर्
जते ॥ हरिः गच्छति ॥ हरिर्गच्छति ॥ उषसो रोबुधे ॥ उषसो विसर्जनीयस्य पदांते रो भवति ॥ बुधे परे ॥ उष
ः बुधः ॥ उषर्बुध ॥ रेफप्रक्रिकस्य खपे वा ॥ रेफप्रक्रिकस्य विसर्जनीयस्य खपे परे रेफो वा भवति ॥ गिः प
तिः ॥ गिष्यति ॥ गिर्यति ॥ धुः पति ॥ धुष्यति ॥ धुर्पति ॥ अरेफप्रक्रिरपि ॥ प्रचेतसो राजं निति वा ॥ प्रचेतः

गुरुः
११

सो शब्दस्य वाकारो देसो भवति ॥ राजनि परे ॥ हे प्रचेतारजन् ॥ हे प्रचेतो राजं निति वा ॥ रेफसंबंधि
नि विसर्जनीयस्य रेफो भवत्यवे परे ॥ प्रातः अत्रा प्रातरत्रा ॥ अंतः गतः ॥ अतर्गतः ॥ रिलोपो दीर्घश्च ॥ रेफ
स्य रेफे परे लोपो भवति ॥ पूर्वस्य च दीर्घः पुनः रमते पुनारमते ॥ रुः इति ॥ भुक्तिः रुष्यात्मना भाति भुक्तिरु
ष्यात्मना भाति ॥ नामिनोर इति ॥ उच्चैः रौति ॥ उच्चै रौति ॥ सैषा रुसे ॥ सशब्ददेवशब्दात्परस्य विसर्जनी
यस्य लोपो भवति ॥ रुसे परे ॥ सः चरति ॥ सचरति ॥ रुषः रुसति ॥ रुषरुसति ॥ सैषादिनिसंहिता ॥ सै
षादेव विसर्जनीयस्य लोपशिक्षते संहितायां संधि भवति ॥ सैषदासरथीरामः सैषराजायुधिष्ठिरः ॥
सैषकर्णो महात्पागी सैषभीमो महाबलः ॥ इत्यादौ पादपूर्णा संधयः ॥ ॥ यइत्तलौकिकाग्रहृतदे

देवकुलं भवेत् ॥ सेमां भुम्पां ददे शो वा मि त्या दीनां मदृष्टता ॥ कचिन्प्रवृत्तिः कचिदप्रवृत्तिः कचिद
 विभाषा कचिदन्यदेवः ॥ विधेर्विधानं वक्रधा समीप्य चातुर्विधं वा कुलकं वदन्ति ॥ वर्णागमो वर्णवि
 पर्ययश्च द्वौ चाप्येते वर्णविकारणसौ ॥ धातोस्तदर्थानि शयनयोगास्तद्व्यते पचविधं निरुक्तं ॥ वः
 र्णागमो गवेडादौ सिंहवर्णवियर्यय ॥ षोडशादौ विकारः स्याद्वर्णनासः पृथोदरे ॥ वर्णविकारणाश्चाः
 भ्यां धातो रतिसयेन यः योगः स उच्यते प्राज्ञैर्मयुरभ्रमरादिषु ॥ ॥ इति विसर्गसंधिः पञ्चमोऽध्यायः स
 मापन्नः ॥ अथ विभक्तिर्विभाव्यते ॥ सा द्विधा ॥ स्यादित्यादिश्च ॥ विभक्त्यन्तं पदं ॥ तत्र स्यादिवि
 भक्तिश्चासौ यो ह्येते ॥ अविभक्तिनामः ॥ विभक्तिरहितं धातुवर्जितं चार्थवद्द्रुपं नामोच्यते ॥ कृतकि

तसमासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञा इति केचित् ॥ तस्मात्तसि औजस ॥ अम औशस ॥ ताभ्यामभिस ॥ ॐ भ्याम्
 भिस ॥ ॐ सिभ्याम् भ्यस ॥ ॐ स औस ग्राम ॥ ॐ ओ सुसुप ॥ तस्मान्नाम्नः पराः स्यादयः सप्तविभक्तयो भ
 वन्ति ॥ तत्राप्यर्थमात्रैकत्वविवक्षायां प्रथमैकवचने देवसि इति स्थिते ॥ इकार उच्चारणार्थः ॥ त्रौर्विस
 र्जः ॥ सकार रेफयोर्विसर्जनीयादेशो भवत्यधातो रुसे परे रसे पदात्ते च नाप्तश्च ॥ देवः ॥ द्वित्वविवक्षाया
 मौ ॥ ओ औ औ ॥ देवौ ॥ वक्रत्वविवक्षायां वक्रवचने देवजस इति स्थिते ॥ जकारस्येत्संज्ञायां लोपः ॥ प्रेयो
 जनकि ॥ जसीति विसेषणार्थः ॥ दीर्घविसर्गौ ॥ देवाः ॥ द्वितीयैकवचने देव अम इति स्थिते ॥ अम शसो
 रस्य ॥ समानाङ्गयो रम शसोरकारस्य लोपो भवत्यधातोः ॥ देवी ॥ देवौ ॥ वक्रवचने देवशस ॥ शकारः
 इति स्थिते ॥

शसीतिविशेषणार्थः॥ सो नः पुंसः॥ पुलिङ्गासमानाङ्गुत्तरस्य शसः सकारस्य नकारादेशो भवति॥
 शसि॥ शसिपरेपुर्वस्य दीर्घो भवति॥ यदादेशस्तद्वत् भवति देवान्॥ तृतीयैकवचने देवस्य इति स्थि-
 ते॥ टकारोऽनुबंधस्तेनेति विशेषणार्थः॥ टेनः॥ अकारात्परस्य इ नो भवति॥ अइस्य॥ देवेन॥ अ-
 ङिः॥ अकारात्प्रभवति भकारे परे॥ देवाभ्यां॥ वस्यः॥ अकारात्परस्य भिसो भकारस्याकारादेशो भ-
 वति॥ अइस्य॥ देवस्य इति स्थिते॥ वङ्गि विसर्जनीयै॥ देवैः॥ चतुर्थैकवचने देवङ् इति स्थिते॥
 ङ्कारोऽङ्कारार्थः सर्वत्र॥ ङेक॥ अकारात्परस्य ङे इत्येतद्गागमो भवति॥ कित्वादंते॥ ए अ-
 यः दीर्घः॥ देवाय॥ देवाभ्यां॥ एस्मि वङ्गत्वे॥ अकारस्य एत्वं भवति सकारे भकारे च परे वङ्गत्वेः

गुरुः
१३

सति॥ देवेभ्यः॥ पंचमैकवचने देवङ् सि इति स्थिते॥ ङ्सिरत्॥ अकारात्परोऽङ्गसिरत् भवति
 दीर्घः॥ देवात्॥ पुर्ववत्॥ देवाभ्यां॥ देवेभ्यः॥ षष्ठैकवचने देवङ् स इति स्थिते॥ ङ्सस्य॥ अकारा-
 त्परोऽङ्गस्य भवति॥ देवस्य॥ वङ्गवचनाभावादेत्वं न स्यात्॥ ओसि॥ अकारात्परस्य भवति ओसिप-
 रे॥ ए अयः॥ देवयोः॥ नुङ्गमः॥ समानाङ्गुत्तरस्यामो नुङ्गागमो भवति॥ टित्वादादौ॥ ङ्कारोच्चारणार्थः
 ॥ नामि॥ नामिपरेपुर्वस्य दीर्घो भवति॥ देवानां॥ सप्तमैकवचने देवङ् इति स्थिते॥ देवे देवयोः॥
 किलात्स्यः सः॥ कृतस्य॥ कवर्गादिलाच्चप्रत्याहारङ्गुत्तरस्य केनचित्सुत्रेन कृतस्य सकारस्य षकारा-
 देशो भवति॥ देवेषु॥ आमन्त्रणोसिङ्गिः॥ आमन्त्रणमाभिमुखीकरणांतस्मिन् नर्षे विहितः सिङ्गिः सं

सा. व्या.
१४

ज्ञो भवति ॥ समाना ऊर्ध्वो पो धातोः ॥ समाना दुन्नरस्य धेर्लोपो भवत्य धातोः ॥ आभि मुख्याभिव्यक्तये हेश
व प्राक्क्रयोगः ॥ हे देव हे देवो हे देवाः ॥ ॥ एवं घट पट स्तम्भ कुम्भादयोऽप्यकारात्ताः पुल्लिङ्गाः ॥ दे
वशब्दवत् ॥ अकारात्तानामपि सर्वादीनां तु विशेषः ॥ सर्व विश्व उभ उभय अन्य अन्यतर अन्यतम
इतर इतम इतर इतम कतर कतम सम सिम नेम एक पूर्व पर अवर दक्षिण उत्तर अपर अ
धर स्व अन्नर त्यद तद यद एतद अदस द्वि किम युष्मद अस्मदो भवन्तु ॥ एते सर्वादयस्त्रीलिं
गाः ॥ अत्र पुल्लिङ्गत्वेन रूपं नेयं निर्विशेषत्वात् ॥ सर्व वाण मयूर हंस सागर चक्र रुद्र मृग दत्त राघव
मास पक्ष शैव शंकर पर्वत नरेन्द्र अस्त्र कुशरा सर्वौ ॥ **जमी** ॥ सर्वादकारात्तात्पर्येण जस ईर्भवति ॥ गु

गुरुः
१४

रुशि च सर्वस्य वक्तव्यः ॥ गुरुत्वात्सर्वाददेशः ॥ अइरु ॥ सर्वे ॥ अस्स सौरस्येत्यकारलोपः ॥ सर्वे ॥ सर्वौ ॥
सोनः पुंसः सर्वान् ॥ पुणोन्नो नन्ने ॥ घकाररेफ अवर्गोभ्यः परस्य नकारस्य राकारादेशो भवति ॥ अत्र
स्थितस्य न भवति सर्वानित्यादौ न ॥ अवक्रश्च नरेषि ॥ अवप्रत्याहारेण कवर्गेण पवर्गेण च मध्ये व्यव
धान्येपि भवति नान्येन ॥ सर्वेण ॥ सर्वाभ्यां सर्वैः ॥ चतुर्थे कवचने सर्वडे इति स्थिते ॥ सर्वादः स्मत् ॥ सर्वादे
रकारात्तात्परस्य चतुर्थे कवचने स्पडे इत्येतस्य स्मडागमो भवति ॥ सर्वस्मै ॥ सर्वाभ्यां ॥ सर्वेभ्यः ॥ इति
रत् ॥ पंचम्येकवचने सर्व अत इति स्थिते ॥ अतः ॥ सर्वादकारात्तात्परस्यातः स्मडागमो भवति ॥ सर्वस्मा
त् ॥ सर्वाभ्यां सर्वेभ्यः ॥ सर्वस्य सर्वयोः ॥ सुशमः ॥ सर्वादः परस्यामः सुडागमो भवति ॥ एत्वं घत्वे ॥ सर्वेषां

किंस्मिन्ः॥ सर्वादेरकारात्रात्यरोकिंस्मिन्भवति॥ सर्वास्मिन्॥ सर्वयोः॥ सर्वेषु॥ हेसर्व॥ हेसर्वो॥ हेसर्वे
 एवंविधादीनांमेकशब्दपर्यन्तानांरूपंनैयं॥ ननुएकशब्दस्यैकसंख्यावाचकत्वाद्वचनंनव्यर्थं॥
 सत्यंजातिपक्षेएकशब्दस्यैकवचनमेवव्यक्तिपक्षेनुरेकत्वद्वित्ववक्तृत्वेचसंभवत्येवयदागुरुत्वा
 द्बहुवचनंनत्साहचर्यादिवचनमपिलभ्यते॥ पूर्वादीनांनवानांजसईकारोवावक्तव्यः॥ पूर्वपूर्वाः॥
 परेपरा॥ अवरैअवराः॥ दक्षिणोदक्षिणाः॥ उत्तरेउत्तराः॥ अपरेअपराः॥ अधरेअधराः॥ स्वेस्वाः॥ अ
 तरेअत्रराः॥ रुसिश्चोःस्मात्स्मिनौवावक्तव्यौ॥ पूर्वस्मात्पूर्वति॥ पूर्वस्मिन्पूर्वे॥ परस्मात्परान्॥ प
 रस्मिन्परे॥ आदिसद्वत्॥ अवरदक्षिण उत्तर अपर अधर स्व अत्रपर्यन्तं रुसिश्चोविक

ल्यार्थः॥ एतेषांचतुर्थेकवचनेषुष्टांचनित्यमेवसर्वादिकार्यं॥ प्रथमतयायचरमउल्पाद्कनि
 पयनेमानांजसीवा॥ प्रथमेप्रथमाः शेषंदेववत्॥ तीयप्रत्ययांनस्यसर्वशब्दवद्रूपंकिंनुवावक्त
 वं॥ द्वितीयस्मैद्वितीयाय॥ द्वितीयस्मात्द्वितीयात्॥ द्वितीयस्मिन्द्वितीये॥ एवंतृतीयशब्दः॥ उ
 भशब्देनित्यंद्विवचनांनः॥ पूर्ववत्॥ उभौ॥ उभाभ्यां॥ उभयो॥ हेउभौ॥ उभयशब्देनित्यंद्विव
 चनाभावः॥ एकवचनवक्तृवचनेभवतः॥ उभयः उभये॥ उभयंउभयान्॥ उभयेनउभयेः उभयस्मै
 उभयेभ्यः॥ उभयस्मात्उभयेभ्यः॥ उभयस्यउभयेषां॥ उभयस्मिन्उभयेषु॥ हेउभय हेउभये॥ अ
 कारान्नस्यापिमासशब्दस्यविशेषमाह॥ मासस्यालोपोवा॥ मासशब्दस्याकारस्यलोपोवाभवतिस

सा. वा.
१६

वांसुवविभक्तिपुपरतः॥ अकारलोपपक्षे॥ हसेपः सेरैलोपः॥ हसात्तादावर्णाच्चाच्चपरस्य सेरैलोपो भवति॥
स्त्रोर्विसर्गः॥ माः मासः मासौ॥ मासः मासाः मासं॥ मासौ॥ मासः मासान्॥ मासा मासेन॥ स्त्रोर्विसर्गः अ
दवेरैलोपः॥ माभ्यां मासाभ्यां माभिः मासैः मासे मासाय॥ माभ्यां मासाभ्यां माभ्यः मासेभ्यः मासः मासान्
माभ्यां मासाभ्यां माभ्यः मासेभ्यः मासं मासस्य मासोः मासयोः मासां नो साजां मासि मासे मासोः मासयोः
मासु मासेषु हेमाः हेमासः हेमासौ॥ हेमासः हेमासाः॥ अकारात्तः पुलिङ्गं सोमया शब्दः॥ इकारोच्चार
णार्थः॥ स्त्रोर्विसर्गः॥ सोमयाः॥ अवर्णत्वात्॥ ओ औ औ सोमयो सोमयाः सोमयां सोमयौ वक्रवचने
सोमया शस् इति स्थिते॥ आतो धातोर्लोपः॥ धातुसंबन्धिन आकारस्य लोपो भवति॥ शसादौ स्वरे परे

गुरुः
१६

॥ सोमयः सोमयाः सोमयाभ्यां सोमयाभिः॥ सोमये सोमयाभ्यां सोमयाभ्यः॥ सोमयः सोमयाभ्यां सोमयाभ्य
ः सोमयः सोमयोः सोमयां सोमयि सोमयोः सोमयासु॥ अधातोरिति विशेषणा ऊलोपो नास्ति॥ हे सोमया
ः हे सोमयोः हे सोमयाः॥ एवं कीलालपा संखध्मा प्रभृतयः हा हाश्च॥ इकारात्त पुलिङ्गो हरि शब्दः॥ इका
रोच्चारणार्थः स्त्रोर्विसर्गः॥ तस्य प्रथमैकवचने हरिः॥ औयुः ईश्च उश्च युः॥ इकारात्ता इकारात्ताच्च पर औयु
आपद्यते ई ई भवतः॥ सवर्णो दीर्घः सरुः॥ हरी॥ ए ओ ज सि॥ इकारात्तस्य उकारात्तस्य जसि परे एका
र ओकारश्च भवति॥ ए अय॥ हरयः॥ धौ॥ इकारात्तस्य उकारात्तस्य च धि वि ख ये एकार ओकारश्च भ
वति॥ प्रथमतो धिलोपः॥ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणां॥ हे हरे हे हरी हे हरयः॥ अमससोरस्य॥ हरिं

मा. वा.
१७

हरी. हरीन् ॥ पूर्ववत् ॥ टनालियां ॥ इकारात्ताडुकारात्ताच परवृत्ताभवत्प्रलियां ॥ हरिणा ॥ अ
लियामिति किं ॥ बुद्ध्या धेन्वा ॥ हरिभ्यां ॥ हरिभिः ॥ इति ॥ इकारात्तस्य उकारात्तस्य च इति परे ए
कारोकारश्च भवति ॥ ए अय ॥ हरये हरिभ्यां हरिभ्यः ॥ इति इ सोरस्य ॥ ए दोभ्यामुत्तरस्य इ
सि इ सोरकारस्य लोपो भवति ॥ आदौ इति ॥ स्त्रोर्विसर्गः ॥ हरेः ॥ हरिभ्यां हरिभ्यः ॥ हरेः ॥ इयं स्वरे ॥
राद्यपोद्धिः ॥ स्त्रोर्विसर्गः ॥ हयोः ॥ नुडासः ॥ नामि ॥ पुरो नो नने ॥ अवकुच्च नैरपि ॥ हरिणां ॥ इ-रौ इति
इदुभ्यामुत्तरस्य इरौ भवति ॥ सच इति इति टेः ॥ इति परे टे-रौ भवति ॥ हरो. हयोः ॥ हरिषु ॥
एवं अग्नि. रवि कवि. गिरि. ऋषि मुनि प्रभृतयः ॥ उकारात्ताश्च विष्णु. वायु. भानु. सधु प्रभृतयः ॥

पुरु.
१७

एतैरेव सुत्रैः सिद्ध्यति ॥ भानुः ॥ भानू. भानवः ॥ भानुं. भानू. भानून् ॥ भानुना. भानुभ्यां. भानुभिः ॥
भानवे. भानुभ्यां. भानुभ्यः ॥ भानोः. भानुभ्यां. भानुभ्यः ॥ भानोः. भानोः. भानुना. भानोः ॥ भानुषु. हे भानो.
हे भानू. हे भानवः ॥ सखिशब्दस्य भेदः ॥ सेर्गधेः ॥ सखिशब्दात्परस्य सेरधेर्ग भवति ॥ सच इति ॥ इ
त्वादिलोपः ॥ स्वरहीनं परेण संयोज्यं ॥ सखा ॥ अधेरिति विशेषणान्तर्धौ इति सुत्रेण एकारः ॥ हे स
खे. से सख्युः ॥ सखिशब्दस्येकारादेशो भवति ॥ ओकारादिचतुर्षु परेषु षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशस्त
दन्तस्येति नियमः ॥ अयदात्तत्वात् योर्लोपस्य भवति ॥ सखा यो द्विवचनस्योकारस्यावाहं दसि ॥ स
खायः सखायं. सखायो. सखीन् ॥ सखिपत्न्योरीक ॥ सखिपतिशब्दयोरीगागमो भवति ॥ यं दे

सा. व्या.
१८

डि. पुपरेषु ॥ कित्वा दत्ते ॥ सवर्णे दीर्घः सह ॥ दीर्घत्वाच्चा न भवति ॥ इयं स्वरः ॥ सखा. सखिभ्यां. स
खिभिः ॥ सख्ये. सखिभ्यां. सखिभ्यः ॥ ऋ. इ. ॥ सखिपतिशब्दयोर्भगागमो भवति ॥ इति डो सो डो ॥
कारे परे ॥ कित्वा दत्ते ॥ इयं स्वरः ॥ सख्य. अस इति स्थिते ॥ ऋतो डो इ. ॥ अकारात्परस्य डो सि डो सो र
कारस्य डकारो भवति ॥ सच डित्. टिलोपः ॥ सख्यः. सखिभ्यां. सखिभ्यः ॥ सख्यः. सख्योः. सखीनां ॥
सप्तम्येकवचने ॥ डो. रौ. डित्यौ कारे कृते सखिपत्योरिति गित्यागमो वक्तव्यः ॥ सख्यो. सख्योः. सखिषु ॥
पतिशब्दस्य प्रथमा द्वि. ती. ययोर्हिरि शब्दवत् ॥ तृतीयादौ सखिशब्दवत् वक्तव्यः ॥ पतिः. पती. पतय
ः ॥ पतिं. पती. पतीन् ॥ पत्या. पतिभ्यां. पतिभिः ॥ पत्ये. पतिभ्यां. पतिभ्यः ॥ पत्युः. पतिभ्यां. पतिभ्यः ॥ पः

गुरु
१८

तुः. पत्योः. पतीनां. पत्यौ. पत्योः. पतिषु ॥ एवं अग्निसखि. अतिसखि. सुसखि. इडसखि. वायुस
खि. विष्णुसखि. पंचसु. सखिशब्दवत् वक्तव्यः ॥ द्विशब्देनित्यं द्विवचनात् ॥ द्वि. औ. इति स्थिते ॥
त्यदादेष्टेरः स्यादौ ॥ त्यदादेष्टेरकारो भवति स्यादौ परे ॥ दौ. दौ. ओ. औ. औ. देववत् ॥ वा. भ्यां. ३ ॥ दः
योः. २ ॥ त्रिशब्देनित्यं वक्तवचनात् ॥ त्रिजस इति स्थिते ॥ ए. ओ. जसीत्यकारे कृते ॥ अयादेशः ॥ त्रय
ज्ञान. त्रिभिः. त्रिभ्यः. त्रिभ्यः ॥ त्रै. य. ड. ॥ त्रिशब्दस्यायडादेशो भवति नामि परे ॥ डि. दंतस्य वक्त
व्यः ॥ नामीति दीर्घः ॥ पु. र्णे. नो. नत्ते ॥ त्रयानां ॥ कित्वा खः. स. ॥ त्रिषु ॥ कतिशब्देनित्यं वक्तवचनात्
ः ॥ कतिशब्दजस्रशसोर्लुग्वक्तव्यः ॥ लुकिनतं निमित्तं ॥ लुकि सति तन्निमित्तं कार्यं न भवतीत्यर्थः

सा. व्या.
१९

कतिकतिकतिभिः॥ कतिभ्यः कतिभ्यः कतिनां कतिषु॥ त्रिषु चायं स्वरूपः॥ ईकारान्नः पुलिंगः सुश्री
शब्दः॥ सुश्रीः॥ चोर्द्धातो रियुवौ स्वरे॥ धातोरो कारो कारयोरियुवौ भवतः स्वरे परे॥ सुश्रियौ सुश्रि
यः सुश्रियं सुश्रियौ सुश्रियः॥ सुश्रिया सुश्रीभ्यां सुश्रीभिः॥ सुश्रिये सुश्रिभ्यां सुश्रीभ्यः॥ सुश्रि
यः सुश्रीभ्यां सुश्रीभ्यः॥ सुश्रियः सुश्रियोः सुश्रियां सुश्रियि सुश्रियोः सुश्रीषु॥ हे सुश्री हे सुश्रियौ
हे सुश्रियः॥ एवं यवक्री परिक्री विक्री पूत्रो अश्वो शक्ती जघ्नी प्रभृतयः॥ तथैव सूधी शब्दः॥ ५६
कारान्नः स्वयंभू शब्दः॥ स्वयंभू स्वयंभुवौ स्वयंभुवः॥ स्वयंभुवमित्यादिः॥ सेनानी शब्दस्याविशेषो
बोहसादौ स्वरदौ तु विशेषः॥ इकारोच्चारणार्थः स्तोर्विसर्गः॥ सेनानीः॥ यौवा॥ धातो रवयवसं

उरुः
१९

योगः पूर्वो यस्माद् ईकार इकारान्नास्ति तदन्तस्थानेकस्वरस्येकारस्योकारस्य च यकारवकारौ भव
तः॥ स्वरे परे॥ वर्धभू पुनर्भू व्यतिरिक्तभू शब्दसुधी शब्दौ वर्जयित्वा वाग्रहसादियं विवक्षा॥ सेना
न्यौ सेनान्यः॥ सेनान्यं सेनान्यौ सेनान्यः॥ सेनान्या सेनानीभ्यां सेनानीभिः॥ सेनान्ये सेनानीभ्यां सेना
नीभ्यः॥ सेनान्यः सेनानीभ्यां सेनानीभ्यः॥ सेनान्यः सेनान्योः॥ सेनान्यादीनां वामो नुडागमो वक्तव्यः॥ से
नान्यो सेनानीनां॥ सप्तमेकवचने सेनानीति इति स्थिते॥ आये॥ आवत्ता दीवत्ता नी शब्दाच्चात्तरस्य
रुमादेशो भवति॥ सेनान्यो सेनान्यो सेनानिषु॥ हे सेनानी हे सेनान्यो हे सेनान्यः॥ नीः नियोनिय
ः नियमित्यादिः॥ लुः लुवो लुवः॥ लुवमित्यादिः॥ वर्धभू वर्धभौ वर्धान्वः॥ हे वर्धभू॥ एवं पुनः

सा. व्या.
२०

भ्रशब्दः ग्रामणीशब्दः सेनानीशब्दवत् ॥ वातप्रमीः ॥ अमिवातप्रमीं विद्या कृत्वा वातप्रमीनिति. ज्ञेयं
वातप्रमीशेषं ग्रामणीसदृशमवेत् ॥ यवल्ः यवल्ः यवल्ः ॥ यवल्ः हेयवल्ः इत्यादिः ॥ अकारात्
ः पुलिङ्गः पितृशब्दः ॥ सेरा ॥ अकारात्त्रात्परस्य सेराभवति ॥ सचडित् इति त्वाटिलोपः ॥ पिता ॥ अरपं च
सु ॥ अकारोऽरभवति पंचसु स्यादिषु परेषु ॥ पितरौ पितरः ॥ धेरर ॥ अकारात्परस्य धेररभवति ॥
सचडित् इति लोपः ॥ हेपितः ॥ पितरं पितरौ पितृन् ॥ अरं हसेर्हसः ॥ पित्रा पितृभ्यां पितृभिः ॥ पूर्ववत्
पित्रे पितृभ्यां पितृभ्यः ॥ अतोऽड ॥ पितुः पितृभ्यां पितृभ्यः ॥ पितुः पित्रोः नुशमः नामिषुरोर्नोनत्ते
पितृणां ॥ डौ ॥ अकारस्यारभवति ज्ञेयरे ॥ पितरि पित्रोः पितृषु ॥ नुर्वानामिदीर्घः ॥ नृसदस्यवा

गुरुः
२०

दीर्घो भवति नामिपरे ॥ नृणां नृणां ॥ शेषं पितृशब्दवत् ॥ एवं ज्ञात्वा भ्रात्रादयः ॥ कर्तृशब्दस्य पं
चसु विशेषः ॥ स्तरार ॥ सकारात्प्रत्ययसम्बन्धिनो अकारस्यारभवति पंचसु परेषु ॥ कर्तारसिड्
ति स्थिते ॥ सेरा ॥ यदादेशस्तदभवति सचडित् इति त्वाटिलोपः ॥ कर्त्ता कर्त्तारौ कर्त्तारः ॥ कर्त्तारं
कर्त्तारौ कर्त्तृन् ॥ कर्त्ता कर्त्तृभ्यां कर्त्तृभिः ॥ कर्त्रे कर्त्तृभ्यां कर्त्तृभ्यः ॥ कर्तुः कर्त्तृभ्यां कर्त्तृभ्यः ॥ कर्तुः क
र्त्रे कर्त्तृणां कर्त्तरि कर्त्रोः कर्तृषु ॥ हेकर्त्तः हेकर्त्तारौ हेकर्त्तारः ॥ एवं नष्टोत्पत्तौ प्रशास्तप्रभृतयः ॥
स्वसानप्राचनेताचत्वष्टाक्षत्रातथैव च ॥ होतापोताप्रशास्ताचत्वष्टौ स्वत्त्रादयः स्मृताः ॥ ॥ उकारात्
पित्रोऽपि शब्दस्य पंचसु त्वधिषु त्वप्रत्ययांतस्यैव रूपं वक्तव्यं ॥ क्रोश क्रोशारौ क्रोशारः ॥ क्रोशारं क्रो

सा. व्या.
२१

कारौ॥ शशीतप्रत्ययवभावाभावात्॥ कोट्॥ तृतीयादौ स्वरदौ तप्रत्ययान्नतावावक्तव्याः॥ अरं
कोट्॥ पक्षे॥ टानास्त्रियां॥ कोट्ना॥ कोट्भ्यां॥ कोट्भिः॥ कोट्॥ इति॥ ओअव॥ कोट्वे॥ कोट्भ्यां
कोट्भ्यः॥ अतोऽऽ॥ कोट्॥ इति॥ सोरस्य॥ कोट्॥ कोट्भ्यां॥ कोट्भ्यः॥ पूर्ववत्॥ कोट्॥ कोट्॥
कोट्॥ कोट्॥ नुशागमेकतेहसादित्वात्॥ अभावोनास्ति॥ कृताकृतप्रसंगीयोविधिः सनित्यः॥ नित्या
नित्ययोर्नित्यविधिर्वलवान्॥ कोट्नां॥ कोट्॥ कोट्॥ कोट्॥ कोट्॥ कोट्॥ कोट्॥ कोट्॥ कोट्॥ कोट्॥
धिविधिविशेषणान्नसन्धेनेहेकोट्॥ हेकोट्॥ हेकोट्॥ अकारान्तालवर्णात्ता एकारान्ता
आप्रसिद्धाः॥ एकारान्नः पुलिङ्गोः सुरैश्च॥ रैश्चिः॥ सुरैश्चदस्याकारदेशोभवतिसकारभका

पुरु.
२१

रादौविभक्तौपरतः॥ सुराः॥ स्वरदौसर्वत्रायादेशः॥ सुरायो॥ सुरायः॥ हेसुराः इत्यादिः॥ ओकारान्नगो
शब्दः॥ ओरौ॥ ओकारस्योकारोभवतिपचंसुत्यादिषुपरेषु॥ गोः॥ गावो॥ गावः॥ हेगोः॥ आम्ससि॥ ओ
कारस्यात्वंभवतिअमिश्रसिचपरे॥ गां॥ गावो॥ गाः॥ गवा॥ गोभ्यां॥ गोभिर्गवोगोभ्यां॥ गोभ्यः॥ इति॥
सोरस्येत्यकारलोपः॥ गोः॥ गोभ्यां॥ गोभ्यः॥ गोः॥ गावो॥ गां॥ गावि॥ गवोः॥ गोषु॥ एवंसुयोशब्दः॥ ओकारान्नोःसौ
शब्दः॥ तस्यहसादावविशेषःस्वरदावावादेशः॥ लोः॥ लावो॥ लावः॥ लावं॥ लावो॥ लावः॥ लावाः॥
लोभ्यां॥ लोभिः॥ लावे॥ लोभ्यां॥ लोभ्यः॥ लावः॥ लोभ्यां॥ लोभ्यः॥ लावः॥ लावो॥ लावां॥ लावि॥ लावोः॥
लोषु॥ ॥ इतिस्वरान्नः पुलिङ्गाः॥ ॥ अथस्वरान्नः स्त्रीलिङ्गाः॥ गंगाजरा नदी लक्ष्मीः श्रीः

सा. व्या
२२

स्त्रीधेनुर्मनिस्रथाभः पुनर्भूवधुर्मातास्वराद्यौरधिनैः स्त्रियां ॥ तत्राकारात्रोगंगाशब्दः ॥ आय
ः ॥ आवन्नात्परस्यसेलीपोभवति ॥ गंगा ॥ औरी ॥ आवन्नात्पर औरीकारमाययते ॥ अइए गं
गे ॥ गंगाः ॥ धिरिः ॥ आवन्नात्परगेधिरिभवति ॥ हेगंगे. हेगंगे. हेगंगाः ॥ गंगां. गंगे. गंगाः ॥ टोसोरे
आवन्नस्यटोसोः परयोरेत्वंभवति अयादेशः ॥ गंगया ॥ अम्बादीनांधोरुस्व ॥ अम्बादीनां
धोपरेरुसोभवति ॥ हेअम्ब. हेअम्ब. हेअम्ब ॥ इलकयमाननस्यातवकुस्वराणांनुः ॥ हेअम्बि
के. हेअम्बालिके. हेअम्बाडे. हेअम्बाले ॥ गंगाभ्यां. गंगाभिः ॥ कितायट ॥ आवन्नात्पररेषांङो
रुसि. इवसु. डि. इत्येतेषांयडागमोभवति ॥ टकारस्थाननियमानार्थः ॥ ए. ऐ. ऐ. ॥ गंगायै

गुरुः
२२

गंगाभ्यां. गंगाभ्यः ॥ गंगयाः. गंगाभ्यां. गंगाभ्यः ॥ गंगयाः. गंगयोः. गंगानां ॥ आम्बे ॥ यदादेशस्त
द्धभवति ॥ कितायट ॥ गंगयां. गंगयोः. गंगसु ॥ एवंअम्बामेधामाला. हेला. दोला. जाया. माया
प्रभृतयः ॥ सर्वादीनांनुडि. सुविशेषः ॥ आवन्तः स्त्रिया अकारात्रानाम्त्रः स्त्रियांवर्त्तमानादाप्रत्ययो
भवति ॥ सर्वा. सर्वे. सर्वाः ॥ सर्वा. सर्वे. सर्वाः ॥ सर्वया. सर्वाभ्यां. सर्वाभिः ॥ यदोङ्चः ॥ आवन्तात्सर्वादिः प
रस्ययटः सुदागमोभवति. पूर्वस्यवापोकारोभवति ॥ सर्वस्यै. सर्वाभ्यां. सर्वाभ्यः ॥ सर्वस्याः. सर्वाभ्यां. स
र्वाभ्यः ॥ सर्वस्याः. सर्वयोः. सर्वसां ॥ सर्वस्यां. सर्वयोः. सर्वासु ॥ हेसर्वे. हेसर्वे. हेसर्वाः ॥ एवंविश्वा. अ
न्या. अन्यः. तरा. इतरा. कतरा. कतमा. समा. स्मिमा. नेमा. एका. पूर्वापरा. दक्षिणा. उत्तरा. अपरा. अ

सा. भा.
२३

धरा. स्वेखा. अन्नरा. विश्वस्ये इत्यादिः॥ जरायाः स्वरादौ जरस्वावक्रयः॥ जरा. जरसौ. जरे. जरसः. जराः॥ हेजरा. हेजरसौ. हेजरे. हेजरसः॥ हेजराः॥ जरां. जरसं. जरसौ. जरे. जरसः. जराः॥ जरया. जरसा. जराभ्यां. जराभिः॥ जराये. जरसे. जराभ्यां. जराभ्यः॥ जरायाः. जरसः. जराभ्यां. जराभ्यः॥ जरायाः. जरसः. जरयोः. जरसोः॥ जराणां. जरसां. जरायां. जरसि. जरयोः. जरसोः. जरासु॥ इकारान्तस्त्रीलिंगो बुद्धिशब्दः॥ तस्य प्रथमो द्वितीययो हरि शब्दवत्प्रक्रिया॥ इकारोच्चारणार्थः॥ ओर्विसर्गः॥ बुद्धिः बुद्धी. बुद्धयः. बुद्धिं. बुद्धी. बुद्धीः॥ स्त्रीलिंगत्वाच्चत्वाभावे विशेषः॥ इयं स्वरे॥ बुद्ध्या. बुद्धिभ्यां. बुद्धिभिः॥ इदुभ्यां स्त्रियां॥ स्त्रियां वर्तमानाभ्यामिकारोकाराभ्यां परेषां ङिताकबनामां वाडागमोभव

उरु
२३

ति॥ इयं स्वरे स्वरहीनं परेण संयोज्यं॥ ए. ऐ. औ. बुद्धौ॥ ङिति॥ बुद्धये. बुद्धिभ्यां. बुद्धिभ्यः॥ बुद्ध्याः. बुद्धेः. बुद्धिभ्यां. बुद्धिभ्यः॥ बुद्ध्याः. बुद्धेः. बुद्ध्याः॥ नुडा मः॥ नामि बुद्धीनां॥ स्त्रियां चोवाः॥ इश्च उश्च युः॥ तस्मादिवर्णात्ता इवर्णात्ताच्च स्त्रियां वर्तमानात्परस्य ङे. रामादेशो भवति॥ बुद्ध्या॥ अडागमाभावे आमो व्यभावः॥ आगमादिः॥ बुद्धौ. बुद्धौः. बुद्धिषु॥ हे बुद्धे. हे बुद्धीरे. बुद्धयः॥ एवं मति भूति धति रुचि गति शक्ति प्रभृतयः॥ एवं धेनु रज्जु प्रभृतयोऽप्युकारात्ताः स्त्रिलिङ्गाः॥ एतैरेव सुत्रैः सिद्ध्यन्ति॥ धेनुः धेनू. धेनवः॥ हे धेनो. धेनु. धेनू॥ स्त्रीलिंगत्वाच्चत्वाभावः॥ धेनूः॥ उवं॥ धेन्वा. धेनुभ्यां. धेनुभिः॥ इदुभ्यां स्त्रियां॥ धेनूँ॥ ङिति॥ धेनवे. धेनुभ्यां. धेनुभ्यः॥ धेन्वाः. धेनोः. धेनुभ्यां. धेनुभ्यः

सा. व्या.
२४

धेन्वाः धेनोः धेन्योः धेनूनां ॥ धेनौ धेनौ धेन्यां धेन्योः धेनुषु ॥ इवन्तः स्त्रीलिङ्गो नदीशब्दः ॥ ह्रस्वे
पः से लोपः ॥ नदी ॥ इवन्तादितिकिं ॥ लक्ष्मीः ॥ इयं स्वरः ॥ नद्यो नद्यः नदीं नद्यो नदीः ॥ धौ ह्रस्वः ॥ इवर्लो
वर्णयो रधातोः ॥ स्त्रियां धौ परे ह्रस्वो भवति ॥ हे नदि हेवधु हेनद्यो ॥ हेनद्यः नद्या नदीभ्यां नदीभि
ः ॥ ङितामट् ॥ स्त्रियामीकारात्त्राडुकारात्त्राच्च परेषां ङितां वचनानां मडागमो भवति इयं स्वरः ॥ ए
हे नद्ये नदीभ्यां नदीभ्यः ॥ नद्याः नदीभ्यां नदीभ्यः ॥ नद्याः नद्यो नदीनां ॥ नद्यां नद्यो नदीषु ॥ एवं
गोरी सरस्वती ब्रह्मणी वैतरणी भागीरथी हेमवती किशोरी प्रभृतयः एतेरेव सुत्रैः सिद्ध्यन्ति
॥ लक्ष्मीशब्दस्येव तन्त्राभावात्से लोपो नास्ति ॥ लक्ष्मीः लक्ष्म्यो लक्ष्म्यः ॥ धौ ह्रस्वः हे लक्ष्मि ॥ शेषं नदी

उरुः
२४

वत् ॥ स्त्रीशब्दस्येवं तन्त्रात्से लोपो नास्ति ॥ स्त्री ॥ स्त्रीभ्रुवोः ॥ स्त्रीशब्दस्य भ्रुशब्दस्य वेयुवौ भवतः ॥
स्त्रियो ॥ स्त्रियः ॥ हे स्त्रि ॥ वामशसि ॥ अमिशसि च परे स्त्रीशब्दस्य भ्रुशब्दस्य वा इयुवौ भवतः ॥ स्त्रीं
स्त्रियं स्त्रियो स्त्रियः स्त्रीः ॥ स्त्रिया स्त्रीभ्यां स्त्रीभिः ॥ पूर्ववत्सुत्रेणादागमः ॥ पश्चादिरादेशः ॥ ङिता
मत् ॥ स्त्रिये स्त्रीभ्यां स्त्रीभ्यः ॥ स्त्रियाः स्त्रीभ्यां स्त्रीभ्यः ॥ स्त्रियाः स्त्रियो स्त्रीनां स्त्रियां स्त्रियोः स्त्रिषु ॥
एवं श्रीः श्रियो श्रियः ॥ श्रियं श्रियो श्रियः ॥ श्रिया श्रिभ्यां श्रीभिः ॥ वेयुवः ॥ इयुवं तान् स्त्रियां वत्तं
मानं ङितां वचनानां वाडागमो भवति ॥ श्रिये श्रिये श्रीभ्यां श्रीभ्यः ॥ श्रियः श्रियाः श्रीभ्यां श्रीभ्य
ः ॥ श्रियः श्रियाः श्रियोः ॥ श्र्यादीनां वा मोनुडागमो वक्तव्यः ॥ श्रीणां श्रियो ॥ ङेगमः ॥ श्र्यादीनां

सा. वा.
२५

मुञ्जरस्य डेरमादेशो भवति ॥ श्रियां. श्रियि. श्रियोः श्रीषु. हे श्रीः ॥ एवं धीः प्रभृन्नयोः
प्यनीवन्ताः ॥ अर्वाः तंत्रीः नरीः लक्ष्मीः धीः श्रीः श्रीणामुनादितः सप्तानामिव शब्दानां सिलोपो
न कदाचनः ॥ एवं भूशब्दभूशब्दश्च वधूजस्तादीनां तु नदीशब्दवद्वयं नेयं ॥ इकारोच्चार
णार्थः शोर्विसर्गः ॥ वधूः वधौ. वधूः ॥ वधूः वधौ. वधूः ॥ धौ. ह्रस्वः ॥ हे वधू. वधा. वधूभ्यां. व
धूभिः ॥ इति नामद् ॥ वधौ. वधूभ्यां. वधूभ्यः ॥ वधाः वधूभ्यां. वधूभ्यः ॥ वधाः वधौ. वधूनां ॥ व
धौ. वधौ. वधूषु ॥ इत्यादि ॥ ॥ मातृशब्दस्य पितृशब्दवत्प्रक्रिया ॥ माता. मातरौ. मातरः ॥
सेषं पूर्ववत् ॥ स्वसृशब्दस्य कर्तृशब्दवत्प्रक्रिया ॥ ऐकारान्तः स्त्रीलिङ्गोऽशब्दः ॥ तस्य सुरेश

गुरुः
२५

वत्प्रक्रिया ॥ गोशब्दस्य पूर्ववत् ॥ गोः गावोः गावः इत्यादि ॥ नौशब्दस्य नौशब्दवत् ॥ नौः नावोः नावः इत्या
दि ॥ शेषं पूर्ववत् ॥ इति स्वरान्तः स्त्रीलिङ्गाः ॥ ॥ अथ स्वरान्तानपुंसकलिङ्गाः प्रदर्श्यते ॥ तत्राकारान्तः कु
लशब्दः ॥ तस्य प्रथमा द्वितीया एकवचने अतोऽम् ॥ अकारान्तानपुंसकलिङ्गात्परयोः स्यमोरम्भवति ॥
अधौ ॥ अमो ग्रहणं लुक् व्यावृत्त्यर्थं ॥ कुलं हे कुल ॥ इमौ ॥ नपुंसकलिङ्गात्पर औडीकारमायद्यते ॥ अ
इत् ॥ कुले ॥ जश्शसोः शिः ॥ नपुंसकलिङ्गात्पर योर्ज्जिस् शसोः शिर्भवति ॥ सकारशब्दादेशार्थः ॥ गुरुः
शिञ्च सर्वस्य वक्तव्यः ॥ नुमयमः ॥ नपुंसकलिङ्गस्य नुमागमो भवति शोयरे ॥ यमप्रत्याहारं तस्य नभ
यति ॥ मिदं न्यात्स्वरान्तरे वक्तव्यः ॥ उकार उच्चारणार्थः ॥ मकारस्थाननिधिसार्थः ॥ नोपधोयादीर्घः ॥

मा. २७

२७

॥ अस्ति पु॥ एवं दधि शक्ति अस्ति शब्दः ॥ वारि. वारिणी. वारीणि ॥ नपुंसकस्य ॥ नपुंसकस्य रु
स्यो भवति ॥ ग्रामणि शब्दस्य स्वरान्तेनामिनः स्वरयित्तिनुमागमः ॥ ग्रामणि. ग्रामणिनी. ग्रामणीनि
॥ टादा उक्तं पुंस्कं नाम्यन्तं नपुंसकलिङ्गं टादो स्वरं परं पुंस्त्वद्वा भवति वे ॥ एकमेव हि यः शब्दस्त्रिषु
लिङ्गेषु वर्तते एकमेवार्थमाख्याति उक्तं पुंस्कं तदुच्यते ॥ ग्रामराणां ॥ ग्रामणिनां ॥ ग्रामणिभ्यां. ग्राम
णिभिः ॥ ग्रामणिने ॥ ग्रामराणे ॥ ग्रामणिभ्यां. ग्रामणिभ्यः ॥ ग्रामणिनः ॥ ग्रामरायः ॥ ग्रामणिभ्यां. ग्राम
णिभ्यः ॥ ग्रामणिनः ॥ ग्रामरायः ॥ ग्रामणिनोः ॥ ग्रामरायोः ॥ नुमन्नस्यादीर्घः ॥ ग्रामणीनां ॥ ग्रामराणोः ॥ ग्रा
मणिनि ॥ ग्रामराणां ॥ ग्रामणिनोः ॥ ग्रामरायोः ॥ ग्रामणिषु ॥ पुंस्त्वद्वा त्वक्षेनामिनः स्वरयित्तिनुम

पु. २७

सर्वत्र ॥ सोमपंकुलं. सोमये. सोमयानि ॥ शेषं देववत् ॥ उकारान्तो मधुशब्दः ॥ तस्यापि स्वरयित्ति
नुमागमः ॥ मधुमधुनी. मधुनि ॥ मधुना ॥ मधुभ्यां. मधुभिः ॥ हेमधु ॥ ऋकारान्तकृत् शब्दः ॥ कः
र्त्तु ॥ कर्त्तृणी. कर्त्तृणि ॥ कर्त्तृणी ॥ कर्त्तृ. कर्त्तृभ्यां. कर्त्तृभिः ॥ कर्त्तृणो ॥ कर्त्तृ इत्यादि ॥ कर्त्तु ॥ शेषं पूर्ववत्
॥ एकारान्तो अतिरे शब्दः ॥ नपुंसकस्य ॥ रुत्वादेशे संध्याक्षराणामिकारोकारैव कृव्यो ॥ रायमनिकात्तं
मतिरि कुलं ॥ अतिरि. अतिरिणी. अतिरीणि ॥ अतिरिभ्यामित्यादि ॥ अतिनु. अतिनुनी. अतिनुनि
॥ अतिनुना ॥ सर्वत्र नामिनः स्वरयित्तिनुम ॥ नावमनिकात्तं यज्जलं तदतिनुजलम् ॥ ॥ इति
स्वरान्ताः नपुंसकलिङ्गाः ॥ ॥ अथ हस्तान्ताः पुलिगाः प्रदर्श्यते ॥ तत्र हकारान्तो न इह शब्दः ॥ पंच

सा. ला.
२८

स्वनदुह आमागमोवक्तव्यः॥ मिदं त्यात्स्वरात्परोवक्तव्यः॥ सावनदुहः॥ अनदुह शब्दस्य शोपरेः
नुमागमोभवति॥ संयोगात्तस्य लोपः॥ संयोगात्तलोपोभवति रसेपदात्तेच॥ रुसेपः सेर्लोपः॥ अ
नदुहः॥ अनदुहो॥ अनदुहः॥ धावस॥ अनदुहस्य शब्दस्य शोपरेः अमागमोभवति॥ **उव**॥ रुसा
धेर्लोपः॥ रुसातादुत्तरस्य धेर्लोपोभवति॥ हे अनदुहः॥ अनदुहः॥ अनदुहो॥ अनदुहः॥ अनदु
हो॥ वसोरसे॥ वसुः अंसुः धंसुः भंसुः अनदुह इत्येतेषां दत्तं भवति रसेपदात्तेच॥ अनदुह्यां॥ अन
मिः॥ अनदुहे॥ अनदुह्यां॥ अनदुह्यः॥ अनदुहः॥ अनदुह्यां॥ अनदुह्यः॥ अनदुहः॥ अनदुहो
ः॥ अनदुहो॥ अनदुहि॥ अनदुहोः॥ वसोरसे॥ रसेच पाठस्तानां मिति तत्त्वं॥ अनदुहसु॥ गोदुह

उरु
२८

शब्दस्य रुकारांतत्वेपि विशेषः॥ दादेर्घः॥ दादेर्घोर्हकारस्य घत्वं भवति रुसेपरेनाम्नश्चर
सेपदात्तेच॥ गोदुहसि इति स्थिते॥ आदिजवानां रुभात्तस्य रघोः॥ आतोर्हभात्तस्यादौ घत्वं मानानां ज
वानां रुभाभवति॥ शकारे च शब्दे च परेनाम्नश्चरसेपदात्तेच॥ वावसाने॥ अवसाने वत्तमानानां
रुसानां जवाभवति च पाठा॥ आदौ रुसेपः सेर्लोपः॥ पश्चाद्वावसाने॥ गोधुकः गोधुगः गोदुहोः गोदुह
ः॥ गोदुहं॥ गोदुहो॥ गोदुहः॥ गोदुहा॥ भकारादौ दादेर्घ इति घत्वे कृत्वे आदिजवानां मिति दकारस्य रु
भेधकारे च कृते॥ रुभेजवाः॥ गोधुग्भां॥ गोधुग्भिः॥ गोदुहे॥ गोधुग्भां॥ गोधुग्भ्यः॥ गोदुहः॥ गोधुग्भां
गोधुग्भ्यः॥ गोदुहः॥ गोदुहोः॥ गोदुहां॥ गोदुहि॥ गोदुहोः॥ दादेर्घः॥ आदिजवानां मिति धकारे च कृते॥

सा. वा.
२९

गोधुघस इति स्थिते ॥ खसे च पाठसानां मितिकत्वं ॥ किलात्वं सः ॥ इति वत्वं ॥ कवसंयोगेशः ॥ गोधु
शु ॥ मधुलिशब्दस्य भेदः ॥ होठः ॥ धातो ह्कारस्य टत्वं भवति रुसे परे नाम्नाश्च ॥ रसे पदान्ते च ॥ वाव
साने ॥ इति ठकारस्य उकारटकारौ ॥ मधुलिट् ॥ मधुलिङ् ॥ मधुलिहो ॥ मधुलिहः ॥ हेमधुलिङ् ॥ हेम
धुलिङ् ॥ मधुलिहं ॥ मधुलिहो ॥ मधुलिहः ॥ मधुलिहा ॥ मधुलिङ्मां मित्यादि ॥ होठः खसे च पाठसा
नामिति टत्वं ॥ मधुलिङ् ॥ भारं वहतीति भारवाट् ॥ भारवाशब्दस्य भेदः ॥ वाहो वौशसादौ स्वरौ ॥ अ
वर्णात्परस्य वाहो वाकारस्योकारादेशो भवति शसादौ स्वरौ परे ॥ भारवाट् ॥ भारवाङ् ॥ भारवाहो ॥ भा
रवाहः ॥ भारवाहं ॥ भारवाहो ॥ भारोहः ॥ भारोहा ॥ भारवाङ्मां मित्यादि ॥ एवं पृष्ट्वा ह् शब्दः ॥ वारिवाह

गुरुः
२९

शब्दस्य भेदः ॥ अनवर्णाङ् ॥ अवर्णावर्जादस्मात्परस्य वारिवाहस्य वा शस्योत्वं भवति शसादौ
स्वरौ परे ॥ वायुहः वायुहा ॥ वारिवाङ्मां वारिवाङ्मिः ॥ वायुहो वारिवाङ्मां मित्यादि ॥ मित्रङ्क ह् श
ब्दः ॥ कृहादीनां घत्वे धत्वे वा ॥ कृहादीनां धातूनां घत्वे टत्वे वा भवतः ॥ रसे पदान्ते च ॥ वावसाने ॥ मित्रङ्क क् ॥ मि
त्रङ्क ग् ॥ मित्रङ्कङ् ॥ मित्रङ्कट् ॥ मित्रङ्कहो ॥ मित्रङ्कहः ॥ सम्बोधने प्रथमावत् ॥ मित्रङ्कहं ॥ मित्रङ्कहो ॥ मित्रङ्कहः ॥
मित्रङ्कहा ॥ भकारादौ घत्वे टत्वे कृते च रुभेजवाः ॥ गकाराकारौ ॥ मित्रङ्कभ्यां ॥ मित्रङ्कङ्मां ॥ मित्रङ्कङ्मिः ॥ मित्र
ङ्कङ्मिः ॥ इत्यादि ॥ खसे च पाठसानां मितिकत्वं कारटकारौ ॥ मित्रङ्कङ् ॥ मित्रङ्कङ् ॥ नुरसा ह् शब्दस्य भेदः ॥ स
हः षः साठि ॥ साठिरूपे सति सहेः सकारस्य षकारादेशो भवति रसे पदान्ते च ॥ टकारे सति वावसाने ॥

सा. वा.
३०

नुरावाइ. नुरावाट् ॥ नुरासाहौ नुरासाहः ॥ नुरासाहं नुरासाहौ. नुरासाहः ॥ नुरासाह ॥ नुरावाध्यां. नुरावाधि
रित्यादि ॥ संपूर्ववत् ॥ तथा तत्त्वमुहादयः ॥ रको नश्चनुरशब्दे नित्यं वक्रवचनान्तः ॥ चतुरासोय ॥ चतुर
शब्दस्यामागमो भवति पंचसु परेषु शेष ॥ ३० ॥ चत्वारः ॥ चतुरः ॥ चर्भिर्नृः. चतुर्भ्यः ॥ २ ॥ रः संख्यायाः ॥ रे
फा न संख्यायाः परस्यासो नुदागमो भवति ॥ रात्वं द्वित्वं च ॥ चतुर्णां. चतुर्षु ॥ दोषा मिति सुबेरा कृतस्यैव
रेफस्य सप्तमी वक्रवचने परे विसर्गः ॥ नान्यस्येति वक्तव्यः ॥ तस्मात् चतुर्षु इति विसर्गः ॥ नकारो नो राज
नस्य ॥ तस्य नोपधाया इति पंचसु दीर्घः ॥ नान्नो नो लोपशब्दौ ॥ नान्नो नकारस्यानागमजस्य लोपशब्द
तिरसेपदांते चाधौ ॥ राजा ॥ अनागमस्येति नामान्नस्यैवोपलक्षणां ॥ तेन प्रशानयशासीत्यादौ च नलो

पु.
३०

पः ॥ राजानौ ॥ राजानः ॥ अधाविति विशेषणत् ॥ हे राजन् ॥ राजानं. राजानौ ॥ प्रज्ञोपः स्वरे च युक्ता छसा
दौ ॥ स्तोः शुभिः श्रुतिरिति नकारस्य नकारः ॥ जज्ञोर्ज्ञः ॥ जकार नकारयोर्संयोगे जो भवति ॥ राज्ञः ॥ राज्ञा ॥ अ
भिरित्यात्वं कथं न भवति ॥ लोपश्चिपुनर्न संधिरिति नियमाद् घीत्यात्वं न भवति ॥ ननु संधिप्रकरणा
मेव प्रयंचितं न वर्यं विरोधे पूर्वकार्यं न भवति ॥ राजभ्यां. राजभिः ॥ राज्ञे. राजभ्यां. राजभ्यः ॥ राज्ञः रा
जभ्यां. राजभ्यः ॥ राज्ञः. राज्ञोः. राज्ञां ॥ वेम्भोः ॥ राज्ञि. राजनि. राज्ञोः. राजसु ॥ एवं जज्वन् सुधर्मन् आ
त्मन् प्रभृतयः ॥ अन्वयुक्तादिति विशेषणाद् लोपो नास्ति ॥ यज्वनः. यज्वना ॥ सुधर्मनः. सुधर्मना ॥
आत्मनः. आत्मना ॥ आत्मभ्यां. आत्मभिरित्यादि ॥ खन् युवन् मध्वन् शब्दानां पंचसु राजनशब्दवत्प्र

सा. व्या.
३१

क्रिया॥ शसादौ तु विशेषः॥ आदेर्वः॥ आदेर्वकारस्योत्तं प्राप्नोति शसादौ स्वरे परे नृद्धि ते ईपि ईकारे च
॥ अन्ः॥ अन्ना॥ अन्नामित्यादि॥ युवन् शब्दे तु वकारस्योत्ते कृते॥ उञ्जो॥ मघोनः॥ मघोना॥ मघवैभ्याः
मित्यादि॥ सवर्से दीर्घसहः॥ यूनः॥ यूना॥ युवन्ना॥ युवभिरित्यादि॥ मघवन् शब्दे तु वकारस्योत्ते कृते॥
उञ्जो॥ मघोनः॥ मघोना॥ मघवैभ्यामित्यादि॥ पथिन् शब्दस्य भेदः॥ ॥ इतोत्तं च सु॥ पञ्चसुत्यादि
षु परेषु पथादीनामिकारस्य चाकारादेशो भवति॥ थानुत्॥ पथादीनां थकारस्य नुङागमो भवति पं
चसुत्यादिषु परेषु॥ पथनसि इति धिते॥ आसौ॥ पथादीनां टेरात्वं भवति सौ परे॥ पंथाः॥ टेरात्वं वि
धानसामर्थ्यात्सिलोपाभावः॥ पंथानौ॥ पंथानः॥ पंथानं॥ पंथानौ॥ पंथाटे॥ पथादीनां टेलोपो भवति

गुरुः
३१

ससादौ स्वरे परे॥ पथः॥ पथा॥ पथिभ्यां॥ पथिभिः॥ पथे॥ पथिभ्यां॥ पथिभ्यः॥ पथः॥ पथिभ्यां॥ पथि
भ्यः॥ पथः॥ पथोः॥ पथां॥ पथि॥ पथो॥ पथिषु॥ तस्य सम्बोधने हे पथिन्॥ एवं मथिन् अभुक्षिन्
शब्दौ॥ दण्डिन् शब्दस्य भेदः॥ इनां शौसौ॥ इन् हन् पूषन् अर्यमन् इत्येतेषां शौसौ चाधौ परे उप
धाया दीर्घो भवति॥ नलोपसिलोपो॥ दण्डि शौसौ इति नियमात् द्विवचनादौ दीर्घो न स्यात्॥ दण्डिनौ
॥ दण्डिनः॥ अधाविति विशेषणान्॥ हे दण्डिन्॥ दण्डिनं॥ दण्डिनौ॥ दण्डिन॥ दण्डिना॥ दण्डिभ्यामित्यादि
॥ एवं कलिन् कपोलिन् सुसलिन् दन्तिन् मालिन् ध्वनिन् एते प्रभृतयः॥ एवं ब्रह्महा॥ ब्रह्महनौ॥
ब्रह्महनः॥ हे ब्रह्महन॥ ब्रह्महनं॥ ब्रह्महनौ॥ शसादौ तु लोपः॥ अलोपः॥ हनो घे॥ हनेर्कातो हकार

सा. व्या.
३२

स्य घत्वं भवति नकारेऽत्रिति च परे ॥ घकारस्य संयोगेन त्वनिषेधार्थः ॥ वृत्तघ्नः । वृत्तघ्ना ॥ वृत्तघ्नभ्या
मित्यादि ॥ एवं पूषाः पूषणोः पूषणाः ॥ पूषणं पूषणो ॥ पूषः । पूषा । पूषभ्यामित्यादि ॥ डेति लो
पो वेति केचित् ॥ उभयविकल्पेन रूपत्रयं ॥ पूषिः । पूषणिः । पूषि ॥ एवं मर्यामाः अर्यमणो ॥ अर्य
मनः ॥ अर्यमणं । अर्यमणो ॥ अर्यमः । अर्यमि ॥ अर्यमि ॥ अर्यमि ॥ संख्याशब्दाः पंचन
शब्दप्रभृतयोः वहुवचनानां स्त्रिषु स्वरूपाः ॥ पंचन जस इति स्थिते ॥ जस शसोर्लुक् ॥ घकार न
कारांतः संख्यायाः परयोर्जससोर्लुक् भवति ॥ लुकि नतं निमित्तं ॥ लुकि सति तत्र निमित्तं का
कार्यं न वतीत्यर्थः ॥ पंच २ पंचभिः पंचभ्यः ॥ २ ॥ ॥ घकार नकारांतः संख्यायाः परस्या मोनुडागमो

उक्तः
३२

भवति ॥ नाम्नो नालोपशब्दौ ॥ पंचानां पंचसु ॥ एवं सप्तन नव न दस न प्रभृतयः ॥ प्रियाः पंचयस्याः
सौ प्रिय पंचा ॥ प्रिय पंचानो ॥ प्रिय पंचानः ॥ प्रिय पंचानं ॥ प्रिय पंचानो शसादौ पथांते रिति टे लो
पः ॥ प्रिय पंच ॥ प्रिय पंचा ॥ प्रिय पंचभ्यामित्यादि ॥ प्रिय सप्ताः प्रिय नवाः प्रिय दशादि पूर्ववत् ॥ उक्तं
ते ॥ अष्टनादौ वा ॥ अष्टन शब्दात्परयोर्जससोर्लुक् भवति ॥ इति वाटिलोपः ॥ अष्टौ अष्ट २ ॥ वासुवा
आ आसु ॥ अष्टनासु परासु विभक्तिषु वात्वं भवति ॥ अष्टाभिः अष्टभिः ॥ अष्टाभ्यः अष्टभ्यः २ ॥ आत्वन
दभावयोरष्टानामित्येकं रूपं ॥ अष्टानां । अष्टासु । अष्टसु ॥ मकारांतः इदम् शब्दः ॥ इदमोयं पुंसि ॥
इदम् शब्दस्य पुंसि विषये इयं भवति सितसहितस्य ॥ अर्यी ॥ द्विवचनादौ तु त्वदाष्टे देरस्यादावित्य

सा. व्या.
३३

कारः॥ इदं औ इति स्थिते॥ इदं सः॥ तदा दीनां दकारस्य मत्वं भवति स्यादौ परे॥ ओ औ औ॥ इमो
॥ सर्वादीनां जसी॥ इमे॥ तदा दीनां धेरभावः॥ इमं॥ इमो॥ इमान्॥ अनदौ सोः॥ इदमो अनदौ शो
भवति दौ सोः परयोः॥ टेनः॥ अइ ए अनेन॥ स्म्यः॥ इदमः सकारे भकारे च परे॥ अकारो भवति॥ क
त्तस्य॥ अग्नीत्यात्वं॥ आभ्यां॥ भिस्मिस्॥ इदमदसौ भिस्मिसेव भवति न भकारस्याकारः॥ स्म्यः॥
स्मि वक्तुत्वे॥ स्मिभिः॥ अस्मै॥ आभ्यां॥ स्म्यः॥ अस्मान्॥ आभ्यां॥ स्म्यः॥ अस्य॥ अनयोः॥ स्म्यः॥ अ
स्मिन् अनयोः॥ एषु॥ किम् शब्दस्य तदा देहेरः स्यादविति सर्वत्राकारे कृते सर्वस्य वदुपदेशो
यं॥ कः॥ कौके॥ कंकौकानित्यादि॥ धकारात्तत्त्वबुधशब्दः॥ तस्य रसे पदांते चादिजवानामि

उक्तः
३३

निभकारः॥ वावसाने॥ तत्त्वभुत्॥ तत्त्वभुद्॥ तत्त्वबुधौ॥ तत्त्वबुधः॥ हेतत्त्वभुत्॥ हेतत्त्वभुद्॥ तत्त्वबुधं॥ तत्त्वबुधौ
तत्त्वबुधः॥ तत्त्वबुधा॥ तत्त्वभुक्त्वां॥ तत्त्वभुक्तिरित्यादिः॥ जकारात्तः सम्राजशब्दः॥ मोराजिसमः कौ॥ किवने
राजपरे मस्य मएव स्यात्॥ छशबराजादेः षः॥ छकारात्तस्य शकारात्तस्य षकारात्तस्य॥ राजयजसृज
भजसृजभाजादेश्वषकारे भवति॥ धातोर्हसे परे नाम्नश्च रसे पदांते च॥ षस्य षत्त्वमारवातादौ उत्त्व
निषेधार्थः॥ तेन दृष्टान्यादौ उत्त्वं न भवति॥ छिद्॥ अछिद् इत्यादौ उत्त्वं स्यादेव॥ अथ वा कचिद्देशे श्वर्ये
त्यस्य निवादे इष्टे इति प्रयोगे छशषेत्यादिना कृते षत्त्वबोड इत्यभवति॥ न्यादौ उत्त्वं स्यादेव॥ न उत्त्वमाभू
दिति ज्ञापयितुं॥ षोडः॥ षकारस्य उत्त्वं भवति॥ धातोर्हसे परे नाम्नश्च रसे पदांते च॥ वावसाने॥ सम्राट्॥

समाङ्। समाजौ। समाजः॥ हेसंमाङ् हेसमाङ्॥ समाजं। समाजौ। समाजः॥ समाजा। समाज्यामित्यादि॥
एवंविराजादयः॥ दकारं तास्य द् न द् य द् एतद् शब्दः॥ नेषां त्यदादेष्टेरिति सर्वत्राकारे कृते सर्वस
व्यङ्ग्यं ज्ञेयं॥ सः॥ त्यदादेस्तकालस्य सत्त्वं भवति सौपरे॥ स्यः तौ स्ये॥ त्वं तौ त्वानित्यादि॥ एवं सः
तौ ते। तमित्यादि॥ यः यौ ये॥ यमित्यादि॥ एषः एता वित्यादि॥ एत दोच्चादेशे द्वितियास्तौ स्त्वेनादे
शो वा वक्तव्यः॥ इत्तस्य पुनरुक्तिरन्वादेशः॥ एनं। एतं। एनौ। एतौ॥ एतान् एतान्॥ एनेन। एतेन॥
एतयोः। एतयोरित्यादि॥ छकारं तत्तत्त्वप्रादुशब्दः॥ छस्य राजादेः षष्ठीः वावसाने॥ हसेयः॥
सेर्लोपः॥ तत्त्वप्राद्। तत्त्वप्राद्॥ तत्त्वप्रादौ। तत्त्वप्रादुः॥ हेतत्त्वप्राद् ४॥ थकारं नोऽग्निमथ शब्दः॥

वावसाने॥ इति दकारतकारौ॥ अग्निमङ्। अग्निमत॥ अग्निमथौ। अग्निमथः अग्निमथमित्या
दि॥ चकारं तत्त्वप्रादुशब्दः॥ अच्चेपचसुनुम्वक्तव्यः॥ प्रत्यन्चसि इति स्थिते॥ स्तोः शुभिः श्रुतिश्च
त्वेन नकारः॥ संयोगात्तस्य लोपः॥ चोः कुः॥ चवर्गस्य कवर्गादेशो भवति धातोर्जसे परेनास्मश्चरसे
पपदानेच॥ यथा संख्येन रुकारः॥ प्रत्यङ्। प्रत्यंचौ। प्रत्यंचः॥ हे प्रत्यङ्। प्रत्यंचं। प्रत्यंचौ॥ अंचेरलोपो
दीर्घश्च॥ अंचेरकारस्य लोपो भवति पुर्वस्य दीर्घः॥ शसादौ स्वरं परे तद्धिते ईपि ईकारेच॥ नि
मिन्नाभावे नैमिन्निकस्याप्यभावः॥ प्रतीचः। प्रतीचा॥ चोः कुः॥ रुभेजवाः॥ प्रत्यग्भ्यां। प्रत्यग्भिरित्यादि
॥ चोः कुः॥ क्लितान्त्सः सः॥ प्रत्यक्षु॥ तद्धिते॥ प्रतीचीनः ईपि॥ प्रतीची। ईकारे॥ प्रत्यक्। प्रत्यंचौ॥

सा. या.
३५

प्रत्यंती॥ एवंतिर्य्यचप्रभृतयः॥तिर्य्यङ्।तिर्य्यचौ।तिर्य्यचः॥तिर्य्यचं।तिर्य्यचौ॥तिरश्चादयः॥तिर
श्चादयोनिपात्यंते शसादौसरेपरेतद्धितेडीपिइकारेच॥तिरश्चः।तिरश्चावोःकुःस्मेजवाः॥तिर्य्य
भ्यामित्यादि॥तद्धितेतिरश्चीनः।डीपि।तिरश्ची॥डीकारेतिर्य्यक॥तिरश्ची।तिर्य्यची॥एवंउदङ्॥
उदंचौ।उदंचः।उदंचं।उदचौ।उदीचौ।उदीचः।उदीचा॥उदङ्गं।उदङ्गिरित्यादि॥तकारात्रोमरुत
शब्दः॥वावसाने॥मरुत।मरुद।मरुतावित्यादि॥एवंअग्निचित्प्रभृतयः॥तकारात्रोउकारानुबंधो
मरुतशब्दः॥बुनोनुम॥उकारानुबंधस्यअकारानुबंधस्यनुमागमोभवतिपुंसिपंचसुपरेषु॥नसंम
ह्नोद्यौदीर्घःशौच॥नसंनस्यापशब्दस्यमरुद्व्यस्यचदीर्घोभवतिपंचसुधिवर्जितेषुशौचपरे॥सं

गुरु
३५

योगात्रस्यलोपः॥तिलोपः॥मरुतन्हेमरुन्मरुतौ॥मरुतःमरुतंमरुतौ॥मरुतः।मरुता।मरुद्वा
मरुद्भिः॥मरुते।मरुद्वाह।मरुद्वाः॥मरुतः।मरुद्वा।मरुद्वाः।मरुतः।मरुतोः।मरुतां।मरुति।मरुतोः।म
रुत्सु॥उकारानुबंधोभवत्तशब्दः॥अन्वसोःसौ॥अन्वत्तस्यासन्तस्यचदीर्घोभवतिधिवर्जिते शौचप
रे॥भवान्।हेभवन्।भवतौ।भवतः॥भवत्तमित्यादि॥एवंमघवनुशब्दः॥मघवान्।मघवंतौ।म
घवतः।मघवत्तमित्यादि॥असंनस्येति॥प्रत्ययासंनस्येतिविवक्षितं॥तेनपिराङ्ग्रसति॥इतिपिन्
उग्रसक्चिवंतः॥पिराङ्ग्रः।पिराङ्ग्रसौ।पिराङ्ग्रसः॥इत्यादौनदीर्घः॥अकारानुबंधस्यभवत्तशब्दस्यनु
मागमेवदीर्घोभवति॥भवन्।भवतौ।भवतः॥एवंपचन्पठन्इत्यादिज्ञेयं॥शकारात्रोविश

सा. वा.
३६

शब्दः॥ षत्वं षोऽः वा वसाने॥ ह्रस्वः सलोपः॥ विट् विड्॥ विशो विशः॥ हेविट् हेविड्॥ विशावित्यादि॥
वकारं प्रोषषशब्देः नित्यं वक्रवचनान्नः॥ षोऽः वा वसाने॥ जस शसोलुक जिषुचायं स्वरूपः॥ षट् षड्॥
षभिः षभ्यः॥ स्तः॥ इति नुत्॥ षट् नाम इति स्थिते॥ इः॥ संख्यासंघादिना उकारस्य नत्वं भवति नामिपरे॥
स्तभिः स्तः॥ राकारात्परे नत्वं रात्वं॥ षसां॥ षत्सु॥ कश्चित्पदान्ताश्रयमायाः॥ दोषारः॥ दोषः सपुष्
आशिषः हविषः प्रभृतीनां षकारस्य रेफो भवति रसेपदान्ते च॥ सिलोषः॥ ओर्विसर्गः॥ दोः दोषो॥ दोषः हे
दोः॥ दोषं दोषो॥ शसादौ स्वरपरे नत्वं तावावक्रव्याः॥ दोषः दोस्तः॥ दोषाः दोस्ताः॥ दोष्याः दोषिभिः॥ दोषो दो
स्तः॥ दोष्याः दोष्यः॥ दोषः दोस्तः॥ दोष्याः दोष्यः॥ दोषः दोस्तः॥ दोषाः दोस्ताः॥ दोषाः दोस्ताः॥ दोषिः दोषिः॥ दो

पुरु.
३६

षोः॥ दोस्ताः दोर्षु॥ सपुषाशिवोरसेपदान्ते च दीर्घो वक्रव्यः॥ सजुः सजुषो॥ सजुषः॥ सजुषं॥ सजुषो॥
सजुषः॥ सजुषा॥ सजुष्यामित्यादि॥ सकारात्तः पुमसशब्दः॥ पुंसोऽसुः॥ पुमसशब्दस्य पंचस्वसुडादे
शो भवति॥ उकारोऽन्त्यादेशार्थः॥ उकारे नुम्विधानार्थः॥ विनो नुमिति नुमागमः॥ मिदन्त्यानादि॥ पुम
ससुप्ति इति स्थिते॥ नसमित्यादि॥ संयोगादि॥ सिलोपः॥ पुमान्॥ पुमान् सो॥ पुमान्सः॥ अधाविति विशेष
णान्॥ हे पुमन्॥ पुमांसं॥ पुमान् सो॥ पुंसः॥ पुंसोः॥ पुंसां॥ पुंसि॥ पुंसोः॥ असंभवे पुंसः कक्को॥ असंभव इ
ति वेदान्तैकवैयस्यात्मनो वक्रत्वात् संभवे वाच्ये पुंसशब्दस्य कगागमो भवति सुपिपरे॥ प्रकारेच्चारणा
र्थः॥ स्कोराद्योश्च॥ संयोगाद्योः सकारककारयोर्लोपो भवति॥ कषसंयोगेक्षः॥ पुंक्षु॥ एवं विद्वत्शब्दः॥

सा. व्या.
३७

विहान्। विहसौ। विहंसः॥ हेविहन्। विहंसं। विहंसौ॥ वसोर्धः॥ वसोः सम्बन्धीवकारस्योः
त्वं प्राप्नोति वासादौ स्वरपरे तद्धिते इ। पिङ्गीकारे च। विडुषः। तद्धिते। वैडुष्यं। वकारादीपिविडुषी
वकारस्योत्वं॥ विडुषा। विडुष्यां। विडुष्यिरित्यादि॥ एवं तस्मिन् वसुशब्दः॥ तस्मिन् वान्। तस्मिन् वान्सो
तस्मिन् वान्सः हेतस्मिन् वान्। तस्मिन् वान्सं। तस्मिन् वान्सौ॥ यस्य लोपः किलोत्सः सः॥ तस्मिन् वान्सः। तस्मिन् वान्सः। व
सान्सो। तस्मिन् वान्सामित्यादि॥ सुवचसश्च शब्दे तु अन्त्यसोः साधिति दीर्घः सुवचाः सुवचसो। सुवचस
। सुवचसं। सुवचसं। सुवचसो। सुवचसः। सुवचसा॥ स्त्रीर्विसर्गाः॥ ह्रस्वोऽञो। सुवचोभ्यां। सुवचो
भिरित्यादि॥ एवं चन्द्रमसश्च शब्दः॥ उसनसश्च शब्दस्य भेदः॥ उशनसां॥ उशनसः पुरुदंस्॥ अ

गुरुः
३७

नेहसः इत्येनेषां सेरधेर्दा भवति॥ इति वाट्टिलोपः॥ उशना। उशनसो। उशनसः॥ धौना-त्रनासां
ततो दत्तनाच्च वावक्तव्या॥ हेउशनन। हेउसनस। हेउशनः॥ उशनसं। उशनसो। उशनसः॥ उशन
शा। उशनोभ्यामित्यादि॥ अदसश्च शब्दस्य भेदः॥ अदसदेष्टेरिति सर्वत्राकारः॥ अदसि इति स्थिते॥ सौस
ः॥ अदसोदकारस्य सौ परे सत्त्वं भवति॥ सेरो॥ अदसः सेरो कारादेशो भवति॥ असौ॥ द्विवचने दस्य
मेति सत्त्वं॥ माउउश्च उश्च उः॥ अदसो मकारात्परस्य रुत्वस्य रुत्वोकारो दीर्घस्य दीर्घोकारो भवति
॥ अमुश्च औयुः॥ अमु॥ वक्रवचने सर्वादीत्वं जसी॥ अइए॥ अमे इति स्थिते॥ एरीवक्रत्वे॥ वक्र
वचने सत्यदसश्च शब्दस्यैकारस्यैकारो भवति॥ अमी॥ अमुं। अमू। अमून्॥ मत्वोत्वे चकते॥ दानाः

सा. व्या.
३८

स्त्रियां। अमुना॥ दिवचने इमीत्यात्वं पश्चात्मा इकारः॥ अमृभ्यां॥ अमीभिः। अमुभ्यो॥ अमृभ्यां
अमीभ्यः॥ अमुभ्यान्॥ अमृभ्यां। अमीभ्यः॥ अमुभ्या॥ ओसि सत्वे इयादेशे च कृते पश्चात्मा इः॥
अमुयोः। अमीषां। अमुस्मिन्। अमुयोः॥ अमीषु॥ सामान्ये अदसः कस्यादौ॥ सामान्ये वाच्ये इद
स शब्दस्य क प्रत्ययो भवति स्यादौ परे॥ अमुकः अमुकयित्यादि॥ शेषं सर्वशब्दवत्॥ ॥
इति ह्रसात्ताः पुल्लिङ्गाः॥ ॥ अथ ह्रसान्ताः स्त्रीलिङ्गाः प्रदस्यन्ते॥ तत्र ह्रकारतः उपान ह्रशब्दः॥
न हो धः॥ न हो ह्रकारस्य धकारादेशो भवति रसे पदांते च। होठेति ठस्यापवादः॥ वावसाने॥
दत्वेतत्त्वं च॥ उपानत्। उपानद्॥ उपानहौ। उपानहः। हेउपानत्। हेउपानद्॥ उपानहं।

गुरुः
३८

उपानहौ॥ उपानहः। उपानहा॥ रुभेजवाः॥ उपानद्यामित्यादि॥ वकारो द्वौ दिवशब्दः॥ दिव ओसौ॥
दिवो वकारस्योकारादेशो भवति सो परे॥ इयं स्वरे॥ स्त्रोर्ध्वि सर्गाः॥ योः। दिवौ। दिवः॥ वामी॥ दिवशब्द
स्यामि परे वकारस्य वाकारो भवति॥ योः। दिवं। दिवौ। दिवः। दिवा॥ उरसेः॥ दिवशब्दस्य रसे परे वकारस्यो
कारो भवति॥ इयं स्वरे॥ शुभ्यां। शुभिरित्यादि॥ रेफात् स्त्रिश्चतुरशब्दो नित्यं वक्रवचनां तः॥ त्रिचतुरोः
स्त्रियां तिसृचतसृचत॥ स्त्रियां वर्तमानयोः स्त्रिचतुरशब्दयोः तिसृचतसृचत इत्येतावादेशो भवतः॥
ऋकारश्च ॠकारवत्॥ ततस्तृणर इत्यारन भवति॥ ऋरं। चतस्रः॥ चतसृभिः॥ चतसृभ्यः॥ तिसृ
चतसृशब्दयोर्दीर्घानस्यान्नामि परे छंदसितुवा॥ चतसृणां। चतसृणां। चतसृषु॥ एवं तिस्रः॥

सा. व्या.
३९

रेफान्नो गिरशब्दः॥ चोर्विहसे॥ धानोरिकारेकारयोर्दीर्घो भवति रेफवकारयोर्ह्रस्वपरयाः॥ ह्रस्वप
ः सेह्रोपः स्त्रोर्विसर्गः॥ गीः॥ गिरौ॥ गिरः॥ हेगीः॥ गिरं॥ गिरौ॥ गिरः॥ गिरा॥ गीर्भ्यो॥ गीर्भिः॥ गिरौ॥ गीर्भ्यो॥ गि
र्भ्यः॥ गिरः॥ गीर्भ्यो॥ गीर्भ्यः॥ गिरः॥ गिरौ॥ गिरं॥ गिरि॥ गिरौ॥ गीर्भ्यो॥ एवं पुरपुरादयः॥ धकारात्तः समिध
शब्दः॥ वावसाने॥ समित्॥ समिद्॥ समिधो॥ समिधः॥ हेसमित्॥ हेसमिद्॥ समिधमित्यादि॥ भकारा
त्तः ककुभशब्दः॥ वावसाने॥ ककुपे॥ ककुव॥ ककुभौ॥ ककुभेः॥ हेककुपे॥ हेककुपित्यादि॥ दकारात्तास्य
दादयः॥ तेषां त्यदादेष्टेरितिसर्वत्राकारः॥ आवंतः स्त्रियामित्याप॥ स्त्रीलिंगे सर्वाशब्दवक्रपंनयं॥
सः॥ स्या॥ त्येत्याः॥ त्यांत्येत्याः॥ त्याया॥ त्याभ्यां॥ त्याभिः॥ त्यस्यै॥ त्याभ्यां॥ त्याभ्यः॥ त्यस्याः॥ त्याभ्यां॥ त्याभ्यः॥ त्यस्या

उक्तः
३९

ः॥ त्ययोः॥ त्यासं॥ त्यस्योः॥ त्यासु॥ सा॥ ते॥ ताः॥ एषा॥ एते॥ एताः॥ यायेयाः॥ एवं किम्शब्दः काकेका
ः॥ मकारात्तः इदम्शब्दः॥ इयं स्त्रियां॥ इदम्शब्दस्य स्त्रियामियं भवति सिसहितस्य॥ इयं॥ इमे॥ इमा
ः॥ इमां॥ इमे॥ इमाः॥ अनदौत्योः॥ दौस्वरे॥ अनेया॥ आभ्यां॥ आभिः॥ अभ्यः॥ अस्मै॥ इति नायन्यदोच्चः॥ आ
भ्यामित्यादि॥ चकारात्तः चचशब्दः॥ चोःकुः॥ वावसाने॥ ह्रस्वपः सेह्रोपः॥ त्वक॥ त्वग॥ त्वचावित्यादि॥ ए
वं अचवाचप्रभृतयः॥ अप्रशब्दे नित्यं वक्रवचनानां तः॥ अप्रजस् इति स्थिते॥ नसम्महत्तारिति
दीर्घः॥ आयः॥ अप्रः॥ भिदपां॥ अपादीनां भकारे परे दत्वं भवति रसेपदं ते च॥ अभिः॥ अन्भ्यः॥
अपां॥ अप्सु॥ शकाराम्बोदिशशब्दः॥ दिशां॥ दिश॥ दृश॥ शृश॥ मृश॥ इत्यादीनां रसेपदं ते कत्वं भ

सा. व्या.
४०

वे

वति॥ वावसाने॥ दिक्। दिग्। दिशौ। दिशः॥ हेदिक्। हेदिग्। दिशं। दिशौ। दिशः॥ दिग्भां। दिग्भिरित्या
दि॥ आदिशब्दात्॥ अतिक्। दधक्। उत्तिके। प्रभेतयः॥ षकारात्तस्त्रिषशब्दः॥ षोऽः॥ वावसा
ने। टकार उकारौ॥ त्विट्। त्विड्। त्विषौ। त्विषः॥ त्विषमित्यादि॥ आशिषशब्दस्य सञ्जुषशब्दवत्
प्रक्रिया॥ दोषोरः इति षेस्य रेफः सञ्जुषाशिषोरसेपदान्ते च दीर्घविक्रयः॥ आशीः। आशिषौ। आ
शिषः॥ आशिषमित्यादि॥ स्त्रीलिंगस्यादसृशब्दस्य सौनविशेषः॥ सौसः॥ सेरौ। असौ। द्विवच
नादौ तु टेरङ्गते॥ प्रावतः स्त्रियामित्याप्॥ दीर्घत्वं विभक्तिकार्यं च यश्चात्मा इति रुस्वत्वं दीर्घं
च॥ असु। असूः। असुं। असू। अमूः॥ स्त्रीलिंगत्वा नत्वाभावः दोस्वरे॥ पश्चात्मा इः। अमुया। अमु

उक्तः
४०

भ्यां। असुभिः। असुष्ये। असुभ्यां। असुभ्यः॥ असुष्याः। असुभ्यां। असुभ्यः॥ असुष्याः॥ असुचोः॥ अमू
षां॥ अमूष्ये॥ असुष्यां॥ असुयोः॥ असुषु॥ ॥ इति ह्रस्वात्तः स्त्रीलिंगाः॥ ॥ अथ सात्ताः नपुंस
कलिंगाः॥ प्रदर्श्यते॥ तत्र रेफो वा शब्दः॥ धातुरेफो नत्वा तस्यैकवचने प्राक् नत्परेफस्य विस
र्गेनेत्यर्थः॥ नपुंसकात्पमोर्लुक्॥ स्त्रीर्विसर्गः। वाः॥ इमौ। वारी। वारि। २ अयमेति विशेषना नुन्नभव
ति॥ वार। वार्या। वारिरित्यादि॥ चतुरशब्दे तु चतुराम् शौचेत्याम्॥ इव। चत्वारि। चतुर्भिः। चतुर्भ्यः॥ २ च
तुर्णां चतुर्षु॥ नकारो तो अहनशब्दः॥ अहसः॥ अहनशब्दस्य नकारस्य सकारो भवति रसेपदान्ते च
॥ स्यमोर्लुक्॥ स्त्रीर्विसर्गः॥ अहः। इमौ। वेष्टोः॥ अंही। अहनी। नोपधाया दीर्घः॥ अहानि २॥ अश्लोपः

स्वरेचयुक्ताहसादौ॥ अहः। नस्यसकारः॥ स्त्रोर्विसर्गः॥ हवे। उओ॥ अहोभ्यां। अहोभिः॥ अहो। अहोभ्यां॥
 अहोभिः॥ अहः। अहोभ्यां। अहोभ्यः॥ अहः। अहोः॥ अहोवेस्त्रोः॥ अहो। अहनि। अहोः। अहोसु॥ नलोपः॥
 वृत्तनशब्दस्यरसेपदांतेचनलोपः॥ स्पमोर्लुके॥ वृत्त। वृत्तरी। वृत्तरी२॥ अचयुक्तादिनिविशेषणा
 दलोपोनास्ति॥ वृत्तरी। वृत्तभ्यां। वृत्तभिः॥ सम्बोद्धोवानपुंसकानांनलोपोवाच्या॥ हेवृत्त। हेवृत्तन। हेवृत्तरी
 त्यादि॥ एवं चर्मन। चर्मन। शर्मन। प्रभृतयः॥ नात्राददत्राहं दसिदि। स्पोर्वालोपः॥ हं दत्त्वादागमजागम
 जयोर्लोपोलोपोवक्तव्यो॥ निमित्राभावेनैमिति कस्याप्यभावः॥ दीर्घत्वं पुनर्न निवर्तते। नवस्थासितनिमि
 त्तविधेयत्वात्सर्वभूतानि सर्वाणि भूतानि परमेवोमनुसर्वाभूतानि परमेवोमन। परमेवोम। परमेवोमि

उरुः
४९

। परमेवोमनि॥ तदादीनां स्पमोर्लुकि कृते ते रत्वं न भवति॥ तदादिविति विशेषनात् द्विवचनादौ नुटे रत्वे कृ
 ते॥ तत्। तदा। त्वेत्यानि२॥ तत्। तदा। ते। तानि२॥ यत्। यद्। येत्यानि२॥ एतत्। एतद्। एते। एतानि२॥ किं
 के। कानि२॥ इदं। इमे। इमानि२॥ ततोयादौ सर्वशब्दवद् रूपं नेयं॥ चकारात्तः प्रत्यचशब्दः॥ स्पमोर्लुके॥ चो
 :कुः॥ वावसाने। प्रत्यक। प्रत्यग। अंचेरलोपो दीर्घश्चा॥ इकारे परे॥ कार्यनिमित्तस्येव्यभावः॥ प्रतीचि। प्र
 त्यचि२॥ प्रतिवाचोःकुः॥ रुभेजवाः॥ प्रत्यभ्यामित्यादि॥ जगत। जगद्। २॥ जगती। जगन्नि२॥ जगता। ज
 गत्भ्यां। मरुत्। मरुद्। मरुती। मरुत्ति२॥ मरुता। मरुत्भ्यां। मरुत्तिरित्यादि॥ सकारात्तः पयस्तेजस्वचस
 प्रभृतयः॥ स्पमोर्लुके॥ स्त्रोर्विसर्गः॥ पयः। पयसी। पयांसि२॥ पयसा। स्त्रोर्विसर्गः॥ हवे। उओ॥ पयोभ्यामि

सा. व्या.
४२

त्पादि॥ तेजः॥ तेजसी॥ तेजांसि॥ वचः॥ वचसी॥ वचांसि॥ हविः॥ हविषी॥ हविंसि॥ अदसश्चदस्यस्यमोर्लु
किं कृते॥ स्तोत्रिसर्गः॥ द्विवचनादौ तु देरत्वे कृते॥ विभक्तिकार्यचकृते॥ मत्वोत्वे च॥ अदः॥ असु॥ असुनि॥ अ
सुना॥ असुभ्यामित्यादि॥ सर्वं पुर्ववत्सुत्रेण वृज्यते॥ ॥ इति हस्तात्रः ननु संकलिङ्गाः॥ ॥ अथ युष्मदस्म
दोः स्वरूपं निरूप्यते॥ तयोश्च वाच्यलिङ्गात्वात्स्त्रियलिङ्गेषु समानं रूपं॥ वाच्यमित्युच्येतेऽभेदं तल्लिङ्गं भज
तेतु यः॥ विशेषणत्वमापन्नो वाच्यलिङ्गः स उच्यते॥ त्वमहं सिना॥ युष्मदस्मदोः सिसहितयोः त्वं अहमित्येता
वादेशौ भवतः॥ यथा संख्येन॥ त्वं॥ अहं॥ युवावौ द्विवचने॥ युष्मदस्मदो द्विवचने परे युवावावित्येतावादे
शौ भवतः॥ सर्वत्र॥ आम्हो॥ युष्मदस्मदोः परमौ वा भवति॥ युवां॥ आवां॥ युयं वयं जसा॥ जसा सहितयोर् यु

पुरु
४२

ष्मदस्मदोर् युयं वयमित्येतावादेशौ भवतः॥ युयं वयं॥ त्वमदेकत्वे॥ युष्मदस्मदोस्त्वन्मदित्येतावादे
शौ भवतः॥ एकत्वे गम्यमाने॥ आम्हो॥ युष्मदस्मदोष्टरात्वं भवत्यसि सकारेभिसिच परे॥ त्वां॥ मां॥ युवां॥
आवां॥ तदा देष्टे रत्वे कृते शसीति दीर्घत्वं॥ शसीनावक्तव्यः॥ युष्मान्॥ अस्मान्॥ त्वन्मदादेशे कृते तेरे का
रः॥ एदाशोः॥ युष्मदस्मदोष्टरेत्वं भवति दाहीत्येतयोः॥ परयोः॥ रु॥ अय॥ त्वयामया॥ अदिशि वदादिशि
तिन्यायात्॥ युवावौ द्विवचने सर्वत्र प्रतीत्यात्वं॥ युवाभ्यां॥ आवाभ्यां॥ आम्हो॥ युष्माभिः॥ अस्माभिः॥ तुभ्यं स
ह्यं॥ इ० सहितयोर् युष्मदस्मदोर् तुभ्यं सत्यमित्येतावादेशौ भवतः॥ तुभ्यं सह्यं॥ युवाभ्यां॥ आवाभ्यां॥ भ्यस्
मभ्यम्॥ युष्मदस्मदोर् योर्योर्भ्यश्च भवति॥ सकारेभकारादित्वव्यावृत्त्यर्थः॥ तेनाहीत्यात्वं नैस्त्रिवक्तु

सा.व्या.
४३

तेत्येत्वं न भवति। युष्मभ्यं। अयम्भ्यं॥ इतिभ्यसोः स्तुः॥ पंचम्या इतिभ्यसोः स्तु भवति॥ सकारस्सर्वादेशार्थः॥
 उकारेच्चारणार्थः॥ त्वन्मदादेशेकृतेत्यदादेष्ट्वत्वं च॥ त्वत्सत्॥ युवाभ्यां। आवाभ्यां॥ युष्मत्। अस्मत्॥ तव
 मम रुसा॥ रुसा सहितयो युष्मदस्मदोस्तव ममेत्येतावादेशो बभूवः तवः। मम॥ युवावादेशे औसीत्येते च कृ
 ते॥ ऐ अय। युवयोः॥ आवयोः॥ सर्वादित्वात्सुत्। सामाकं॥ युष्मदस्मदोप्यरयोः सामाकं भवति॥ युष्माकं। अ
 स्माकं। त्वन्मदादेशेकृते। ऐराखोः॥ ऐ अय। त्वयि। मयि। युवयोः॥ आवयोः। युष्मासु। अस्मासु॥ ॥ इति
 युष्मदस्मदोस्सामान्यरूपं॥ ॥ अथानयोरादेशविशेषविविन्निरूप्येते युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थी
 द्वितियाभित्तेमेवात्रौवस्त्रसौ॥ युष्मदस्मदो र्यथा संख्येनासीन् आदेशा भवन्ति॥ कीदृशयोः षष्ठीचतुर्थीद्वि

४३

तिया सहितयोः॥ तत्रैकवचनेन सहते मे भवतः॥ द्विवचनेन वाच्यो भवतः॥ वरुवचनेन वस्त्रसौ भव
तः॥ क्वचित्त्रयमप्येव स्मिन्नर्थे ते मे भवतः॥ ॥ स्वामी ते स समायातः स्वामी मे सांप्रतं गतः। नमस्ते
भगवभूयो देहि मे मोक्षमव्ययं॥ स्वामी वां स जहा सो चैर्दृष्टानो दानं जाचनं॥ राजा वां दास्यते दानं ज्ञानं नो
मधुसूदनः॥ देवो वां भवता विष्णु नरका नो जनां दनः॥ स्वामी वो दलवां राजा स्वामी नोऽसौ जनां दनः॥ नमो
वो ब्रह्मविशभ्यो ज्ञानं नो दीयतां धनं॥ सनन्दायः प्रपश्याम पश्यामो नस्तु दुःखिनः॥ न्यामामा॥ अमा सहि
तयो युष्मदस्मदोत्त्वामेत्येतावादेशो भवतः॥ पश्यामि त्वामदालीढं पश्यामासदभेदकं॥ एवं पुत्रस्तव। पु
त्रो मम। पुत्रस्ते। पुत्रो मे। पुत्रस्तुभ्यं। पुत्रो मत्पुं। पुत्रस्ते। पुत्रो मे। पुत्रस्तु। पुत्रो मां। पुत्रस्तुं पातु। पुत्रो मा

पानु॥ ग्रामो युवयोः॥ ग्रामो वां ग्रामौ॥ एवं दीवय पानु॥ भद्रौ युवां॥ भद्रा वावां॥ पुत्रो युष्माकं॥ पुत्रोऽस्माकं॥ पुत्रो
वः पुत्रोनः॥ पुत्रो युष्मभ्यं॥ पुत्रोऽस्मभ्यं॥ पुत्रोक्॥ पुत्रानः॥ पुत्रो युष्मान्॥ पुत्रोऽस्मान्॥ पुत्रोवः॥ पुत्रोनः॥ नादौ॥
पादादौ वत्तमानयोः युष्मदस्मदौ नैतया देशो भवति॥ तव येश शत्रूवो राजं समतेऽप्यतिशत्रूवः॥ तव मित्रा
णिया निस्युर्मसमि-त्राणि तान्यपि॥ रुद्रो विश्वेश्वरो देवो युष्माकं कुलदेवता॥ सैव भगवां-त्राथोऽस्मा
कं पापनासकः पादादौ विनिकिं॥ पानुवो नरसिं हस्यनखलां गलकोटयः॥ हिरण्यकसि योर्वक्षः क्ष
तासृकं दृमा रुणाः॥ संवोधनप्रदादत्रे न भवंति वसादयः॥ हे राम तव दासोऽस्मि न राम तुभ्यं नमो
नमः॥ देवास्मान्पाहि गृहं रविशोऽस्मान् रक्ष सर्वदा॥ वादिभिश्च॥ वादिभिरपि योगे नैतया देशो भ

उरुः
४४

वंति॥ आ वयो र्यु वयो श्वेशो हरिर्मामिव रक्षतु॥ वादिर्निपातः॥ वादि रव्य यो नियात संज्ञो भवति
॥ ॥ वा॥ वाह॥ अह॥ इह॥ ऐव॥ ऐवां॥ नूनं॥ पृथक्॥ विना॥ नाना॥ स्वस्ति॥ अस्ति॥ दोषा॥ नक्तं॥ मिषा॥
मिथ्या॥ मिथं॥ पृथक्॥ अथक्॥ अथक्॥ अथक्॥ अथक्॥ पुनः॥ उत्॥ कस॥ स्वस॥ उच्चैस॥ नीचैस॥ खर॥ अत्र
प्रातर॥ भूयस॥ पुनर॥ अहो॥ खित॥ उत्॥ सह॥ नमस्॥ अने॥ अंतरेणा॥ अंतरा॥ अलं॥ कृतं॥ अमानोः
नाप्रतिषेधे॥ इषत् किल॥ खल॥ वैहि॥ आगत॥ भृसं॥ अतं॥ साकं॥ साकं॥ यत्॥ तत्॥ खराश्च॥ इत्येवं
वादिर्गणो नियात संज्ञो भवति॥ तत्रादिर्गणो विभक्त्यर्थे नित्यन्ते॥ तस्मिन्निति तत्र॥ तयोरिति तत्र॥ ते
स्त्विति तत्र॥ यस्मिन्निति यत्र॥ कस्मिन्निति कुत्र कुत्र॥ तस्मिन्काले तदा॥ यस्मिन्काले यदा॥ एकस्मिन्

काले एकदा। कस्मिन्काले कदा। तेन प्रकारेण तथा। येन प्रकारेण यथा। केन प्रकारेण कथं॥ अ
नेन प्रकारेण इत्थं। तस्मादिति ततः। यस्मादिति यतः। कस्मादिति कुतः। अस्मादिति अतः इतः॥ सा
र्वविभक्तिषु तसित्येकं। सर्वतः। समतः। कस्ततः। सर्वस्मादिति सर्वतः। पूर्वस्मादिति पूर्वस्मात्। अ
धस्मिन्निति अधस्मात्। परस्मिन्ति परेण॥ आहि च दूरे। इगर्थे वाच्ये सत्याहि प्रत्ययो भवति॥ दक्षि
णास्यादिति दूरे। दक्षिणाहिवसंति चारागताः। उत्तराहिवसंति देवाः॥ किमस्मान्मान्ये विदादि॥ कि
मस्मान्मान्ये वाच्ये सदिति चित् चित् प्रत्ययो भवति॥ कश्चित्। कौचित्। केचित्। कंचित्। केनचित्। क
स्मैचित्। कस्माच्चित्। काश्चित्। केचिन्। काचित्॥ स्त्री। तदधीन कात्स्नयोर्वासात्॥ राज्ञोऽधीनं राज

सान्। भस्मसान्। उर्युर्यगी करणो। उरीकृत्यः। उररीकृत्यः॥ सयादिकालेनियान्यत्ने॥ सद्यः। अ
द्य। सपदि। अधुना। इदानीं। सांप्रतं। संप्रति। पूर्वेषुः। परेषुः। अन्येषुः॥ यदि। यर्हि। तदि। तर्हि। कृदि
ति तूष्णीं। क्षीप्रं। क्षपलं। आनुलं। आसु। शीघ्रं॥ प्रादिरुपसर्गः॥ प्र। पर। अप। सम। अनु। अवा। निर
उर। वि। आऊ। नि। अधि। अपि। अति। सु। उत्। अभि। प्रति। परि। उप। अत। अत्रर। आविः॥ अयंग
राः दुपसर्गसंज्ञो भवति। प्राश्नातोः॥ उपसर्गोः प्रश्नातोः प्रयोगवक्तव्यः॥ तद्व्ययं। तदिदं चादि श
ब्दद्वयमव्ययं संज्ञो भवति। काश्चिन्नं चत्कादि प्रत्ययान्तं शब्दरूपमव्ययं संज्ञो भवति॥ भुक्त्वा। स्ना
त्वा। कृत्वा। प्रणम्य विहाय। नुम्। कर्तुं भोक्तुं॥ नुम्। हारं हारं। कारं कारं। चिः। खिलीकृत्य। वन्। घटवत्य

सा. बा.
४६

तवत्। आत्मा। कुनस्तस्य। रासवकुसः। एवमन्यत्रादित्कादिः॥ अव्ययादिभक्तेर्लक्षकः॥ अव्ययात्पर
स्यविभक्तेर्लभ्यते॥ ननुशब्दनिर्देशे प्रवायानां नचलिङ्गादिनियमः॥ उक्तं हि। सृष्टं त्रिषु
लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु वचनेषु च सर्वेषु यद्व्येति तदवयवम्॥ ॥ उक्तानि लिङ्गान्यव्यया
न्यधुना लिङ्गविशेषे विजिज्ञापयिष्यामीत्युक्तम्॥ आवतः स्त्रियां मित्रात्॥ यस्य लो
भः॥ इत्याभ्ययः तस्य लोपो भवति। स्वरस्य कारस्य परे॥ जाया। माया। मेधा। अक्षा। धारा। मालेत्यादि
॥ अजादेश्चाप्यवक्तव्यः। अजा। ऐउका। कोकिला। वाला। भुजा। गणिका। कुवका॥ कापि इत्यनः का
प्यतः॥ स्त्रियां कापि परे पूर्वस्याकारस्येकारदेशो भवति॥ कन्यकादौ न भवति॥ पारिका। पात्रि

पु.
४६

का। पाठिका। वक्रपरिवाजका। वष्टिभापुरिरलोपमवाप्योरुपसर्गयोरापंचैव हसन्नानां य
थावाचानिशादिशा। अवगाह्यं। वगाह्यं। अपिधानं। पिधानं॥ अवतंसः। वतंसः॥ रुसोवा॥ स्त्रि
यां कापि परेतरादौ च पूर्वस्य रुसोवा भवति॥ तर। तम। कल्प। रूप। देस्य देशीये। तरदयः॥ वे
निका। वेनीका। नदिका। नदीका॥ अयसितरा। अयसीतरा॥ अयसितमा। अयसीतमा॥ वाग्र
हणात्रोकादौ न भवति। नुकान। वाग्रहणाच्च चिन्न भवति। वाग्रहणादेव निश्चये न निपतंत्यः
नैके स्वर्येति निपातनामनेकार्थत्वात्॥ नेरा इष। नकारात्तादृकारात्तादनन्तावस्थित्यामीष्यत्यमी
भवति॥ दण्डिनी। दन्तिनी। कीरणी। मालिनी। ईपिराज्ञोऽलोपो वक्तव्यः। रशी। एवमन्यत्रापि॥

सा. व्या
४७

हिदात्री। भूदात्री॥ इत्यादौ बह्वो यो ज्ञातव्याः॥ आदेवशुनी। मद्योनी। अकारत्रत्वात्॥ कर्त्तृ
हर्त्तृ। अनन्तत्वात्। औपगवी। अकारत्रानामपि मातृपितृभ्रव्यादिर्न भवन्ति॥ यस्य लोपः॥
विभक्तिस्वरवर्जिते स्वरे य प्रत्ययविरहिते यकारेति लोपः पृजः॥ षकारटकारउकारअकार
नुवन्तीन् स्त्रियामीष्यत्ययो भवति॥ षवरटकी। टकुरुचरी। उगोमती। अयठन्ति॥ इत्यादि। नदा
देः। नदादेर्गणा स्त्रियामीष्यत्ययो भवति॥ नदी। गौरी। गौतमी। पंचमी। चतुर्थी। द्वादशी। शवरी॥
॥ इन्द्रादेराणीप। इन्द्रादेर्गणा स्त्रियामीष्यत्ययो भवति॥ इन्द्राणी। भवानी। सर्वानी। रुद्राणी
। मानुजोपाध्यायाभ्यां वेत्ताणीप। क्षत्रियाचार्यादा। मानुजानी। मानुजोपाध्यायानी। उपाध्यायी

गुरुः
४७

क्षत्रियानी। क्षत्रियी। आचार्याणी। आचार्यी॥ इप्समाहारेणुणाश्च। त्रयानां विद्वानां समाहारः॥
त्रयी। पुंयोगे च। सुप्रपुरुषसंयोगे विवक्षिते इप्सत्ययो भवति॥ सुडी। सुडा। वा। गणिकी। गणि
का। वा॥ चकारग्रहणात्तगोपालिकादौ न भवति॥ जातेरयोपधात्। जातिवाचिनोऽयकारेण
धादकारत्रास्त्रियामीष्यत्ययो भवति॥ मेघी। मरुघी। सकरी। हंसो। कुर्कुटो। वासुणी। खरी
सर्कटी। गृही। चाटकी। विहगी। विहंगी॥ नुरगी। नुरंगी॥ उरगी। उरंगी॥ चक्रवाकी। कपोती। म
यूरी। प्रमरी। मृगी॥ अयकारेण धादिति किं॥ क्षत्रिया वैष्णवा सुडा। प्रथमवयोवाचिनोऽ
न इप्सवक्तव्यः॥ ऊमारी। किशोरी। कक्षभीतिप्रभृतयः॥ प्रथमग्रहणान्। दृष्टा। स्थविरा।

मा. व्या
४८

अनः ग्रहणात् शिशुः ॥ स्वांगादा। स्वांगवाचिनो वास्त्रियामिष्यत्ययो भवति। स्सुखी। मृगा
क्षी। तचंगी। वाग्रहणात्। पशवदना। कमलनयना। कल्याणकोटा। किशलयकरा। मृ
नालभः ३ जां। सुकेशा। सुकेशीवा। सुहृत्तेत्यादौ न भवति ॥ ॥ रुदिकारादकेशीपुवावक्तः
व्यः ॥ अंगुली। अंगुलि ॥ धूली। धूलिः ॥ आजी। आजिः। अंकेरिति विशेषणान्। कृतिः भूतिः ॥ स्वेचम
चादेः। मचादेर्गणास्त्रियामिष्यत्ययो भवति ॥ उकारस्यैकारदेशः। मनोः क्री। मनायी। चकारात्
नुः। उकारस्योकारदेशः। मनायी ॥ हवाकवायी। पत्मादयः ॥ पत्मादयोः शब्दो निपात्यन्ते ॥ प
त्नी। अन्तर्वती। सखी। अर्द्धजरती। पुवती। अशिष्टी। प्रतीयादयः शब्दानिपात्यन्ते ॥ प्रतीची।

गुरुः
४८

उदीची। प्राची। अवाची। पासि। गृहीती। रनी। पितामही। मातामही। स्थाली। कुरी। गोनी। स्थ
ली। कडली। गोकुली। कामुकी। इत्यादयः शब्दा ईष्वनिपात्यन्ते ॥ ॥ दारा शब्दो नित्यं वक्तु
वचनान्तः। पुलिंगवत्। दाराः। दारान् ॥ दारैः। दारेभ्यः। दाराणां। दारेषु ॥ वौर्गुणान्। उकारान्नागु
णवाचिनो वास्त्रियामीष्यत्ययो भवति। पङ्। पङ्की। मङ्। मङ्की। तनुः। तची। अतनुः। अतनुः। अत्नी
। लघुः। लघी। पारुलीत्यादौ न भवति। उमर्तः। उकारान्नादास्त्रियामिष्यत्ययो भवति ॥ पंगुः। पं
गूः। वामोरुः। वामोरुः। करभोरुः। करभोरुः ॥ पुनस्त्रिः। पुनस्युः। तिष्यत्ययो भवति। शुवतिः।
रभ्योनामत्वात्तयादयः ॥ आवत्तादाविति मिलोपः। ईवत्ताद्वसेपः। सेत्त्रोपः। सर्वपूर्ववक्तुपने

सा. वा.
४९

यं॥ ॥ इति श्री प्रथमः॥ ॥ अथ विभक्त्यर्थो निरूप्यते॥ लिंगार्थे प्रथमाः। धातुप्रत्यया इति रि-
क्तं सव्यवच्छेदरूपं लिंगतस्यैवाद्ये मिलमात्रे प्रथमा विभक्तिर्भवति॥ कारकभेदेऽपि लिंगादभिन्नो-
यः प्रतीयते स लिंगार्थः॥ लिंगादप्यपि प्रथमार्था इति केचित्॥ तत्स दृष्ट्वा अन्योक्ते प्रथमाः॥ ॥
प्रथमा जत्र कर्ता स्यात्। द्वितीया कर्म केवलं। तृतीया यत्र कर्ता स्यात् प्रथमा कर्म केवलं॥ रविरि-
वराते राजा। रोषात्कुमारी रोहयते। बोभुज्यते भुवं भूपालः॥ प्रागास्तां राम लक्ष्मणौ॥ ॥ संति
संत कियतः। कुमारः शेरते भैरं रोहयते च नारकाः॥ जेगीयंते च गीचमिप्रियंते रुजा जिनाः॥
आमंत्रणोच। आमंत्रणमाभिमुखीकरणेऽथेऽपि प्रथमा विभक्तिर्भवति॥ मांसमुधर गोविन्द

गुरुः
४९

प्रसीद परमेश्वर॥ कुमारो भैरमासाथां क्षमध्वं भोत पश्विनः॥ भोसः। भासः। भगोसः। अघोसः
इत्येते शब्दानि पात्यन्ते धिविषये। क्षमस्व भोदृगाराध्य भगोस्तु भ्यं न मोस्तुते॥ अधीष्य भो मरु-
प्राज्ञः। घाटया घोः स्वघस्मर॥ शेष्य॥ कार्यकर्तृसाधनयो दानपात्रे विश्लेषावधौ सवन्धः
आधारभावयोः। शेषा विभक्त्यो द्वितीया घाट्यर्थेऽपि भवति॥ कर्तृकर्मचकरणं संप्रदा-
नं तथैव च। अपादानाधिकरणमित्याहुः कारकाणि षट्॥ कार्यकर्मकारके उत्पाद्ये आपो-
संस्कार्ये विकार्ये च द्वितीया विभक्तिर्भवति॥ यदभूत्वा भावित उत्पाद्यं। यत्सिद्धमेव प्रार्थ-
ते तदाप्यं। यत्र गुरात्तराधानं मन्त्रा पकेष्वेविक्रियते तत्संस्कार्यं। यत्पूर्वावस्थापरित्यागणा

सा. व्या.
५०

वस्य। तरात्रात्क्रियते न द्विकार्यं। कटं करोतिः कारुकोरु पपश्यति। चालुषः। राज्यं प्राप्नोति धर्मिष्ठः॥ सोमं मुनोति सोमपाः॥ ॥ अभिः सर्वतसो कार्याधिगुपर्यधिपुत्रिपुद्भिनी यामेडिनांते पुततोऽन्येन। पिहृश्यते। अभितोय। मनदिवरुति सर्वतां ग्रामं तरवो दृश्यते॥ धिदेवदत्तं॥ उपर्युपरिपुरोहितं याचकाः पतन्ति॥ अधोऽधोग्रामनिधिः। अध्वधिव्याधगच्छन्ति मृगाः॥ तस्य परमा मेडितं तस्य पररूपमा मेडि। तं संज्ञं स्यात्। अभिनः परितः समया निकषाप्रतियोगेदितिया विभक्तिर्भवति॥ ग्रामस्याभिनः। अभिनो ग्रामः परितो ग्रामः। समया ग्रामं। शक्ररुत्। निकषाग्रामं फलं प्राप्तं। प्रतिग्राममुल्लभं भैरवं॥ देशेनदिभुधरकंदरादिकालो मुकुर्त्तयनवत्सरदि

पुरुः
५०

॥ अधधमाणां करयोयनादिभावस्तदर्थान्यपरो वच्चादि॥ कालाऽध्वनो नैरत्तर्येपि। मासमाधीने क्रोशं पर्वतः। अन्धत्रमासस्य द्विरधीते क्रोशस्य एकदेशे पर्वतः। कर्त्तरि प्रधाने क्रियाश्रयसाधने च। क्रियासिद्धयकारके करणेऽर्थे न तीया विभक्तिर्भवति। क्रियाश्रयत्वं कर्म। दिनामपि संभवति। क्रियासिद्धयकारकं साधनं॥ ॥ भिन्नः हारेणारामेणारव नो लोकरावणो करग्रेण विदिरोपिवानरेऽर्थे न पुनः॥ दानपात्रे संप्रदानकारके चतुर्थी विभक्तिर्भवति॥ क्रियाश्रयत्वं॥ ब्राह्मणावेदविदेगाददाति॥ छात्राय कं मां ददाति॥ राजो दण्डं ददाति॥ राजकस्य वस्त्रं ददाति॥ इत्यादौ संप्रदानकारकत्वाभावात् न चतुर्थी। ननु। दानस्य किलक्षणात् तदेवा

सा-व्या
५९

ह॥ स्वसत्त्वनिराशनं परसत्त्वोत्पादनं दानं ॥ रजकस्य वरुणं ददातीत्यत्र परसत्त्वोत्पादनाभावेन ॥ तस्मा
त्संप्रदानकारकत्वाभीवानचतुर्थी ॥ पुन-जुन। राजोदरं ददातीत्यत्र परसत्त्वोत्पादनं भवत्येव कथं
नचतुर्थी ॥ ॥ तत्राह ॥ **दद्यादिदं पुरुषो महीपते न चातिभक्त्या न च दानकाम्यया ॥ यदीय**
ते वासनया सुपात्रे तद्देनयात्रं कथितं मुनीन्धैः ॥ तथा चोक्तं संप्रदानं तदेव स्यात्पूजानुग्रहकाया
॥ दीयमानेन संयोगात्स्वामित्वं लभते हि यत् ॥ ॥ विश्लेषावधौ पंचमी विश्लेषो विभागस्तत्र ये
ऽवधिश्चलतया अचलतया वा विवक्षितस्तत्रापादाने पंचमी धावतो ऽश्वादयतन। भूभृताऽ
वतरति गंगाः ॥ संवंधेष्वही राज्ञः स पुरुषो ज्ञेयः ॥ पित्रोरेतत्प्रपूजने। पुरुषां वचनं पथ्य कवीनां

पुरुः
५९

रशवद्वच ॥ ॥ **आधारे सप्तमी। आधारे ऽधिकरणा। तत्पद्धिधमधिकरणा। औपश्लेषिकं**
सामीपकं अभिग्राहकं वैषयिकं नैमित्तिकं औपचारिकं चेति ॥ तत्रौपश्लेषिकं त्रिविधं ॥ योम
द्वन्त्रिः। व्यंगद्वन्त्रिः। एकदेशद्वन्त्रिः। योप्रिगच्छंति पक्षिणाः। योमद्वन्त्रिः। जज्ञेनोर्ध्ववति। व्यंगद्व
न्त्रिः। वने व्याधुस्तिष्ठति। एकदेशद्वन्त्रिः ॥ कते शेने कुमारो ऽसौ वतेगावः सुशेरुते। तिले पुवि
विद्यते तैलं हृदि व्रत्तासृतं परं ॥ पुच्छे संनत्यते धीरो ऽगुल्यग्रे करीणां क्षतं ॥ ॥ भावः क्रिया
लक्षणा तत्रापि सप्तमी ॥ प्रसिद्धः क्रियया अप्रसिद्धः क्रियांतरं लक्षते तत्क्रियालक्षणां ॥ वर्ष
तिदेवो रश्मातः। पतत्यंशुमालिनिपतितो ऽरेति ॥ ॥ कालेपि सप्तमी। वसंते को किला

सा.वा.
५२

स्वरं कुर्वन्ति ॥ सरदिपुष्पवन्ति सप्रहृदाः ॥ विनासरुनमसः अने निष्कारः शोभ्याम्यादिभिश्च ॥
एते रमिषो गेहिनीयाया वद्विभक्तयो भवन्ति ॥ विनापापं सर्वं फलति ॥ अत्र रेणाक्षिणी किजीः
वितेन ॥ अंतरात्वां मां हरिः ॥ इत्यादिपदायां ॥ ॥ सहसदृशं साकं साकं समं योगे नतीया ॥
सहस्रिष्येणागतो गुरुः ॥ सदृशश्चैत्रो मैत्रेया ॥ साकभयनाभ्यां सलक्षणादंताः ॥ साकधनिः
भिर्हृतः साधुः ॥ समंचद्रो दिनो गुरुः ॥ ॥ नमः स्वस्ति स्वाहा स्वधा ॥ अलं वषट् योगे चतुर्थी
॥ नमो नारायणाय ॥ स्वस्ति राज्ञे ॥ सोमाय स्वाहा ॥ पितृभ्यः स्वधा ॥ अलं सलोमहाय ॥ वषट् इन्द्राय ॥
अने योगे पंचमी ॥ अने ज्ञानाचमुक्तिः ॥ अन्यो गृहादिहारः ॥ ॥ निर्धारणो षष्ठी ॥ निर्धारणः

गुरुः
५२

वा.

क्रियागुणजोतिभिः ॥ समुदायात्पृथक् करणतत्र षष्ठी सप्तमी च ॥ क्रियापरं रणं भगवदा
राधकः श्रेष्ठः क्रियापरेषु वा ॥ गवां मध्ये कृत्ता गो सपन्नक्षी गगोषु वा ॥ एतेषां क्षत्रियः सुरत
मः एतेषु वा ॥ ॥ आदिशब्दात्तु विद प्राधान्ये कर्मणी षष्ठी ॥ वौहस्पृजति रोगः ॥ स्वाम्यादि
योगे षष्ठी सप्तमी च ॥ गवां स्वामी ॥ गोषु स्वामी ॥ गवां सधिपतिः ॥ गोष्वधिपतिः ॥ ॥ एवं दया
दसाक्षी प्रसूतिप्रसुते यो गे षष्ठी सप्तमी च शेषे ॥ गावां दयादः ॥ गोषु दयादः ॥ गवां साक्षिः
गोषु साक्षी ॥ गोषु प्रसूतिः ॥ गोषु प्रसूतिः ॥ गवां प्रसुतः ॥ गोषु प्रसुतः ॥ ॥ कर्तृकार्यः क्तादौ कृति
षष्ठी ॥ कर्तृकार्ये च षष्ठी विभक्तिर्भवति ॥ क्तादिवर्जिते कृदंते शब्दे प्रयुज्यमाने ॥ व्यासेन

सा. व्या.
५३

कृतिः। व्यासस्य कृतिः॥ भारतं अवरां। भारतस्य अवरां॥ स्मरतौ च कार्ये षष्ठी। स्मरतौ धातौ प्रयुज्यमा
ने कार्ये षष्ठी विभक्तिर्भवति। चकारान् द्वितीया॥ मानुः स्मरति। मानरं स्मरति॥ ॥ हेतौ तृतीया पंचमी
च वक्तव्याः॥ अनित्यः शब्दः॥ कृतं कृतेन कृतं कृत्यात्॥ ॥ भय हेतौ पंचमी। भयस्य हेतुकारणं॥
चौरादिभेति। व्याघ्रान्न स्पति। विद्युत्यानाञ्च कितः। षष्ठी हेतुः प्रयोगे॥ कस्य हेतोरियं कन्या॥ ॥
इत्थं भावेति। कं वित्प्रकारमापन्नमित्थं भावः। शिष्ये पुत्रेणायपति। संसारमसारेणायप
ति॥ ॥ येनांगविकारः। येन श्रंगेन श्रंगितोक्तविकारे लक्षणे तु ग्रापितृतीया विभक्तिर्भवति। अ
क्षाकानः पादेन खंजः। वर्सेन वधिरः। विशेषणोच। मुखेन त्रिलोचनः। वपुषा चतुर्भुजः। शिर

गुरुः
५३

सारवत्त्वात्॥ जनिकर्तृप्रकृतिः। जायमानस्य कार्यस्योपादानमपादानसंज्ञो भवति॥ तत्राः
पादाने पंचमी॥ यस्मात्प्रजाः प्रजायन्ते। तत्प्रजा। इति॥ आङादियोगे च पंचमी। आपाठलिपु
त्राहृष्टो देवः। चकारादन्यत्रापि भवति॥ तादर्थ्ये चतुर्थी च वक्तव्याः। संयमाय श्रुतं धत्ते नरो
धर्माय संयमं। धर्ममोक्षाय मेधावी धनं दानाय भुक्तये। कुञ्जादियोगे चतुर्थी। कुण्डलकु
ञ्जति। मित्राय इत्यति। विषाय कुर्वति। गुणवते असूयति॥ कापुलोपे पंचमी च वक्तव्याः
हर्म्यात्प्रक्षते। हर्म्यमारुह्य प्रक्षते इत्यर्थः। आसनात्प्रक्षते। आसनमारुह्य प्रक्षते इत्यर्थः॥ नि
मित्ताकर्मसंयोगे सप्तमी च वक्तव्याः। चर्मणि दीपिनं हन्ति। दंतयोर्हन्ति कुंजरं। बालेषु चम

सा. व्या
५४

रिहंति। सिन्धुपुष्कलकीरुतः॥ ॥ विषये च सप्तमी। तर्कचतुरः॥ षष्ठीसप्तम्योच्चानादरे। व
रुनां जोशतांगतश्चौरः। वक्रश्च साधुषु वदत्त्वपि स्वयमनार्ययोजनिसाधुमार्गेणा। मातापि
चौरुदनोः प्रव्रजति पुत्रः। अन्योक्ते प्रथमाः। यदिदं कार्यमनेनारब्धानेन कृतावोक्तं भवति। तथा
प्रथमाप्रयोक्तव्याः। घटः कियते। पटः कार्यः। छंदसि स्यादिः। सर्वत्र। दध्राजुहोति। पुनंनुब्रू
णस्पतिः। व्रजति विरेजुः॥ ॥ इतिकारकप्रक्रियाः॥ ॥ अर्थो विद्यते या सुताः अर्थवत्प्र
र्थवत्प्रश्नाः विभक्तयः अर्थवद्विभक्तयः अर्थवद्विभक्तिभिर्विशिष्टानि अर्थवद्विभक्तिः
विशिष्टानि तेषामर्थवद्विभक्ति विशिष्टानां पदानां समासो निरूप्यते॥ अथा अर्थवद्विभक्ति

उरुः
५४

विशिष्टानां पदानां समासो निरूप्यते॥ समासश्चान्वयनाम्नां। नाम्नामन्वययोग्यत्वे सति
समासो भवति। वसव्यात्तद्धितेपि भवति॥ ततो भार्या पुरुषस्येत्यादौ विपरितान्वयसमासो
नास्ति॥ सच षड्विधः। अव्ययीभावस्तत्पुरुषोद्धेशे वक्रवीहिकर्मधारयो द्विगुश्चेति॥ तत्र पूर्व
पदप्रधानोऽव्ययीभावः॥ द्विगु तत्पुरुषोपरपदप्रधानो॥ छन्दकर्मधारयोऽव्ययीभावपदप्रधानो॥
वक्रवीहिरन्यपदप्रधानः। तत्र क्रियाभिः सर्वधातुभ्यपदप्रधानो विधिवर्लवान्॥ ऐक्य
प्रतेकश्चार्थमेकविभक्तिकत्वं च समासप्रयोजनं॥ स्त्री अधि इति स्थिते। स्त्रीशब्दाद्वितीये
कवचने॥ अम्। स्त्रिभ्रवौ॥ स्त्रियमधिकृत्य भवतीति विग्रहे। विग्रहशब्देन किमुच्यते॥ अ

सा. व्या
५५

नचययोगार्थसमर्पकः पदसमूहो विग्रहो वा क्यमिति यावत् ॥ कृते समासेऽव्ययस्य पूर्व
नियान्तो वक्तव्यः ॥ पूर्वेऽव्ययेऽव्ययीभावः ॥ अव्यये पूर्वपदे सतियौऽन्वयः सोऽव्ययीभावसंज्ञकः
समासो भवति ॥ ॥ इति समाससंज्ञायां समासप्रत्ययोः ॥ ॥ समासे वर्तमानाया विभक्तेः प्रत्यय
यस्य च परे लुगभवति ॥ उक्तार्थनामप्रयोगनास्ति ॥ या यस्य लिंगस्य भूतपूर्वा प्रकृतिः सा तस्योया
दीयते ॥ नामसंज्ञायां स्यादिः ॥ अधिस्त्रीति इति स्थिते ॥ स न पुंसकं ॥ सोऽव्ययीभावो न पुंसकलिं
गो भवति ॥ न पुंसकत्वाद्बुध्यते ॥ अव्ययीभावान्न ॥ अव्ययीभावात्परस्य विभक्तिलुगभवति ॥ अ
धिस्त्रियुक्तकार्यं ॥ एयमतिक्रान्तमतिरिक्तं ॥ नावमतिक्रान्तं मतिर्भुजलं ॥ ह्रस्वादेशो संघाः

गुरुः
५५

क्षरणाभिकारोकारौ वक्तव्यौ ॥ यथा सादृश्ये ॥ यथा शब्दः सादृश्ये वर्तमानः समासो भवति ॥ शक्ति
मनतिक्रम्य करोतीति यथा शक्तिः ॥ असादृश्येति किं ॥ यथा सकृत्तथा भवान् ॥ पूर्ववत्समासका
र्यं कृते ॥ अतोऽमनतः ॥ अकारान्तादव्ययीभावात्परस्य विभक्तेरभवति ॥ अतं वर्जयित्वा ॥ पं
चमीवर्जयित्वेत्यर्थः ॥ कृमस्य समीपमुपक्रमं वर्तते ॥ समासप्रत्ययोरिति कृमशब्दात्प
रस्य षष्ठ्येकवचनस्य लुकि कृते ॥ ॥ उपक्रमं पश्य ॥ वातायोः ॥ ताडिः इत्येतयोर्वा अभवति ॥
उपक्रमेन कृतं ॥ उपक्रमं कृतं ॥ उपक्रमं देहि ॥ अनतः इति विशेषणं त्वं च म्याममुनभव
ति ॥ तेन उपक्रमो नय ॥ उपक्रमं देहि ॥ उपक्रमं विधेहि ॥ ॥ अवधारणार्थमावति च ॥

सा. व्या.
५६

अवधारणार्थे परिमाने निश्चये यावति शब्दे प्रयुज्यमानेऽव्ययीभावः समासो भवति ॥ यावन्त्य
मंत्राणि नावन्तो वास्त्राणां नामा मंत्रयन्ति ॥ यावदमंत्रमा मंत्रयस्व ॥ अभावो निरस्यकः ॥ मशि
कानामभावो वर्तते इति निमित्तिकं वर्तते ॥ ॥ इति अव्ययीभावः ॥ अमादौ न सुरुषः ॥ द्वितीया
यंते पूर्वपदेशति तत्पुरुषसंज्ञकः समासो भवति ॥ यामं प्राप्नोयामप्राप्नः ॥ दात्रेण हि नृदात्र हि
ने ॥ युयायदारुः ॥ युपदारुः ॥ वृकेभ्यो भयं वृकभयं ॥ राज्ञः पुरुषः राज्ञपुरुषः ॥ अक्षेऽपु शौरः ॥
अक्षशौरः ॥ कचिद्दमाद्यन्तस्य परत्वं ॥ अग्नौ आहितं ॥ आहिताग्निः ॥ पूर्वभूतः ॥ भूतपूर्वः ॥ अरुसा
यं ॥ सायारुः ॥ दत्तानो राज ॥ राजदत्तः ॥ समासे कचिदैकपदं रात्वहेतुः ॥ शराणां वरा ॥ शरवरा ॥

उरुः
५६

आमुवरां त्रिणयराः ॥ पानस्य वा ॥ सुरायाः पानं ॥ सुरापाणं ॥ ॥ एवं लौकिकप्रयोगवसान्ते
यं ॥ नञि ॥ नञि पूर्वपदेशति तत्पुरुषो भवति ॥ नाः ॥ समासे सति नञोऽन्तारादेशो भव
ति ॥ नवास्त्राणाः ॥ अवास्त्राणाः ॥ अनस्वरे ॥ समासे सति नञोऽन्तारादेशो भवति स्वरपरं ॥ तद
न्यतद्विरुद्धं तदभावेषु तत्रापि नञो वर्तते ॥ अश्वादयोऽनश्वः ॥ धर्मविरुद्धः अधर्मः ॥
ग्रहणाभावोऽग्रहणं ॥ तत्रापि नाकादिवञ्जं ॥ नञ्ग्रकं ॥ नाकं ॥ नञ्ग्रगः ॥ नागः ॥ नञ्ग्रपुंसकं ॥ नापु
सकं ॥ नाकुलं ॥ इत्यादयः शब्दानादौऽदृष्ट्या ॥ तस्मादन्यस्तदन्यः ॥ तेन विरुद्धस्तद्विरुद्धः ॥ तस्य
अभावः तदभावः ॥ ॥ चार्थे द्वन्द्वः ॥ समुच्चयाच्चाचयेतरेतरयोगसमाहाराच्चार्थः ॥ तत्रे

सा. व्या
५७

असंख्यं च भज श्रेति ॥ प्रत्येकमेकक्रियाभिसंबंधे समुच्चये समासो नास्ति ॥ परस्परं निरपेक्ष
या प्रत्येकमेकक्रियाभिः संबंधः समुच्चयः समासो नास्ति ॥ वक्तोभिर्हामतगाचानयतिक्रमेण
क्रियाद्वयसंबंधेऽप्यत्रापि समासो नास्ति ॥ द्वंद्वेऽल्पस्वरप्रधाने इकारोकारयोर्पूर्वनिपातो
वक्तव्यः ॥ प्रधानाप्रधानयोः प्रधानः प्राक् प्रयोगः ॥ ॥ पुरुश्च पुत्रश्च पदुगुप्तो ॥ भोक्ता च भो
ग्यश्च भोक्तृभोग्यो ॥ स्त्री च पुरुषश्च ॥ स्त्री पुरुषौ ॥ धवश्च धदिश्च ॥ धवधदिरो ॥ देवता दन्धेपु
र्वपदस्य वादीर्घो वक्तव्यः ॥ समासो विधिरनित्यः ॥ अग्निः श्रीसोमो ॥ इच्छा हृत्पति ॥ अग्न्या
देः सोमादीनां यत्वं वक्तव्यं ॥ आदिशब्दान् ॥ अग्निष्टोमः ॥ अग्निष्टुत् ॥ इतरो नरयोगे द्विऽवचनैः ॥

गुरुः
५७

समाहारो एकवक्त्रावो वक्तव्यः ॥ शशाश्च कुशाश्च पलाशाश्च ॥ शशकुशपलाशाः ॥ शशकुः
शपलाशः ॥ वायुहृणात्कुचिदिनरो नरयोर्योगेऽपि एकवक्त्रावः ॥ अन्त्यादीनां विभक्तिर्लोपे पु
र्वपदस्य सगागमो वक्तव्यः ॥ अग्न्याऽन्यः परस्परं ॥ एकत्वे द्विगु द्वन्द्वौ ॥ एकत्वे वर्तमानो द्वि
गु द्वन्द्वौ न पुंसकलिंगौ भवतः ॥ संख्यापूर्वो द्विगुः ॥ संख्यापूर्वः द्विगु समासो निर्गद्यते ॥ समा
हारेऽनर्द्धे द्विगुः ॥ समाहारेऽर्थे द्विगुः समासो भवति ॥ ततोऽकारान्तादीपप्रत्ययश्च भवति
॥ यस्य लोपः ॥ पंचानां मूलानां समाहारः पंचमूला ॥ दशानां ग्रामानां समाहारः ॥ दशग्रामी ॥
पंचानां अग्नीनां प्रजापतिः न पुंसकत्वात् ॥ न पुंसकत्वाद्दसत्वं ॥ पंचानां गवां समाहारः पंचगुः

सा. व्या.
५८

त्रिफलेतिरुदितः॥ त्रिफलीतिप्रयोगेन साधुरित्यर्थः॥ पंचानां पात्राणां समाहारः पंचपात्रं ॥
त्रिभुवनं॥ ॥ इत्यादौ समाहारेनेप॥ वक्षुर्वीहिरंन्यार्थः॥ अन्यपदार्थे प्रधानोयः समासः स
र्वक्षुर्वीहिसंज्ञको भवति॥ वक्षुधनं यस्यासौ वक्षुधनः अस्थिधनः॥ अव्यये पूर्वपदेऽपि अन्य
पदार्थः॥ प्राधान्यवक्षुर्वीहिरेवेतिज्ञापनार्थः॥ तेनात्ररंगं वक्षिरंगं उच्चैरुपासकर्मकादयानि
रणी॥ ताः॥ यस्य प्रधानस्यैकदेशे विशेषरातया यत्र ज्ञायते तेन नारासं विज्ञानः॥ वक्षुर्वीहि
रलम्बो करणो यस्य स लम्बकरणः॥ वक्षुर्वीहो विशेषराता सप्तम्यंतयो पूर्वनिपातो वक्षुव्यः॥ चित्रो
गावो यस्य स चित्रगुः॥ गृहधर्मो यस्य स गृहधर्मः॥ भाललोचनः॥ भुवनकीर्तिः॥ चक्रवाराणा

गुरुः
५८

हो न॥ चक्रं पारो यस्य स चक्रपारिः॥ ननु पारिचक्रः॥ गुरुधजः॥ पद्मनाभः॥ प्रजामेध
यो रसुक॥ सविदित॥ सुप्रजा यस्य स सुप्रजाः॥ सुमेधाः॥ दुर्मेधाः॥ असंतत्यादत्त्वसो साविति
दीर्घः॥ धर्मादना वक्षुर्वीहो धर्मादन् प्रत्ययो भवति॥ नोपधीयादीर्घः॥ हसेपः सलोपिः॥ सुध
र्मा॥ अन्यार्थः॥ श्रीलिंगस्यात्यर्थे वर्तमानस्य रुस्वो भवति॥ पुवज्ञा॥ समासे सति समासाधि
करणो पूर्वस्य श्रीशब्दस्य पुंवज्ञा भवति॥ पुंवज्ञावादिषो निवृत्तिः॥ आपोऽपि रक्कलतेत्यादी
नां॥ स्यादिः॥ रुभेजवाः॥ रूपवती भार्या यस्य स रूपवभार्या॥ वाग्रहणात्कल्याणी प्रिय इत्यादौ पुं
वज्ञावो न भवति॥ आदिशब्दान्॥ वामोरुभार्या॥ गोरिभार्या॥ मनोज्ञा॥ सुभगा॥ दुर्भगा॥ शोता

सा. व्या.
५८

। वपला॥ वामा॥ वामना॥ दंता॥ शशिका॥ वासरागीमैथिलीत्यादयः शब्दाः कल्पाराणादिषु ज्ञयाः॥
गोः॥ गोशब्दस्यान्यार्थे विज्ञेयमानस्य कृत्वो भवति॥ ओकारस्य उकारः॥ पंचगावो यस्य स पंचगुः॥ स
ख्यासु व्याघ्रादिपूर्वस्य पादशब्दस्यात्रोपो वक्तव्यः॥ वावसाने॥ सहस्रं पादा यस्य स सहस्रपात॥ सुपा
त॥ व्याघ्रपात॥ द्विपात॥ शसादौ स्वरे पदादेशश्च वक्तव्यः॥ सुपदः॥ सुपदाः॥ व्याघ्रपदः॥ व्याघ्रपदा
॥ द्विपदः॥ द्विपदा॥ द्विपद्यामित्यादिः॥ चकारादन्यत्रापि न पुंसके पि द्विपातः॥ स्त्री नदादित्वा
दीपा॥ द्विपदी॥ द्विपदः॥ अयत्नेऽर्थे द्वेपदः॥ इत्यादयो पदादेशः॥ टाङकाः॥ समासे सति ट् अङ्क
इत्येते प्रत्यया भवन्ति॥ ट्कारस्तत्पुरुषो ज्ञयः॥ उकारो वृद्धः॥ ककारस्तत्पुरुषो वीहिः॥ अकारः

उरुः
५८

सर्वना॥ अविश्वो महिमा यस्य स अविश्वमहिमः॥ नोवा॥ वाचस्पदस्य टेलोपो भवति॥ य
कारेऽधरे च परे॥ वायुहरणात् कविन्न भवति॥ उपधीया लोपश्च भवति॥ अहोमध्यमध्या
हः॥ मुदिनाहं॥ कवीनां राजा कविराजः॥ टकारानुबन्धे वर्थः॥ द्वितः॥ कविराजी॥ राज्ञां पुः राज्ञ
पुरा॥ वाकमनश्च वाङ्मनसं॥ दक्षिणा पथः॥ अप्रत्ययो नो वेति टिलोपः॥ अहश्चरात्रिश्च
अहोरात्रं वा पुंसि॥ अहोरात्रः॥ द्वेचत्रयश्च द्वित्राः॥ पंचषाः॥ उपत्ययः॥ बहवो राजाय स्याः
सावकुराजानगरी॥ अत्रादित्वा टेलोपे कृते सति टित्वा दीपा॥ आवतः स्त्रिया मित्योप॥ बहवः क
र्तारो यस्य स वक्तु कर्तृको यागः॥ फलिनजस्तुकः॥ नदीपितृकः॥ गुरोरस्कशा इत्यादौ कप्र

त्ययः॥ कर्मधारयस्तुल्यार्थे॥ पदद्वयत्रुल्यार्थे॥ एकार्थेनिसत्त्वे सति कर्मधारयः समासो भ
 भवति॥ नीतेन स्यात्कर्मधारयः॥ नीलं च उत्पलं चेति नीलोत्पलं॥ मनुश्चासौ दण्डधरश्चे
 ति मनुदण्डधरः॥ अतोम॥ रक्तश्चासौ लता चेति रक्तलता॥ पुमांश्चासौ कोकिलश्चेति पुंको
 किलः॥ पुसः स्वयं संयोगो दलो यो वक्तव्यः॥ पुमसश्च स्वसंयोग्यखपे परे च अलो यो भ
 वति॥ नाश्रुश्च कृता समासः॥ प्रादिरुपसर्गस्य नाश्रुश्च कृदन्तेन सह समासस्तत्पुरुष भव
 ति॥ प्रकर्षेण वदतीति प्रवादः॥ कुम्भकारः॥ गोडः॥ सहस्रदः सादि॥ समासे सति सहादि
 नां सादि भवति॥ पुत्रेण सह वतते इति सपुत्रः॥ सपिण्डः॥ सहस्रपः॥ सहस्रान्तिरसां संधि

पुरुः
६०

समिति रयोश्चा॥ संश्रं च तिति रसं॥ चतिसहस्रं॥ चति॥ श्रं चैः पंचसुहृत्त्वक्तव्यः॥ श्रं चै
 गतौ॥ श्रं चै धातो वाच्यमानो या मनुश्चा इलोपः स्यात्॥ समासप्रत्ययोः॥ इयं स्वरेः॥ चोः कः॥
 अमे अमावा॥ ह्रस्वः सेलीयः॥ ॥ सहस्रं वतीति संधेः सस्रं॥ मिर्यं॥ कृत्स्निते षदर्थे को
 किलुषे कदा दयः॥ कृत्स्नितार्थे अनेकदन्तं॥ इषड्वन्तः॥ कोः कन्॥ कृशब्दस्य कन् कवकादेशो
 भवति॥ कोहं कवोहं मंदोहं कडहं॥ पुनः कृत्स्निते॥ कालवनं॥ पुरुषे वा॥ कृपुरुषः॥ का
 पुरुषः॥ षष्णुदश इति स्थिते॥ षष्णुत्वं॥ षष्णुशब्दस्य षकारस्योत्वं भवति॥ दन्तदशधा सुषरेः
 पुण्ड्ररपदा देष्टुत्वं भवति॥ नाम्नेनिलोपश्चो॥ षोडशः॥ संख्यायाः प्रकारेणापूर्ववत्॥ षोडशः॥ षट्

सा. व्या.
६१

त्रायस्येति विग्रहे। दत्तस्य दत्तप्रत्ययः॥ हतोनुम्॥ मिदं त्वात्त्वरत्नरो वक्तव्यः॥ अकारानुवंधार्थः॥
संयोगात्तस्य लोपः॥ सिलोपः॥ बोडनृहस्यतिः॥ महत्तद्वराः॥ महत्सदस्य देरात्वं भवति॥ महेश्वरः॥ दि
वोद्याना॥ समासेकते सति यौश्वस्य द्यासादेशः॥ द्यावाभूमी॥ ओक्तिगणोयं॥ दंपती॥ जायापती॥ अ
लुक्कविन्॥ क्वचित्समासेकदत्ते न किनेऽपि विभक्तेरलुक् भवति॥ कृष्णान्मुक्तः॥ स्तोकां मुक्तः॥ अस्युयोनि
रस्यत्पस्युयोनिः॥ उरसिलोमा॥ हृदिस्य शतिति हृदिस्य क॥ दिशामिति कत्वं॥ कले कालः॥ वाचोयुक्तिः॥
दिशोदराः॥ पश्यतो हरः॥ इत्यादिः॥ ॥ समासे सति॥ समाधिने करणे शाकपार्थिवदिनां मध्ये पदलोपो
वक्तव्यः॥ शाकः प्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः॥ देवशास्त्राणां॥ एकाधेनिष्ठत्वे सति एकविभक्त्यन्तं पदवा

पुरुः
६१

व्यत्वं समानाधिकरणं॥ आदेश्वदन्ते॥ दं दे समासे क्वचिदादिपदस्य लोपो भवति॥ चकारादिकल्पेति
क्वचित्॥ माताचपीताचपितरौ॥ अश्वश्च अश्वश्च अश्वश्च अश्वश्च॥ इहिताच पुत्रश्च पुत्रौ॥ अता दं दे॥ दं दे
समासे पूर्वपदस्य अकारं तस्य वात्वं भवति॥ माताचपिताचमातापितरौ॥ इहितापुत्रौ॥ वाग्रहणात्मा
तरपितरौ इति पा॥ त्येत्ते॥ दं दे सर्वादित्वं वा॥ वर्णाश्च आश्रमाश्च इतश्च वर्णाश्च अमेतराः॥ वर्णाश्च
मेतरे॥ भिन्नार्थे निष्ठत्वे सति॥ भिन्नविभक्त्यन्तं पदवाच्यत्वं वैयधिकरणं वैयधिकरणं वक्तव्यः॥
हौमध्यपदलोपश्च वक्तव्यः॥ उपपदगंधादिकारो वक्तव्यः॥ गंधस्य गंधिरादेशो वक्तव्यः॥ कुसुद
स्य गंधश्च गंधो यस्य स कुसुदगंधिः॥ हंसगमनाः॥ स्त्री॥ दिक् संख्ये संज्ञाया॥ दिक् संख्या शब्दो सं

सा. व्या.
६२

ज्ञायाविषयपरपतुल्यार्थे समस्यनेन तत्पुरुषो भवति ॥ अविग्रहेनित्यसमासः ॥ अन्यस्त्वस्य पदविग्रहो
ऽपि ॥ दक्षिणाग्निः ॥ सप्तग्रामाः ॥ ॥ इति समासप्रक्रिया ॥ ॥ अथ तद्धितो निरूप्यते ॥ तेषां पूर्वोक्तानां ना
मयदानामर्थात्तरप्रतिपादेन हितः ॥ इति तद्धितः ॥ अपत्यः ॥ रा. ना. ओ. ॥ पत्यर्थे ॥ रा. प्रत्ययो भवति ॥ उ
पगोरपत्यमिति वाक्ये ॥ उपगोः अरम्भ इति स्थिते ॥ समासप्रत्यययोरिति वक्ष्यते लोपः ॥ रा. कारो ह्यर्थः ॥ आ
दिश्वरस्य जितिवृद्धिः ॥ स्वराणां मध्ये यो आदिस्वरस्तस्य वृद्धिर्भवति ॥ जितिरिति च तद्धिते परतः ॥ आ
रौ ओ वृद्धिः ॥ उकारस्य ओकारो वृद्धिः ॥ वो व्यस्वरे ॥ उकारस्य ओकारस्य च अभवति कारेस्वरे च परे ॥ नाम
संज्ञाया स्यादिः ॥ विसर्गः ॥ ओपगवः ॥ वशिष्ठस्यापत्यं वाशिष्ठः ॥ गौतमस्यापत्यं गौतमः ॥ यस्य लोपः ॥ भानुश्री

उरुः
६२

अत्र प्रत्ययाभावेऽस्वरत्वादवन भवति ॥ रु. र. रा. ॥ मातृशब्दस्य अकारस्य उर भवति अणि परे ॥ घर्णा मातृणा
मपत्यं घाणमानुरः ॥ वै. मानुरः ॥ घबोरो मातरि ॥ घबशब्दस्य घकारस्य रात्वं भवति ॥ मातरि परे ॥ यदा क्वचित्
रुसानां अमासवृत्त्याः ॥ अतर्जन्तृषेः ॥ अकारात्तात्राओऽनृषिशब्दादपत्यर्थे अत्र प्रत्ययो भवति ॥ य
स्य लोपः ॥ श्रीधरस्यापत्यं श्रीधरिः ॥ एवं देवदत्तस्यापत्यं देवदत्तिः ॥ पौरंदरिः ॥ दासरथिः ॥ याज्ञदत्तिः ॥
वक्रादेश्चेति वक्तव्यं ॥ बहोरपत्यं बाहुविः ॥ रा. य. रा. रो. य. रा. री. या. ग. ग. न. डेः ॥ त्रि. श्री. पितृ. च. स्रा. दे. श्वः ॥
गर्गादेर्नडादेरेव आदेरपत्यर्थे स्त्रीलिङ्गात्पितृ. च. स्रा. दे. श्व. रा. य. रा. री. य. इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥ गर्ग
स्यापत्यं गार्ग्यः ॥ वात्स्यः ॥ यस्य लोपः ॥ अ. रा. न. त्वा. भा. वा. नृ. ॥ त्रि. गार्ग्यः ॥ वात्स्या ॥ चकारादीप्. गार्गी. वा. न्ती ॥ न. उ. स्या

सा. वा.

६३

पत्यनाशयराः॥ चारयराः॥ पुरोरोनने॥ अरानतत्त्वान॥ नाशयराः चारयराः॥ आविमुखायराः॥ अत्रेरप
त्यं अत्रेयः॥ कापेयः॥ अनतत्त्वान ई पृष्टिः॥ अत्रेयी कापेयी॥ यस्यलोपः सर्वत्र॥ चकारत्सर्वरास्यापिग्रह
रा॥ गंगायाः अपत्यंगगेयः॥ माहेयः॥ पैतृस्वसीयः॥ मानस्वसीयः॥ स्यराणि परे पूर्वस्यलोपोऽकः॥
तेनमृकराण्यपत्यं मार्कण्डेयः॥ कामण्डेयः॥ अकडु इति किंकाडवेयः॥ चटकाया एनन्॥ चटका
याः एनन् अत्ययो भवति॥ अपत्यर्थे॥ चटकायाः अपत्यं चाटकेन॥ क्वचित्स्त्रीलिङ्गादनपि॥ भूमेर
पत्यं भौमः॥ लुक्कृते क्वचित्॥ अत्योपर्थे उत्पन्नस्य प्रत्ययकृते सति क्वचिद्विविधयलु भवति॥
गर्गस्यापत्यानि गर्गाः॥ वत्साः॥ विदेहाः॥ अत्रेयापत्यानि अत्रयः॥ गर्गयस्कवि॥ दादिभृग्वत्रिकुतांगिरे

पुनः
६३

वशिष्टगोनमदेशनुल्पाख्यत्रियत्यः परस्य वक्तृत्वे लु भवति॥ इति क्वचित्॥ शब्दाज्ञेयाः॥ देवते दम
र्थे॥ देवतार्थे इदमर्थे चोक्ता प्रत्यया भवति॥ इओ देवता अस्पति रे द्रुविः॥ अण प्रत्ययः॥ सोमो देवता
अस्पति सौम्य॥ हविः॥ एप प्रत्ययः॥ नदादित्वात्सोमी॥ देवदत्तार्थमिदं वस्त्रं॥ देवदत्तं वस्त्रं॥ अण प्रत्ययः॥
उक्तार्थानामप्रयोगः॥ अतोऽन् सर्वत्र॥ क्वचित्पूर्वपदोत्तरपदाद्यो दृष्टि भवति॥ आग्निमातृतंकर्म॥ लो
भाय॥ अत्रभावेय एवक्तृत्वाः॥ शास्त्राणां समुह शास्त्रं॥ शितो वा॥ उक्ता प्रत्यया विषया नरे पि शिता वा
भवति॥ अनोगो र्यस्य सोऽजगः॥ तस्य च नुराजगवं॥ अजगवं वा॥ वोऽयस्वरे॥ कुमुदकं स्पगंधे वगं
धो यस्य सकुमुदगंधिः॥ तस्यापत्यं स्त्री चेति कोमुदगंध्याः॥ अण प्रत्ययः॥ आवतः स्त्रियां॥ अवतरः

सा. व्या.
६४

स्वायं भ्रातृभ्यो ग्रामः॥ अत्र प्रत्ययः॥ विहो रिदं वै ह्रस्वं॥ शंभो रिदं शंभवं अन प्रत्ययः॥ गोरिदं गव्यं
कले भवं कल्पं॥ एष प्रत्ययो न गित॥ त्वमदादेशे कृते युष्मदस्मदो गीय प्रत्ययो न गित॥ तव इदं
त्वदीयं॥ मम इदं मदीयं॥ क्वचित्पदा नता अनीया इत्युक्त्वा त्वया अवेजवा इति दकारः॥ तथा तस्य इदं
तदीयं॥ एतस्य इदं सतदीयं॥ अत्र गीय प्रत्ययो न गित॥ अतो इत्॥ चतुरश्रलोपः॥ चतुरशब्दस्य च
लोपो भवति एष प्रत्यये परे॥ तुर्कः॥ तुरीयः॥ अन्यस्य दक॥ अन्यशब्दस्या दगागमो भवति॥ एष प्रत्ययः
गीय प्रत्यये परे॥ अन्यदीयं॥ अर्द्धजरत्पाद्यः॥ अर्द्धजरतीयं॥ अत्रापि न गित्वं॥ कारकात् क्रियायुक्तेः
॥ कारकादप्युक्ता प्रत्यया भवन्ति॥ क्रियायुक्ते कर्तरि कर्मणी वाभिधेये॥ ऊं ऊमे न रक्तं वस्त्रं॥ कौं कुमं वस्त्रं॥

उरु.
६४

॥ अत्राण प्रत्ययो वृद्धि गित्वा॥ मधुराया आगतो माधुरः॥ ग्रामे भवो ग्रास्यः खरं वहतीति धौरेयः॥ एष प्र
त्ययो न गित॥ केनेयेकाः॥ कई नई यइ कइत्यने प्रत्यया भवन्ति॥ भवादस्येष्टु॥ गित्वे चैवां वै कल्पिकं॥
कर्णाटे भवः कार्णाटकः॥ कर्णाटको वा॥ ग्रामादागतो नन्नजातो वा॥ ॥ ग्रामीनः ग्राम्यः॥ संधीनीनः॥ सं
मीचीनः॥ तिराश्चीनः॥ इन् प्रत्ययः॥ यलोपश्च॥ अत्रस्य यकारस्य लोपो भवति॥ य प्रत्यय इन् प्रत्यये
॥ यलोपश्च॥ अत्रस्य यकारस्य लोपो भवति॥ य प्रत्यय इन् प्रत्यये वै परे॥ चकारग्रहणात् कविदत्ति
परेपियकारस्य लोपः॥ कन्यायां भवः कानिनः॥ पुष्पेण युक्ता पौर्णमासि पौषी॥ तत्र भवः पौषीनः॥ इ
यो वा॥ क्षत्रशब्दस्य इयो वा भवन्ति॥ क्षत्रे भवः क्षत्रियः॥ क्षात्रः अक्रियं॥ इन्द्रियं॥ अक्षैर्दृश्यतीति आक्षिक

सा. व्या.
६५

॥ शब्दं करोतीति शाब्दिकः ॥ वेदशब्दं धिनी प्रक्रिया वैदिकी ॥ ईन ॥ तर्ककुशलः तार्किकः ॥ इकप्रत्ययः ॥ यस्य लो
पः ॥ त्यतनौ ॥ किमादेर्यादेभवादेथेत्यतनौ प्रत्ययो भवतः ॥ ऊत्रभवः ॥ ऊत्रत्यः ॥ कुतो आगतः ॥ कुतस्यः ॥ तत्र
भवः ॥ तत्रत्यः ॥ ततो आगतः ॥ ततस्यः ॥ अद्यभवः ॥ अद्यतनः ॥ एतनः ॥ स्वतनः ॥ सदातनः ॥ पुरातनः ॥ विरंतनः ॥ ता
यंतनः ॥ किमादेरित्यादिशब्दान् एषस्वशब्दगृह्यते ॥ तेन स्पष्टस्यः ॥ एतस्यः ॥ स्वस्यः ॥ अद्यादेवेति चकार
नतन् प्रत्ययोऽपि ज्ञाय ॥ स्वार्थेऽपि ॥ उक्ताः प्रत्ययाः स्वार्थेऽपि भवन्ति ॥ देवदत्तैव देवदत्तकः ॥ अत्र स्वार्थेकः ॥
शित् ॥ चत्वार एव वर्णाश्चतुर्वर्णाः ॥ स्वार्थेऽपि ॥ गित्वा ह्रस्विः ॥ चौरस्य चौरः सर्वजयस्य लोपः ॥ ॥ अणीनयो
युष्मदस्मदोस्तावकादिः ॥ अणीनयोः प्रत्ययोः परयो युष्मदस्मदोस्तावकमासकादिरादेशो भवति ॥ ताव

गुरुः
६५

कं। मासकं। तावकीनः। मासकीनः ॥ युष्मदस्मदोर्युष्माकमासकाकमादेशो भवन्ति ॥ योष्माकं। आस्मा
कं। अण्। योष्माकीनः। आस्माकीनः ॥ ईण् ॥ वन्तुल्ये ॥ तुल्यसादृश्यार्थे वित् प्रत्ययो भवति ॥ चन्द्रेण स
दृशं मुखं चन्द्रवत्सुखं। घटवत् उदरं। घटवत्कं वलं ॥ भावे तत्त्वयणः ॥ शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भा
वस्तत्त्वभावाः तत्त्वयण इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥ तां तस्य नित्यं श्रीलिंगत्वादाय ॥ भावेन पुंसकत्वं ॥ श्रा
तृणस्य भावो प्रीतिराताव्रासरूपं वासरात्वं ॥ सुमनसानां पुष्पाणां भावसौमनस्यं ॥ सौभाग्यं। वैड
व्यं ॥ सर्वत्रयस्य लोपः ॥ समाहारे वाच्यता प्रत्ययो भवति ॥ चगुणश्च ॥ त्रयाणां समाहारत्रेताः ॥ च
कारत। ग्रामताः। जनताः। बंधुताः। सहायताः। वात्सकः। धेनुकः। हास्तकः। कौशकः ॥ ॥ इत्यादौ क

सा.वा.
६६

प्रत्ययः॥ यावत्तं॥ इत्यादौ रा॥ गार्भिरणः॥ गार्भिरणं इत्यादौ रा॥ कवचस्य यं कावचिकं॥ कैदारि
कं॥ इकप्रत्ययः॥ कर्मण्यपि यरावत्तं॥ ब्राह्मणस्येदं कर्म ब्राह्मण्यं॥ राज्ञः इदं कर्म राज्ञ्यं रा
जन्यं॥ नो वेतिटिलोपः॥ साधार्थादौ रा॥ कर्मणि साधुः कर्मण्यः॥ सभायं साधुः सभ्यः॥ यस्य से
हितं यस्य सत्त्वं॥ सत्तेन क्रीतः सत्त्वः॥ इत्यादिप्रदो योगवसात्तज्ञेयं॥ लोहितादेरिमन्॥ लोहितादेर्गणा
भावेथे इमन् प्रत्ययो भवति॥ सवद्विडित्वाटिलोपः॥ लोहितस्य भावः लोहितिम॥ पक्षभावे तत्त्वय
रा प्रत्ययः॥ लोहितना॥ लोहितत्वं॥ लोहित्यं॥ कालस्य भावः कालिमा॥ अनोर्भावो इनिमा॥ पक्षभावे
अनुता अनुत्वं॥ लघोर्भावः लघिमा॥ पक्षे लघुता लघुत्वं॥ यरा अनयं लाघव्यं॥ अरइमणि॥ अव

उदः
६६

रास्यरो भवति इमणि परे॥ सवद्विडित्वाटिलोपः॥ पृथोवावः प्रथिमा॥ मुदिमा॥ कशिमा॥ प्रशिमा॥ इ
त्यादिभावे यक्षे तत्त्वयरा प्रत्ययो भवति॥ ॥ वहो लोपो भूश्च वहो॥ वहोरुत्तरेषा निमना नि
कारस्य लोपो भवति॥ वहोः स्थाने भूश्चादेशः॥ वकारस्य वङ्गर्थत्वादिष्टयं सो ग्रहणां॥ भू इमन् इ
ति स्थिते॥ इकारलोपः॥ भूमा राजन् शब्दवत्॥ अत्यर्थे मतुः॥ नाम्नो इत्यर्थे मतु प्रत्ययो भवति॥
अस्मास्मिन् वासीत्येतस्मिन्नर्थे॥ उकारो नुचिधानार्थः॥ हतो नुम्॥ अत्यसो साविति दीर्घः॥ गावो
यत्ने इत्येति गोमान्॥ श्रीमान्॥ प्रीतिमान्॥ धीमान्॥ धीमतो उकारो नुवधत्वादीय॥ धिनः॥ गोम
ती श्रीम॥ ती॥ प्रीतिमती धीमती॥ नदीवत् रूपं॥ अर्इको सत्वर्थे॥ नाम्नो मत्वर्थे॥ इर्को प्रत्ययो भव

सा. व्या.
६७

तः॥ विजयति षष्ठाकाः अस्मिन्निति वैजयंतः॥ अप्रत्ययः॥ मायिकः॥ तांत्रिकः॥ इकप्रत्ययः॥ यसे
लोपः॥ क्विदप्रत्ययो नित॥ प्रज्ञास्यासीति प्राज्ञः॥ आर्क्षः॥ आर्क्षः॥ वार्त्तः॥ मातो षधात् वत्तिनो॥
मकारान्तात्मकारो षधादकारान्तादकारो षधाच्च वत्तिनो प्रत्ययो भवतः॥ अत्यर्थः॥ भादोत्ते
॥ टिलोपः॥ वतुप्रत्ययः॥ हतोनुम्॥ अतोसो॥ सो॥ पूर्वाकारस्य रुचः॥ भवान्॥ इन्प्रत्ययः॥
धनीः॥ घत्रीः॥ दराडी॥ दषत्तवती॥ भूमी॥ शमी॥ वतुप्रत्ययः॥ किञ्चान्॥ तडिदादिभ्यश्च वतुः॥ त
डिदिद्यतेऽस्येति तडित्त्वान्॥ मरुत्त्वान्॥ सरत्त्वान्॥ एतत्किं यत्तत्तभ्यः परे माने वतुः॥ यत्तदोराः
॥ यत्तदोः टोरात्वं भवति वतौ परे॥ यावान्॥ तावान्॥ किमः॥ किर्यश्च॥ किम्शब्दस्य किरादेशो भ

ग्रुः
६७

दे

वति॥ चकारान् वतुप्रत्ययस्य चकारस्य यकारो भवति॥ कियान्॥ आइयश्चैतदोराः॥ एतदद्रेरात्वं
भवति षष्ठे इरात्वं भवति॥ वतोर्वकारस्य यकारः॥ एतावान्॥ इयान्॥ भवतु शब्दवङ्कपं॥ तुंदादेरि
लः॥ तुंदादेर्गणादिलप्रत्ययो भवति॥ तुंदमस्यासीति तुंदिलः॥ उदरिलः॥ फेनिलः॥ पिक्षिलः
॥ औन्नत्यदत्तादुरः॥ औन्नत्यदत्तशब्दादुरप्रत्ययो भवति॥ दनुरः॥ अक्षादेरालुः॥ यस्य लोपः॥
अक्षालुः॥ कपालुः॥ निद्रालुः॥ दयालुरित्यादिः॥ तस्मायामेधाश्रग्भ्योऽस्यर्थे विन् वक्तव्यः॥
तपस्वी॥ मायावी॥ मेधावी॥ अग्नी॥ वाचोऽग्निनः॥ गानुवंधार्थः॥ चोः॥ ऊः॥ चपावेजवाः॥ वाग्नीः॥
आलाटोऽकृत्ति तभाविणि॥ वाचात्मः॥ वाचाटः॥ इषद्वरिसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशीयाः॥ इषद्व

सा. व्या.
६८

परिसमाज्ञौ कल्पदेश्यदेशियाः॥ इषदपरिसमाज्ञः सर्वज्ञः सर्वज्ञकल्पः॥ पटुदेश्यः पटुदेशी.
यः॥ कविदेश्यः॥ कवीदेश्यः॥ कविदेशीयः॥ ॥ प्रसंसायां रूपः॥ प्रशस्तौ वैयाकरणौ वैयाकर
णरूपः॥ पाशः कृत्साया॥ कृत्सितौ वैयाकरणौ वैयाकरणापाशः॥ भूतपूर्वभ्यः चरत्॥ पूर्वदृष्टः॥ दृ
ष्टचरः॥ टकारइवर्थः॥ दृष्टचरी॥ प्राचूर्यविकारप्राधान्यादिषु मयत्॥ अन्नं प्रचूरमस्मिन्निति
अन्नमयो यज्ञः॥ मृदोर्विकारः॥ मृन्मयो घटः॥ स्त्री प्रधानमस्येति स्त्रीमयोजालमः॥ अमृत
मयश्चन्द्रः॥ गोः पुरिषे मयत्॥ गोः पुरीषांगो मयः॥ टकारइवर्थः॥ अन्नमयी स्थाली॥ स्व
मन्यत्रादि॥ नदधीते वेद वेत्स्यत्राणवक्त्रेभ्यः॥ व्याकरणमधीते वेद वेति वैयाकरणाः॥ सुशोभ

गुरुः
६८

नोश्च॥ स्वभ्य॥ तं वेदेति सौवश्वः॥ नसंधिः यौ युतच॥ संधिजौ यौ तौ संधि यौ तयोः संधिर्य यो
यकारयकारयोः संधिनिःस्वरस्य वृद्धिर्न भवति॥ किंतु तयोर्गुणगमो भवति॥ इत् उन् इत्येतावा
गमो भवतिः॥ वर्णाविश्लेषं कृत्वा यकारात्पूर्वमिकारः॥ वकारात्पूर्वमुकारः॥ पश्चादादिस्वरस्य
भ्रान्तिनिति वृद्धिः॥ वैयाकरणाः॥ सौवश्वः॥ इतो जातार्थे॥ जातार्थे इत् प्रत्ययो भवति॥ लज्जा
जाता अस्य तिलज्जितः॥ त्रयितः॥ तरतमे यश्चिष्टाः प्रकर्षे॥ प्रतिशयेर्धेति रतमइधिसु इ
ष्टइत्येतेषां प्रत्यया भवन्ति॥ अनिसये न हस्तः कृत्स्नतरः॥ कृत्स्नतमः॥ अकृत्स्नतरः॥ अकृत्स्नतमः॥
इयस्विष्टोडिताविति वक्तव्यो॥ इति ते लोपः॥ नकारो नन्विधानार्थः॥ नसंमरुतो धौ दीर्घशोः

सा. ला.
६९

ब॥ अतिसयनं लघुः लघीयान्॥ पापीयान्॥ पुमस्रशब्दवत् रूपं॥ लघीयसी पापीयसी ल
घिषु पापिषुः॥ गुर्वदेरिष्टे मनीयसु गरादिषु लोपश्च॥ गुर्वदेर्गणदिरादेशो भवति॥ इष्टे म
नीयसु टिलोपश्च भवति॥ अतिशयनं गुरुः गरियान्॥ गरिषुः॥ गुरो भावः गरिमा॥ प्रेमा
पीयस्य प्रादेशः॥ प्रेषुः॥ प्रेयान्॥ स्थास्थवस्य॥ स्थाशब्दस्य स्थवादेशो भवति टिलोपश्च
॥ स्थवीयान्॥ स्थविषुः॥ पूर्ववत्॥ वृद्धस्य ज्यादेशः॥ इलोपे ज्याशब्दादीयसः॥ ज्याशब्दात्प
रस्य इयस्र इकारस्य लोपो भवति॥ ज्यायान्॥ ज्येषुः॥ दीर्घस्य डाघादेशः॥ अतिशयनं दी
र्घः डाघीयान्॥ डाघीषुः॥ प्रशस्य आदेशः॥ अतिशयेन प्रशः श्रेयान्॥ श्रेषुः॥ वहोरिष्टेयिः॥

गुरु
६९

वक्रशब्दस्य इष्टप्रत्यये परे इकारस्य यिर्भवति॥ वहोस्थाने भूश्चादेशः॥ भूयिषुः॥ किमोऽ
वयादाख्याताञ्च तरतमयो रामागमो वक्तव्यः॥ किं तरां॥ कतस्तरां॥ परमानवसेवाभारं भ
क्तं॥ उच्चैस्तरां गायति॥ पंचमितमां॥ पठति तरां॥ पठति तमां॥ परिमाने दधादयः॥ जानु
दध्रं जलं॥ शिरो हयसं॥ मानेमात्रं॥ पुरुषमात्रं॥ द्वयोर्वक्तृनां चैकस्य निष्कर्षो किमादि
भ्यो उत्तरं॥ उत्तमौ वक्तव्यौ॥ कतरो भवतः काश्च॥ कतमो भवतां तौ त्रिकः॥ भवतार्यतरस्ता
र्किकस्तत्तत्तु कृतानु॥ संख्येयविशेषावधारणे द्वित्रिभ्यां तीयः॥ द्वयोः पूरणाः द्वितीयः॥ त्रया
णां पूरणा त्रेसं प्रसारणा तृतीयः॥ षट्चतुरो स्थः॥ षण्णां पूरणाः षष्ठः॥ चतुर्थः॥ का संख्यायस्य

सा. वा.
७०

निकतिः। कतिकतिपयाभ्यांथः॥ कतिथकतिपयथः॥ पंचादेर्मः। पंचानापूरणः पचमः सप्तमः अष्ट-
मः नवमः दशमः। नदरिदे निर्दुष्यत्यय पंचमीत्यादिः॥ सकादशादेर्ः॥ टित्वाटिलोपः॥ सका-
दशः। द्वादशः त्रयोदशः अष्टादशः॥ विशत्यादेर्वीतमत॥ विंशतितमः। विंशः त्रिंशतितमः
ः त्रिंशः। शतादेर्त्रित्यंतमत। शततमः। संख्यायाः प्रकारेधा॥ द्विधात्रिधाचतुर्धा॥ गुणवृद्धिश्च-
॥ द्विधात्रिधाचतुर्धा। गुणवृद्धिश्च॥ द्वेधा। त्रैधा॥ द्वेधा। त्रैधा॥ क्रियायाः आह्वयौ कृत्वस्॥ पंचवा-
राणितियंचकृत्वः। षट्कृत्वः॥ द्वित्रिभ्यांसुः॥ द्विरुक्तं त्रिरुक्तं। द्विः पठितं। वक्रादेशसः। वक्रवारा-
णितिवक्रशः। भूरिशः कतिशः॥ गराशः॥ अन्यशः। स्तोकशः। अनेकसः। पादशः॥ तथायतौसं

गुरुः
७०

ख्याया॥ द्वितयं। त्रितयं। त्रींशेत्॥ द्वितयीत्रितयी॥ द्वयंत्रयं। यस्यलोपः। टित्वादीप॥ द्वयीत्र-
यी। जंघाशब्दादतिजवेनलादयोवक्रव्याजंघालः॥ जंघिकः। जंघारिकः॥ स्त्रीपुंभ्यां नमस्त्रयो-
पत्ययो॥ स्त्रीभ्यां। पौंभ्यां। शेषानिपान्याः पतिपयादयः॥ कासंख्यायस्यकति॥ सासंख्यानेषांतति॥
यासंख्यायषांयति॥ ॥ इतितद्वितप्रकृया॥ ॥ अथारख्यातप्रक्रिया॥ निरूप्यते॥ धातोः॥ व-
क्ष्यमानाः प्रत्ययाः धातोर्ज्ञेयाः॥ भ्रादिः॥ भूस-त्रायामित्यादिद्ये धातुसंज्ञोभवति॥ धातुत्वात्त्रिवा-
दयः॥ सचत्रिविधः॥ आत्मनेपदिपरस्मैपद्युभयपदिचेति॥ आदनुदात्तद्वितः॥ अनुदात्ते-
नेद्वितश्चधातोरात्मनेपदंभवति॥ त्रित्त्वरितेनतुभे॥ त्रितः स्वरितेनतश्चधातोर्दुभे आ-

त्मनेपदपरस्मैपूरेभवतः॥आत्मगामिचेत्फलमात्मनेपदं॥परगामिचेत्फलं परस्मैपदं
 प्रयोक्तव्यमन्वर्थान्॥आत्मपरशब्दयोरर्थानुगमात्॥आत्मनेपदपदपरस्मैपदेरुक्तसंज्ञातस्या
 अनुगतोर्थः आत्मापदपरार्थपाकादिरूपः॥तद्वशादित्यर्थः॥आत्मापदवचने।परार्थवचनित्य
 दित्यत्॥परतो न्यतः॥पूर्वोक्तनिमित्तविधुरादहितादन्यस्माधातोः परस्मैपदंभवति॥नवपर
 स्मैपदानि॥तिवादिनामष्टादशसंख्यकानामाद्यानि परस्मैपदसंज्ञकानिभवति॥परा
 न्यात्मनेपदानि॥पराणिनववचनानि आत्मनेपदसंज्ञकानिभवति॥वर्तमानेतिपुनस्त
 अंति सिद्ध्यस्थः॥मिष्वसमसः॥नेआतेअन्ते।सेआर्थेध्वे।एवहेमहे॥प्रालक्ष्योपरि

समाप्तक्रियोपलक्षितश्चकालोवर्तमानस्तस्मिन्नमिधेयेतिवादयः प्रत्ययाभवन्ति॥अ
 स्मतिवादेःपाणिनीयानांलडितिसंज्ञा॥नामिचयुष्मदवास्मदिभागैः प्रथममध्यमोत्त
 माः॥नामादिषूपपदेषुसत्तुत्रिभिर्भागैरतेप्रत्ययाभवन्ति॥नामिप्रयुज्यमानेचसदा
 दप्रयुज्यमानेऽपिप्रथमपुरुषोभवति॥युष्मदिमध्यमः।तथैवास्मशुभ्रमः॥कत्ररि
 पंच॥पस्मैपदंकत्ररिभवति॥चकारादान्मनेपदंभवति॥तत्रभूइत्येतस्मात्परस्मैपदि
 नाविकरणातिवादयोयोज्येते॥तत्रैकत्वविवक्षयांप्रथमपुरुषेकचनेभूतिपृ
 तिस्थिते॥पकारपित्कार्यार्थः॥अपकत्ररिधातोरेपप्रत्ययोभवतिकत्ररिविहितेषु

तिगादिषु दिव्यर्ये त्रेषु परतः॥ प्रकारे विकरणाभेदज्ञापनार्थः॥ गुणः॥ धातोरन्त्ये भूतस्य नामि नो गु
 णो भवति॥ पिति परे॥ अव भवति॥ द्वित्वविवक्षया यां भूतस्य इति स्थिते॥ अपि त्नादिङित॥ पः
 कारतन्तादिकं च विहाय अन्यप्रत्ययोऽङितं संज्ञो भवति॥ किङितु युसि॥ कितिङितिं च परे धाः
 तोर्गुणो न भवति॥ युसं वर्जयित्वा कृती द्विर्वचनाडुसि परे गुणो भवति॥ ततोऽङित्वांतसि गुणप्र
 तिषेधे प्राप्तेऽपि अष्टप्रत्ययनिमित्तो गुणो भवति॥ भवतः॥ वक्तृत्वविवक्षया भव अस्ति इति स्थिते
 ॥ अदेः॥ अकारस्य लोपो भवति॥ अकारे सकारे च परे भवति॥ भवसि॥ भवथः॥ भवथ॥ वमोरा॥ अ
 कारस्य वकारे सकारे च परे आत्वं भवति॥ भवामि॥ भवावः॥ भवासः॥ सराजाधामी को भवति॥

त्वं साधु भवति॥ ग्रहमात्मविर्भवासि॥ इत्यादि प्रयोक्तव्यं॥ अव्यवधानी च पुरुषविशेषमाह॥
 सचत्वं च साधु भवथः॥ सचत्वं वाहं च भवामः॥ विधिसंभावनयोः॥ यात यातां युस॥ यास॥ यातं
 यात॥ यां याव॥ यास॥ इत्॥ इयातां ईरगा॥ ईथास॥ ईयाथां ईधं॥ ईय॥ ईधहि॥ ईमही॥ विधिकः
 त्रयाथोपदेशः॥ सभावने कल्पनामूलं विचार्य सत्रयादादयः प्रत्यया भवन्ति॥ रखा लिङि
 निसंज्ञा पाणिनीयानां॥ या॥ अकारात्परो या ई भवति॥ गुरुत्वात्सर्वादेशः॥ त्वादिप्रत्ययस्थे
 वया इति ज्ञेयं॥ देवयाग इत्यादौ न॥ भवेत्॥ भवेतां॥ युस्॥ इत्॥ अकारात्परो युस् इडागमो भ
 वति भवेयुः॥ भवेः॥ भवेतं॥ भवेत्॥ यामि यं अकारात्परो यामि यं भवति भवेयं॥ भवेव॥ भवेम॥

सा. व्या.
७३

सिधो गुरुः अश्रुको भवेत् इति विधिः ॥ भवेदशो वेदयार गोवास्तृणात्वादिति संभावनं ॥ विभक्त्यकारत्वात् तस्य लोपो न भवति ॥ विभक्तिस्वरत्वाच्च ॥ आशीः प्रेरणायोः ॥ तुप्ताम् अत्रु ॥ हितं त ॥ आनिप् आवप् आसप् ॥ तां आतां अं तां ॥ स्व आथां धं ॥ सप् आवहेप् ॥ आसहेप् ॥ अप्राप् प्रार्थनामाशीः ॥ परस्यैवार्थसंशयान्वा ॥ प्रेरणं प्रवर्तनं ॥ तत्रनुवादयः प्रत्यया भवन्ति ॥ स्रष्टा संज्ञा लोत् पाणिनीयानां ॥ नुहोता तडाशिषिवायकृव्यः ॥ कित्वं गुराद्यभावाद्येनां त्यादेशायः ॥ तादित्या दौ गुरुत्वात्सर्वदेशः ॥ भवन् भवतात् भवतां भवन्तु ॥ अतो हे ॥ अकार इत्तरस्य हेर्लु भवति ॥ भव भवतात् भवतं भवत भवानि भवाव भवाम ॥ आयुष्यान्मवन्तु भवान् ॥ अध्यायनाः

उरुः
७३

यो घते ॥ भवसोम्य ॥ अनद्यतने इतीते ॥ दिप्तां अन् सिपतंत ॥ अमिपवम ॥ तन् आ तां अत्रथास् आथां धं इव हिमही ॥ अतोतायारत्रेय्या मिद्याया दूर्वाकेया वदागामि न्याप्रथमं यामद्वयं सकलो दिवसे ॥ साश्चतनः ॥ ततोश्चोश्चनद्यतनः ॥ स्रष्टा लङिति संज्ञा पाणिनीयानां ॥ अद्यतन अनद्यतन तस्मिन्ननद्यतनेती ते काले दिवा दयः प्रत्यया भवन्ति ॥ दिसि ॥ मीत्येतेषां मिकारेच्चारणार्थः ॥ ततो नकार इत्तत्तत्कर्त्रीति विशेषः ॥ वरणार्थः ॥ वावसाने ॥ दिवादावत् ॥ दिवादौ परेधातो रडागमो भवति ॥ अभवत् अभवतां अभवन् ॥ अदेः अभवः अभवतं अभवत अभवं वमोरा अभवाव अभवाम ॥ ल्यो भवत्त्व

सा. भा.

७४

तपत्रः॥सधवृद्धे॥अकारोऽनुदात्त आत्मनेपदार्थः॥तत्र पराणि नववचनानि पूर्ववद्वादिप्रयोगः
।सधते॥आदाथई॥अकारात्परस्य आत् आथसम्बन्धिनः आकारस्य ईकारादेशो भवति॥
सधेते।सधते।सधसे।सधेथे॥सधध्वे॥सधे।सधावहे।सधामहे॥धर्मादेधते अदे
रज्यमित्यादिः॥विधिसंभावनयोरितार्दन नववचनानियोग्यानि॥सधेत्।सधेयातां।सधेरसा
।सधेथाः।सधेयाथां।सधेध्वं।सधेय।सधेवहि।सधेमहि।धर्मतः साधुरेधेत्॥आशीः प्रेरायोत्ता
मादयो भवन्ति।सधतां।सधेतां।सधन्तां।सधस्व।सधेथां।सधध्वं।सधे।सधावहे।सधामहे॥स्वरादेः॥
स्वरदेर्द्वितीयादौऽङगो भवति दिवादे परतः॥अतश्चायं विभक्तिस्वरैरहितत्वाददेन स्यात्॥सध

गुरुः
७४

न।सधेतां।सधन्त।सधथाः।सधेथां।सधेध्वं।सधे।सधावहि।सधामहि॥ ॥ईक्ष
दर्शनांकनयोः॥अकारात्मनेपदार्थः॥ईक्षते।ईक्षेत्।ईक्षतां।ईक्षन्त।सधेतिवत्पूर्व
वत् रूपं॥उपचषपाके॥उकारोद्वितस्त्रिमक।विधानार्थः।षकारः षड्विंशमडिः तिकार्यार्थः॥
चकारेत्चकारः स्वरितत्वाद्भयपदार्थः॥अपृक्तत्वरि॥पचति।पचन्त।पचन्तु।अपचन्त।भव
तिवत् रूपं सर्व॥आत्मनेपदेश्यि।पचते।पचन्त।पचन्तां।अपचन्त।भवतिवत् रूपं सर्व॥
आत्मनेपदेश्यि।पचते।पचन्त।पचन्तां॥अपचन्त।सधतेवरूपं सर्व॥गाङ्गते।ङ्कारात्म
नेपदार्थः।आकारानुवचार्थः॥गते।गेत्।गतां।अगत।इगत।इगतौ।गुणादिप्रत्ययः॥अय

सा. भा.
७५

ति। अयेत्। अयत्। आयत्। क्षियेत्। क्षयत्। क्षयत्। अक्षयत्। जिजयेत्। जयत्। जयेत्।
जयत्। नस्यात्। अजयत्॥ कुशब्दे। कवति। कवेत्। कवत्। अकवत्॥ ॥ उरुशब्दे। पुरुशोध
ने॥ तनरणे। नृनयेदिङ्। पालने। धेतयाने॥ कैमैरैशब्दे। होहर्षक्षये। होहर्षक्षये। त्रेरुपाल
ने॥ दैपशोधने। त्रैस्वप्ने। कवहासे। कुरु आदाने। नघमघसर्पणे। अगवक्रगतौ॥ लगसंगे। रग
संकायां॥ राघरू लाघरू प्राघरू संकायां। आघ्यरू कघने। अर्चपूजायां। कवद्वीप्तिवधनयो
॥ इत्तादयोश्चेपिभौवादयोच्चातुपाठद्वगन्त्राः॥ ॥ इदानीं लुग्निकरणाददादेगणात्कत्तरिह
तिवाद्यश्चत्वारोगणावर्णने॥ ॥ अदभशरो॥ अकारोच्चाटणार्थः॥ अप्कत्तरि॥ अदादेर्लुक्॥ अ

उरुः
७५

दादेर्गणादुत्पन्नस्यायोलुग्भवति॥ खसेचपाकसानां॥ अति। अत्रः। अदति। अत्ति। अत्थः। अ
त्था। अति। अदः। अमः। अमान्। अघातं। अघुः। अघाः। अघातं। अघात। अघां॥ अघाव। अघा
म। अन्तु। अन्तादा। अन्तां। अदन्तु। रुसादिहेः॥ रुसादुत्तरस्यहेर्द्धिभवति। अद्धि। अन्तात्। अत्रं
अत्र। अदानि। अदाव। अदाम॥ अदादिस्मोरदागमोवक्तव्यः॥ आदत्। आत्तात्। आदन्। आ
दः। आत्तं। आत्त। आदं। आद। आम॥ शीरूस्वप्ने। रुकारात्मनेपदार्थीः॥ पूर्ववत्लुगादिः। शीरू
ः॥ सर्वत्र शीरूगुणोभवति। किप्रत्यये परेगुणो नभवति॥ शेते। शयाते। शीरूने शीरूत। शीरूः पर
स्यात्तइत्येतस्वरुदागमोभवति॥ ॥ आतोश्चोदनतः॥ आन् आत्मनेपदस्यात्तइत्येतस्याभवति

सा. धा.
७६

अनकार इतरस्य न भवति ॥ शेरने ॥ किलात्कः सः शोवे। शयाथे। शोचे। शये। शेवहे। शेमहे। शयी
ता। शयीयातां। शयीरणा। शयीथाः। शयीयाथां। शयीधं। शयीय। शयीवहि। शयीमहि। शेतां। शेयातां
शेरतां। शशशयाथां। शेधं। शये। शयावहे। शयामहे। अशेतं। असेयातां। असेरत। असेथा। असे
याथां। अशेधं। अशयी। असेवहि। असेमहि ॥ ॥ अन्वयकायां वाचि ॥ नकारो भयपदार्थः ॥
अपादावीपिति ॥ कुर्वन्प्रत्ययो भवति ॥ तकारः सकारः मकारादौ पिति परे अवादे विषये गुरावादे
शौ। अपकृतरि। अपोर्लुक्। कृवीति। कृतः ॥ बोधातो हि वीस्वरे ॥ वीवति वर्त्तमाने ॥ लुधातोः ॥ विकरणा
स्य नोश्चैवर्णावर्णयोरियुवौ भवतः ॥ स्वरे परे ॥ अनेकस्वरस्यासंयोगः पूर्वस्य तु यौ भवतः ॥ नानयोर्ध्वः ॥

पुः
७६

अनपि विषये उवर्णस्य वत्त्वं न भवति ॥ किं तु उवादेशो भवति ॥ जुहुवतुरित्यादौ अनवीति गुरां
जुहातेरेव अविषये ॥ जुहूतीति ॥ कृवति। कृवीषि। कृथः। कृथ। कृवीमि ॥ कृवः। कृमः ॥ आत्मनेपदेषुपि
कृते। कृवाते। कृवते। कृषे। कृवाथे। कृधे। कृषे। कृवहे। कृमहे। कृवाहश्च पंचानां। कृवोत्तरे वांति वादीनां पं
चानां रायः अतुसः। असः। थयः। अथुसः। इते तेषां मादेषां भवति ॥ कृवाहश्च देशो भवति। नकारो ह्यर्थ
ः ॥ आह। आहूतुः ॥ आहुः। तथे ॥ थकारे परे हकारस्य तकारो भवति ॥ आत्थ ॥ आहूथुः। कृथ। कृवीमि। कृ
वः। कृमः ॥ विधिसमावनयोः। कृयात। कृयातां। कृयु। कृयाः ॥ कृयातं। कृयात। कृयां। कृयाव। कृयाम। कृवीत ॥
कृवीयातां। कृवीरणा। कृवीथाः। कृवीयाथां। कृवीधं। कृवीय। कृवीवहि। कृवीमहि। नुवादे प्रथमं गुरास्त

सा. व्या.

७७

तः ईकारः॥ कवीनु। कतात। कतां। उवादेशः॥ कवन्तु। कृहि। कतात। कतं। कता। कवाणि। कवाव। कवाम। कतां।
कवातां। कवतां। कष। कवाथां। कधं। कवे। कवावहे। कवामहे। गुणः दिवा दवत॥ अकवीत। अक
ता। अकवन। अकवीः। अकतं। अकत। अकवं। अकवा। अकमः। अकवत। अकवातां। अकवत॥
अकथाः। अकवाथां। अकधं। अकवे। अकवहि। अकमहि॥ सवमन्नेपिलुग्विकरणादृष्याः॥
त्वाप्रकथने। याप्रापरणे। दास्वने। स्फाभक्षणे। वागतिगबंधनयोः। प्रापूरणे। भादिषौ। मा
मानेलाग्रहे। दादाने। स्नाशौचे॥ इत्यादयोऽन्येपि धातुपाहादवगन्तव्याः॥ इदानीं लुग्विकरणा
स्यापि जुहोतीत्यादिगणस्य विशेषः॥ रुदनादनयोः॥ रुददिर्विश्व॥ रुदत्यादेर्गणादुत्पन्नः

रुद
७७

स्यापो लुगभवति॥ तस्मिन्संति धातोर्द्विवचनं॥ सस्वरादिर्द्विरहिः। सस्वराद्योऽवय
वोऽद्विरुक्तीभिर्भवति॥ **करो** शु॥ पूर्वसम्बन्धिनो कवर्गरुकारयोश्चत्वं भवति॥ कग
मिश्चलुथेहि स्य सवर्गः॥ रुपाणां जवचपाः। पूर्वसंबन्धिनो रुपाणां जवाश्च पा भवन्ति।
॥ रुदधधभानां जडदगवा भवन्ति॥ खकछठथानां चटतक पा भवन्ति॥ जुहोति॥ जुक
नः॥ वेः॥ द्विरुक्ता इतरस्यात्त इत्येतन्न वति॥ जुहूति॥ **गुणः**॥ किलोत्पः सः॥ जुहोषि॥ जुक
थ॥ जुहोमि। ओर्वमोर्धालोपः॥ प्रत्यसम्बन्धिनो उकारस्य वमो परयोर्वालोपो भवति।
कचिदन्यत्रापि॥ जुकवः। जुकः। जुकमः। जुलः। जुक्यात। जुक्यातां। जुक्युः। जुक्याः॥ जु

सा. ध्या.
७८

कृयाते। जु कृयात। जु कृयं। जु कृयाव। जु कृयाम। छन्दसितिवाहौवि। धौवावक्तव्यः॥ अग्निः हो
 त्रं जु कृति॥ पाणिनीयानां संज्ञालोत॥ तुवादैर्गुणः॥ जु होतु। जु कृतात्॥ कित्वं न गुणः। जु कृतां।
 देरित्येतु॥ जु कृतु। कश्चरुत्तरस्य हे धि वक्तव्यः। जु कृधि। जु कृतात्। जु कृतं। जु कृत॥ पित्वा रु
 णः॥ जु हवाणि। जु हवाव। जु हवाम। अजु होत॥ कित्वं न गुणः। अजु कृतां॥ अन्-उस्। धिरुक्ता
 उत्तरस्य अन्-उस् भवति॥ कृतां धिर्वचनाडिति परेतु गुणो भवत्येवत्युक्तात्वात्॥ धातो॥ गुणो भ
 वति॥ अजु हवः॥ अजु होः॥ अजु कृतं। अजु कृत। अजु हवं। अजु हव। अजु कृ। अजु कृम। अ
 जुम॥ ॥ श्री ह्राद्गुणतौ॥ इकारात्मने पदार्थः॥ ओकारोल्वाद्योदित इति विशेषणार्थ

७८

हाते इति स्थिते ॥ ह्रादेर्दिश्च । अपोलुक ॥ रुस्वः ॥ पूर्वसम्बन्धिनोर्दिर्घस्य रुस्वे भवति ॥ भ्र
पांलुकि ॥ उभ्रभधारणापोषणयोः । औहाङ्गगतौ माङ्गमाने सतेषां पूर्वस्याकारस्येकारा
देशा भवन्ति लुकि सति । द्वेसौलोपाऽनुवर्त्तते ईकारश्च । द्विरुक्ते स्पधात्तोरकारस्य लोपो भ
वति ॥ इति परे ईकारश्च इति रुसे परे ॥ जिहीते । जिहाते । जिहते । जिहीधे । जिहाथे । जि
हीध्वे ॥ जिहे जिहिवहे । जिहीमहे ॥ विधौ ॥ जिहीत ॥ जिहियातां । जिहिरणो । जिहिथा । जिही
याथा ॥ जिहियाथां ॥ जिहिध्वं ॥ जिहिया । जिहीवहि । जिहीमहि । आशीः ॥ जिहीतां । जिहातां ॥
जिहृतां । जिहीध्व । जिहाथां । जिहीध्वं जिहै । जिहावहै ॥ जिहामहै । अतीते । अजिहीत । अजि

स्वा. व्या.

۷۲

रुतां। अजिहता। अजिहीषाः। अजिहाथां। जिहीध्वं जिहै। जिहा वहै। जिहाम है। अतीते। अजि
हित। अजिहानां। अजिहता। अजिहीषाः। अजिहाथां। अजिहीध्वं। अजिहि। अजिही वहि॥
अजिहीमहि॥ इभन्धारणामोषणयोः। इ। पूर्वसम्बन्धिनोऽङ्कारस्याकारो देशो भवति॥
रूपानां जवचपाः॥ इति वकारः। भृयां लुकि। इति पूर्वप्रकारस्य इ॥ ॥ गुणः। टेफः। विभ
त्ति। विभृतः। विभ्रति विभर्षि विभ्रथः। विभ्रथः विभर्मि विभ्रवः। विभ्रमः॥ विधौ। विभ्रयात्
। विभ्रयातां। विभ्रयुः। विभ्रयाः। विभ्रयातं। विभ्रयात्। विभ्रयाव। विभ्रयाम॥ आशी॥ वि
भर्तु। विभ्रनात्। विभ्रतां। विभ्रनु। विभ्रहि। विभ्रतात्। विभ्रतं। विभ्रत। विभ्रराणि। विभ्रराव

७८

६। अधम॥ आत्मनेपदेपि॥ धत्ते। दधाते। दधते। धत्से। दधाथे। धधे। दधे। धधेहो। धधहे। यादुदौ॥ विभराम
अतीते॥ दित्योर्हसात्। हसादुत्तरयोर्दिप्सिप्। इत्येतयोर्लोपोभवति। अविभः। अविभृतां। अविभरुः। अवि
भः। अविभृतां। अविभृतः। अविभरं। अविभृव। अविभृम॥ माङ्माने॥ इकारात्मनेपदार्थः। साधनिकाः
पूर्ववत्। मिमीते इत्यादिः। ओहाकृत्पागे॥ ह्रादेर्दिश्च। अघोलुक। रुच्यः। कुहोश्चुः। रुपाणां जवक्षपाः। जहाः
ति। कित्वाभावान्न ईकारः। जहीतः। घेरित्यनु। आलोपः। जहति। जहामि। जहीथः। जहीथा। जहामि। जहीवा। जहीम
ः। जहते र्यादादौ वा लोपोवक्तव्यः॥ जह्यात्। जह्यातां। जह्युः। जह्याः। जह्यातं। जह्यात्। जह्यां। जह्याव। जह्याम। ज
ह्युजहितात्। कित्वादीप्। जहितां। जह्यु। घेरित्यनु। ईर्वाहौ॥ इश्च इश्च ई। जहतेर्हो परे वा ईकार इकारश्च

सा. व्या.

८०

भवति॥ जहीहि। जहिहि। जहाहि। जहीतात्। जहितं जहीत। जहाव। जहाम। अजहात्। अजहीतां। अन
उस। उस्यालोपः। उसी परे धातोराकारस्य लोपो भवति। अजङ्। अजङ्गः। अजहीते। अजहीत। इति।
भावात्त्राकारलोपः। अजहं। अजहीव। अजहीम। उदात्तदाने। उकारो दितस्त्रिमककारार्थः॥ अकारो भ
यपदार्थः। हादेर्हिश्च। अणोलुक्॥ रुस्वः। ददातिर्गविप्राययजमानः॥ दादेः। दितृक्त्स्य दादेराकारस्य लो
पो भवति इति परे॥ देसावित्यस्यापवादः। खसेच पारुसानां दत्तः। देरिति। ददति। ददाति। दत्वा। ददामि॥
ददः दमः। यादादौ सर्वत्राकारलोपः। दद्यात्। दद्यातां। दद्युः। दद्याः। दद्यातं। दद्यात्। दद्यां। दद्याव। दद्याम। तु
वादे॥ ददतु। ददात। दादेः। खसेच पारुसानां। दत्तां ददतु। दाहौ। दाहनां हौ परे पूर्वस्य लोपो भवति॥ धातोः

पुरु.
८०

राकारस्य च सकारः। देहि। दत्ताद्। दत्तां। दत्ता। ददाति। ददाव। ददाम। दिवादे॥ अददात्। अददात्तां। अ
नउस॥ उस्यालोपः। अददङ्। अददाः। अददात्तां। अददात्ता। अददात्तां। अददात्ता। अददात्ता। दादेः॥ पूर्ववदाकार
लोपः। ददते। ददाते। ददते। दत्ते। ददथे। दधे। ददे। ददहे। ददमहे॥ यादादौ। ददीत्। ददीयात्तां। ददी
रता। ददीथाः। ददीयाथां। ददीध्वं। ददीया। ददीवहि। ददिमहि। तुवादे॥ दत्तां। ददातां। ददतां। दत्त्वा। द
दाथां। दध्वं। ददे। ददावहे। ददामहे॥ दिवादे॥ अददात्तां। अददात्तां। अददाम। अददाथाः। अददाथां। अ
दध्वं। अददि। अददहि। अददमहि॥ ॥ उधात्त्रधात्तायोषणयोः॥ पूर्ववत्तुगादिः। उभयपदी॥
हादेर्हिश्च॥ रुसानां जवचपाः। दधानि॥ पूर्वपदस्य किति रुसेधः। रुभांतस्य धातोः पूर्वदकारस्य धकारा

सा. व्या.
८९

देशो भवति किति रु से परे ॥ दादेरित्याकारलोपः । धत्तः ॥ दधति । दधासि । धत्थः । धत्था । दधामि । धद
धमः ॥ अयं वकारः पूर्वोपात्तस्तस्मात्प्रथकारः ॥ यादादायालोपः । दध्यात् । दध्यातां । दधुः । दध्याः ।
दध्यातं । दध्यात । दध्या । दध्याव । दध्याम । नुवादौ । दधातु । धत्तात् । धत्तां । दधतु । धेहि धत्तात् । धत्तं
धत्त । दधानि । दधाव । दधाम । दिवादौ ॥ अदधात् । अदत्तां । अदधुः । अदधाः । अधत्तां । अधत्त । अध
धां । अधद । अधम ॥ आत्मनेपदेषु । धत्ते । दधाते । दधते । धत्से । दधाथे । धधे । दधे । धदहे । धम
हे । यादादौ दधीत् । दधीयातां । दधीरणा । दधीथाः । दधीयाथां । दधीध्वं ॥ दधीया दधीवहि । दधीमहि ॥
नुवादौ ॥ धत्तां । दधातां । दधतां । धत्स्व । दधाथां । धध्वं । दधे । दधावहे । दधामहे ॥ दिवादौ । अधत्त ॥

गुरुः
८९

अदधातां । अदधत । अधत्थाः । अदधाथां । अदध्वं । दधे । दधावहे । दधामहे ॥ अधधि । अधद
हि । अधमहि ॥ ॥ दिव्यकीडाविजिगीषा व्यवहारश्रुति कृतिस्वप्नसदसो दकानिगतिः ॥ दिवतिप
इति स्थिते ॥ दिवादेव्यः । दिवादेर्गणा यप्रत्ययो भवति । चतुर्षु परेषु ॥ अयोपमादः ॥ यौर्विरुसेजि
दीर्घः ॥ अत्र दिर्घत्वात्तु गुणः । दीव्यति । दीव्यतः । दीव्यन्ति । दीव्यसि । दीव्यथः । दीव्यथ । दीव्यामि । दीव्या
वः । दीव्यामः ॥ यादादौ ॥ दीव्यत् । दीव्येतां । दीव्युः । यमयुत ॥ दीव्येः । दीव्यतं । दीव्यत । दीव्ययं । दीव्ये
कः । दीव्यम । नुवादौ ॥ दीव्यतु । दीव्यतात् । दीव्यतां । दीव्यन्तु । दीव्यदीव्यतात् ॥ दीव्यतं । दीव्यत । दीव्या
नि । दीव्याव । दीव्याम ॥ दिवादौ ॥ अदीव्यत् । अदीव्यतां । अदीव्यन्तु । अदीव्यः । अदीव्यतां । अदीव्य

सा. व्या.
८२

त। अदिव्यं। अदिव्याव। अदिव्याम॥ एवं सिबुतनु सताने॥ सीव्यति॥ सीव्यत॥ सीव्यतु। असिब्य
त। नृतीगात्रविशेषे॥ ई अनुबंधः। नृत्यति। नृत्येत। नृत्यतु। अनृत्यत॥ त्रसीउ देवो त्रस्यति त्रस्ये
त त्रस्यतु॥ अत्रस्यत॥ कृतीक्षेदने। कृत्यति। कृत्येत। कृत्यतु। अकृत्यत॥ राधसाधसंसिद्धौ॥ रा
ध्यति। राध्येत। राध्यतु। अराध्यत। पूषपूषौ। पूष्यति। पूष्येत। पूष्यतु। अपूष्यत॥ श्लिषश
लिंगने॥ श्लिष्यति। श्लिष्येत। श्लिष्यतु। अश्लिष्यत। मुरुवैचित्र्ये॥ मुर्यति। मुर्येत। मुर्यतु। अ
मुर्यत। नस अदर्शने नश्यति॥ नश्येत। नश्यतु। अनश्यत। तपत्रिप्तौ। येषरेउ पचा पालयो
गुणः॥ इतिगुणोनस्यात्॥ तप्यति। तप्येत। तप्यतु। अतप्यत॥ एवं सन्यत्रादि॥ रुञ्ज अभि

उ. ८२

षवे॥ आदे. षाः स्त्रः॥ धातोरादौ वर्तमानयोर्धकाराकारयोः सकाराकारौ भवतः॥ स्वा
देर्चुः। स्वादेर्गणा नुप्रत्ययो भवति। चतुर्षु परेषु। प्रागभिप्रयोगः। प्रादेश्च तथातो सुनमान्
प्रादेरुपसर्गात्परेषां स्वादीनां नमादीनां च धातूनां सकारस्वकारयोस्तौ पूर्वभाविनावेव ष
काराकारौ भवतः। तथाते स्वेव निमित्तेषु सन्तुः॥ नृपः॥ विकरणां नुप्रत्ययस्य उप्रत्य
यस्य च गुणो भवति पिति परेषु प्रवेशेव॥ नागरीकया सूत्रं सुनीति॥ अभिपुणोति शोमसो
मयाजी। सुनुतः। सुन्वति। सुनोषि। सुनुधः। सुनुथ। सुनोमि। सुनुवः। सुनुमः॥ ओर्वमोर्वालो
पः॥ सुन्चः। सुन्मः॥ यादादौ॥ सुनुयात्। सुनुयातां। सुनुयुः। सुनुयाः। सुनुयातं। सुनुयात। सुनु

सा. वा.

८३

यां सुनुयाव। सुनुयाम। प्रत्ययस्य ङित्वां नगुणाः॥ सुनोतु। सुनुतात। सुनुतां। सुनोतु॥ ओर्वाहे
॥ प्रत्ययसन्वधि न उकारादुत्तरस्य हेर्भ भवति॥ वायुहणात्संयोगादुत्तरस्य तक्षुत्क्षुतनुक
रलो इत्यस्य त्वक्षुहीत्यत्र न भवति॥ सुनु। सुनुतात। सुनुते। सुनुत। सुनवाणि। सुनवाव। सुनवाम
॥ असुनोत। असुनुतां। असुन्वत। असुनोः। असुनुतं। असुनुत। असुनुवं॥ ओर्वमोवालोपः॥
असुन्वा। असुनुवं। असुन्म। असुनुम॥ पिति परे सर्वत्र नूपः इति गुणः॥ ॥ आत्मनेपदे पि
॥ सुनुते। सुन्वाते। अन्नात॥ सुन्वते। सुनुवे। सुन्वाथे। सुनुधे। सुन्वे। सुन्वहे। सुनुवहे। सुन्म
हे। सुनुमहे। सुन्वीत। सुन्वीयातं। सुन्वीरणा॥ सुन्वीथाः। सुन्वीयाथां। सुन्वीध्वं। सुन्वीय। सुन्वी

गुरुः
८३

वहि। सुन्वीमही। सुनुतां। सुन्वातां। सुन्वतां॥ आतोतोदनतः। सुनुस्व। सुन्वाथां। सुनुध्वं। सुर्वे
ने। सुनकवहे। सुनवामहे। असुनोत। असुन्वातां। असुन्वत। असुनुथाः। असुन्वाथां। असुनु
ध्वं। असुन्वि। असुन्वहि। असुनुवहि। असुन्महि। असुनुमहि॥ ॥ रुधिरावरणो॥ इर
नुबंधो। इरितोवेति सेषनार्थः॥ रुधादेर्नेम। रुधादेर्गणान्नमप्रत्ययो भवति चतुर्षु पौ
षु। मकारस्थाननियमार्थः॥ तथोर्द्धः। रुधांतस्य धातोः परयोस्तकारथकारयोर्द्धकारा
देशो भवति नदधातोः॥ रुभेजवाः॥ रुगादि। नमरसोरस्या। नमईत्यतस्य विकरस्याः
समुदीति धातोश्चाकारस्य लोपो भवति किति किति परे॥ रुद्धः॥ रुधति। रुगात्ति॥ रुं

सा. व्या.

८५

तच्चत्ति। तनोषि। तनुथः। तनुथा। तनोमि। तनुवः। तनुमः॥ तनुयात। तनुयातां। तनुयुः। तनु
याः। तनुयातं। तनुयात। तनुयां। तनुयाव। तनुयाम। तनोतु। तनुतात। तनुतां। तचनु॥ ओ
वाहे॥ तनु॥ तनुतात। तनुतं। तनुत। तनवानि। तनवाव। तनवाम। अतनोत॥ अतनुतां। अत
चन। अतनोः। अतनुतं। अतनुत। अतनवं। अतनुव। अतनुम॥ इह अकरणे॥ अकारो भयप
दार्थः। इकारो हितस्त्रिमकार्यार्थः॥ तनादेरुप। कउति यइति स्थिते॥ अकारस्य गुणोऽः॥ करोति॥
डि. तडुः। करोतेरकारस्य उकारो भवति डि. तिविभक्तौ परतः। कुरुतः कर्वन्ति। करोषि कुरुथः। क
रुथ। करोमि। कओ नित्यं वमो उलोपो वक्तव्यः॥ कर्वः। कर्मः॥ कओ ये। कओ उन्नरस्योकारस्य लो

कुरुः
८५

कुर्यात्

यो भवति॥ यकारे परे। कुर्यातां। कुर्युः॥ कुर्याः। कुर्यातं। कुर्यात। कुर्या। कुर्याव। कुर्याम। क
रेतु कुरुतां॥ कुरुतां। कर्वन्तु॥ ओ वाहे॥ कुरु। कुरुतात। कुरुतं। कुरुत। करवानि। करवाव
। करवाम। अकरोत। अकुरुतां। अकर्वन्। अकरोः। अकुरुतं। अकुरुत। अकरवं। अकर्व
। अकर्म। आत्मनेपदेषु॥ कुरुते। कर्वाते। कर्वते। कुरुषे। कर्वाथे। कुरुध्वे। कर्वी॥ कओ मि
त्येवमो उलोपो वक्तव्यः॥ कर्वाहे। कर्महे। कर्वन्ति। कर्वियातां। कर्विरता। कर्विधा॥ कर्विया
याथां। कर्वीध्वं। कर्वीय। कर्वीवही। कर्वीमहि। कुरुतां। कर्वातां। कर्वतां। कुरुध्व। कर्वाधां॥
कुरुध्वं॥ करवै। करवावहे। करवामहे॥ अकर्वन्त। अकर्वतां। अकर्वन्त। अकुरुथा। अकर्व

धां। अक्रुधं। अक्रुर्वी। अक्रुर्वहि। अक्रुर्महि। एवं शरणुक्षिराहिं सायां। शरणोति क्षिराणोति इत्यादि।
चतुर्लकारेति पूर्ववत् ॥ इत्यादयो धातुपाठादवगन्तव्याः ॥ तुद व्यथने ॥ तुदादेर्गणादप्रत्य
यो भवति चतुर्षु परतः। अकारो भयपदार्थः ॥ तुदति। तुदेत। तुदतु। अनुदत। भवति वत्। तुदतै।
तुदेत। तुदंतां। अनुदत्ता पचते तद्वद्वपं ॥ स्पृश स्पृशने ॥ स्पृशति। स्पृशेत्। स्पृशतु। अस्पृशत्। स
जविसर्गो सृजति। सृजेत्। सृजतु। असृजत् ॥ स्फुर स्फुरणे ॥ स्फुरति। स्फुरेत्। स्फुरतु। अस्फुरत् ॥
इत्यादि आत्मनेपदेपि ॥ इकी अइव्यविनिमये ॥ नाक्रादेः। क्र्यादेर्गणान्नाप्रत्ययो भवति ॥
कर्तृविहितेषु च तुर्षु परतः ॥ पुरो नो नने। कीनाति ॥ ईहसे। नाइत्येतस्याकारस्य इत्वं भवति ॥

किति हसे परे ॥ नातः। नाइत्येतस्याकारस्य लोपो भवति किति स्वरपरे ॥ ॥ कीरणीतः कीनन्ति
। कीरासी। कीरीथः। कीरामि। कीरीमः। कीरीयात्। कीरीयातां। कीरीयु। कीरीयान् कीरी
यात्। कीरीयात्। कीरीयां। कीरीयाव। कीरीयाम। कीरीतु। कीरीतात्। कीरीतां। कीरातु
कीरीहि। कीरीतात्। कीरीतं। कीरित। कीरानी। कीराव। कीराम। अकीरात्। अकीरीतां ॥
अक्रिरान्। अकीराणः। अकीरीतं। अकीरीता। अकीरां। अकीरीव। अकीरीम। आत्मनेपदेपि
कीरीने। कीराते। कीराते। कीरीषे। कीराथे। कीरीधे। कीरो। कीरीवहे। कीरीमहे। कीरीत ॥
कीरीयातां। कीराररा। कीरीथा। कीरीयाथां। कीरीधं। कीरीय। कीरीवही। कीरीमही ॥

सा. व्या.
८७

कीरीनां। कीरातां। कीरातां। कीरीष्व। कीराथां। कीरीध्वं। कीरीं। कीरावहे। कीरामहे। अकी
रीता। अकीरीतां। अकीरातन्। अकीरीथाः। अकीराथां। अकीरीध्वं। अकीरीं। अकीरीवही
। अकीमही॥ ॥ ग्रह उपादाने। ग्रहं किंति च। यजेव धावहाश्चैव वद वे जो रुयतिस्तथा॥
वद वसौ स्वयतिश्च न वया जादय इस्मता॥ ग्रह्या व्यय रुय व्यध व्यश वच प्रछ भस्त्रा बुजा दानां
किंति किंति च परे संप्रसारणं भवति॥ रेफस्य अकारः। चकारो धिकारात् कचित्पिति परेपि संप्रसारणं
भवति॥ नाच्चादे॥ गृह्णाति गृहीयात्। गृह्णानु। अगृह्णात्। कीरातीति रुप वन॥ एवं पृष पृष्टो॥
पृष्णाति। पृष्णीयात्। पृष्णानु। अपृष्णात्। मुखसेये। मुष्माति। मुष्मीयात्॥ मुष्मानु। अमुष्मान

गुरुः
८७

॥ ग्रह हि पृष हि मुख ही इति स्थिते॥ हसा दान हो। हसातात् ज्ञादेर्नरा दान प्रत्ययो भवति।
हो परे॥ नना प्रत्ययः॥ अतो हे रिति हेर्लोपः॥ रात्वं॥ संप्रसारणं॥ गृहारा॥ पृषारा॥ अषारोति
पक्षे। मुषारा॥ ज्ञाऽवबोधने॥ जानी जौ॥ जानी प्रादुर्भावे ज्ञावबोधने॥ अने योर्जादेशो भवः
ति। नाप्रत्ययः। जानाति जानीयात्॥ जानानु। अजानात्। उभयप्रदीः। लुञ्ज क्ते दने। ल्वादेर्लुस्वः॥
ल्वादेर्लुस्वो भवति॥ लुनाति। लुनीयात्॥ लुनानु। अलुनात्। सर्वत्र कर्त्तरि प्रक्रिया इष्ट्याः। स
तेव भवति चतुष्टयं सार्वधातुकसंज्ञं परमाद्धातुसंज्ञं भवति॥ पाणिनीयानां॥ इति कर्त्तृ प्र
क्रिया॥ ॥ अथ भावकर्मणो यकि प्रक्रियानिरूप्यते॥ अथ शब्दो धिकारा र्थः॥ आत्मुविकर्म

सा. वा.
८८

णि॥ अकर्मकेभ्यो धातुभ्यो भुवि भावे सकर्मकेभ्यश्च कर्मरापात्पने पदं भवति॥ न विद्यते
कर्म यद्यने अकर्मकाः॥ ये च कर्म निरपेक्षं क्रिया मा ऊः स सकर्मकाः॥ स्वार्थे कः॥ भूय धः
सास शा ऊ प्रभृतयः॥ लज्जा सत्ता स्थिति जागरणं वृद्धि क्षय भय जीवित मरणं॥ शयन कीडा रुचि
दि प्रार्थ धातु गरांत न कर्म क मा ऊः॥ सन्मात्रं भाव लिंग स्यादस्य स्तः यच्च कारकैः॥ धात्वर्थके
वलं अङो भावोऽत्यभिधीयते॥ यक्तुर्षु॥ धातोर्भाव कर्मण्य क प्रत्ययो भवति चतुष्टये परे॥
पूर्वोक्तेषु॥ ककारो गुरा प्रतिषेधा र्थः॥ भावस्येकत्वादेकवचनमे भवति प्रथम पुरुषस्य॥ भू
यने भवता रे ध्याते धामि कैः॥ आस उ पवेशने॥ आस्यते स हिः॥ अकारात्मने पदार्थः॥ शय्यते

गुरुः
८८

अङेरा॥ शीङो य ऊ य कि व क्र वं॥ सर्वत्र शीङो गुरो भवति॥ क्रिप्रत्यये परे गुरो न भवति॥ अकर्म
कोपि कदाचित्सकर्मकर्ता मनु भवति॥ तथा चोक्तं॥ धात्वर्थं वा धते कश्चीत्कश्चिन्नमनुवर्तते॥ विशि नः
धितमेवार्थमुपशर्गास्त्रिधा मताः॥ उपसर्गेण धात्वर्थो वलादन्यत्र नीयते॥ विहरा हार संहार प्रतिहार
प्रहार वत॥ इति वचनात्॥ सुखमनु भूयते स्वामिना॥ ये च कर्मसापेक्षं क्रिया मा ऊः स सकर्मकाः॥ कः
क्रियते कारुकेण॥ त्वंडुः खी क्रियसे रगैः॥ विरगैः सुख्यं क्रिये॥ कृकरणे॥ अय क्रि ऊ॥ अकारस्य रिङादेशो
भवति अकारप्रत्यये च य कि परे॥ ङकारो व्यवधानार्थः॥ क्रियते इत्यादौ ये इति सूत्रेण न दीर्घः
क्रियते क्रियेत्॥ क्रियतां॥ अक्रियत्॥ मय प्राणा त्यागे॥ म्रियते म्रियेत्॥ म्रियतां॥ अम्रियत्॥ इ ङ आ

दरे। मानमादियते। आ पूर्वः। आदियत। आदियतां। आदियत। क्रिय हरणे। क्रियेते धनं चौरण॥ क्रिये
 तक्रियतां। अक्रियत। ये। यकारे परे पूर्वस्य दीर्घो भवति॥ चिञ्चयने। इष्टिकाञ्चीयते। चीयत। चि
 यतां। अचीयत। ऊदानादनयोः। ह्रयते इभवहो॥ आसुरोः। ह्रयते। ह्रयेत। ह्रयतां। अह्रयत। हुदाय
 दने। दादेहि। दादेराकारस्येकारादेशो भवति किति किति च परे॥ दीयते ये दीर्घः। दीयेत। दीयतां
 । अदीयत। उधाञ्धारणपोषणयोः। नि पूर्व। निधीयतां धान्यं भूमौ। निधियेते। निधीयेत। न्यधी
 यत॥ ॥ माङ्माने। मीयते। मीयेत। मीयतां। अमीयत॥ के। गैरे शब्दे॥ शंभ्यक्षरानामा॥ संध्यक्ष
 रानामा॥ सध्यक्षराणां धातूनामात्वं भवति। अनपि विषये॥ दादेहि। ये दीर्घः। गीयते गीयेत॥ गीयतां॥

उरुः
८८

अगीयत॥ कीयेते। कीयेत। कीयतां॥ अकीयेत। रीयते। रीयेत। रीयतां। अरीयत॥ शीतनु करणे
 ॥ शीयते। शीयत। शीयतां। अशीयत॥ ओ हाकृत्वागे॥ हीयते। हीयत। हीयतां। अहीयत॥ पापानेपि
 यते पीयेत। पीयतां। अपीयत॥ घामतिनिवृत्तौ॥ आदेः घरास्त्रः। स्थीयते। स्थीयत। स्थीयतां। अस्थी
 यत॥ तनुविसारे। तनोते ऋवा। तनोते ऋकारस्य वा आत्वं भवति। यकि परे॥ तन्यते। तन्येत। तन्यतां॥ अ
 तन्यतां॥ आत्वपक्षे॥ तायते तायेत। तायतां। अतायत॥ अगतौ॥ गुरोर्त्रिसंयोगाद्योः॥ अगता विन्यस्य
 धातोः संयोगादेश्च अवर्णस्य गुरो भवति किति किति च परे॥ अर्येते। अर्येत॥ अर्यतां। अर्यत। स्मर्यता
 यं॥ स्मर्यते। स्मर्येत। स्मर्यतां। अस्मर्यत॥ ॥ यत्कर्म गुरा संयोगात्कर्तृत्वेन विवक्षते॥ सकर्मकः कर्त्री॥ क्रिय

मानं नु यत्कर्म स्वयमेव प्रसिद्धति। सुकरैः स्वैर्गुरौः कर्तुः कर्मकर्त्रेति तद्विदुः। तत्राप्येतदेवोदाहरणं पच्यत ओदनः स्वय
मेव॥ नाहं ओदनं पचामि। पच्यते पच्येत पच्यतां॥ अपच्यत। भिदि। विदारणे। भिद्यते काष्ठं स्वयमेव॥ नाहं काष्ठं भि
नमि॥ लुन केदने। लुपते केदारः स्वयमेव॥ नाहं केदारः लुनामि। इति कर्मकर्ता॥ अथ द्विकर्मकस्योदाहरणं॥ इहि
याचिरुधिप्रदिभिद्धि विजगुखब्रुविशासिजीनीहीदण्डकृषमथमुचपवाग्धातवो द्विकर्मका भवति॥ इहिया
चिरुधिप्रदिभिद्धि विजगुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ॥ ब्रुविशासिगुणे न च येन सच ते तदकीर्तितमाचरितं कविना॥
गीजप्रापणे॥ आदेः व्याः स्त्रः। नगरं नीयते नागरिकैर्वनेचरः। नीयते। नीयेत। नीयतां॥ अनीयत॥ इयाद्व्याः आयां॥
भोजनं याच्यते। यजमानो याचकेन॥ याच्येत। याच्यतां। अयाच्यता। एषादयोऽन्यच्च निष्कर्मगत्यर्थं मुख्यकर्मणी। प्रत्यः

उक्तः
९०

यं यातियाच्चादिगौरात्वन्यप्रथारुचिः॥ प्रहृशीप्सायां। प्रहंकिद्विति चेति संप्रसारणं॥ पृच्छते पंथानं पथि
केन पान्थः॥ शिष्येण आचार्यस्तत्त्वं पृच्छते। इदं कर्मैति॥ इति भावकर्मप्रक्रिया॥ ॥ पुनः कर्तारि प्रतीयते
परोक्षे॥ राप्। अतुस्। उस्। थप्। अथुस्। अ। राप्। व. म। स. आते. ईरे॥ से. आथे. धो. स. वहे. महे
॥ धातोः परोक्षेऽतीते. कालेण वा दयः प्रत्यया भवन्ति॥ स्रग्धां संज्ञास्त्रिद्वाराणि मीयानां॥ द्विश्च॥ रा
वादि योगे धातोर्द्विवचने भवति॥ असभोरणीदौ॥ असभु विन्यादेः पूर्वस्याकारस्य भूशब्दस्य चाका
रादेशो भवति। रावादौ सति॥ षष्ठीनिर्दिष्टन्यायन इत्युकारस्याकारः॥ रुत्वः। रुमानां जवचपाः॥ इति
भकारस्य वकारः॥ भुवोषुक॥ भुवोषुगागमो भवति रावादौ परे॥ गुणितिविधिसामर्थ्यान्गुणार्थद्विः॥ वभूव

सा. व्या.
९९

वभूवतुः। वभूवः॥ अदेर्गादेः। कस भृहृङ्कुश्रु इत्येतस्मात्परस्परगादेर्गास्य वसादेरिडागमोनभ
यत्पत्तस्माद्भवतीति नियमादिडागमथवसपरे॥ वभूविथा। वभवथुः। वभूवा। वभूववभूविव।
वभूविमाचकर्थः भवर्थः॥ ससथवभर्थः॥ उडोथा। तुष्टोथा। अओथा। इत्यादीनां वलिर्वा। लवा
नां वभूवः॥ उपचषपाके॥ द्विभ्येति द्वित्वं॥ पूर्वस्य रुसादिः शेषः॥ पूर्वस्यादि रुसः शिष्यते
ऽन्मो लुप्यते॥ अतो पधाया वृद्धिः॥ धातोर्द्विधायाऽकारस्य वृद्धिर्भवति त्रिति रिति च प्रत्य
यपरतः॥ पपाच॥ गादिः कित॥ गादिरपि किञ्च वति॥ लोपः पचां कित्यवास्या। पचादीनाम
नादेशादीनां किति गादौ सति पूर्वस्य लोभवति धातोर्कारस्य चैक रुसस्यैकारादेशो भ

पुरुः
९९

वति॥ पेचतुः। पचुः। एका रुसाभावे यथा पप्रय छतुः॥ अनादेशाभावे सत्त्वं न॥ ऊहोश्रु
रिति कृत्वा देतो जगदतुः॥ चकारादुक्त निमित्ताभावेपि॥ फलभजपादीनां तु स्य वलोपो भवति
॥ वेठ. थप. सेठः॥ अनिगंधातूनां थपो वा इद्भवति सेठ् कित्त्वं वा वक्तव्यं॥ कित्त्वादेत्त्वपूर्वलो
पो॥ पेचिथे पपेचिथ पपक्य॥ पेचथुः। पेच। राउत्तमो वारिण्ड वक्तव्यः॥ ततो विकल्पेन वृ
द्धिः॥ पपाच। पपच। पेचिव। पेचिम॥ आत्मनेपदेऽपिलोपादि पूर्ववत्॥ पेचे। पेचाते। पे
चिरे। पेचिषे। पेचाथे॥ पेचिधे। पेचे। पेचिवहे। पचिमहे॥ उक्तञ्च करणे। द्विभ्येति। द्वित्वं
। कृत्वा विनिश्चिते॥ रः॥ पूर्वसं। वंधिनो नकारस्याकारादेशो भवति॥ रुसः॥ ऊहोश्रुः॥ च

सा. व्या.
९२

कृण्वति स्थिते ॥ धातोर्नामिन ॥ धातोर्न्यभूतस्य नामिनो वृद्धि भवति त्रितिरिति च परे
॥ चकार ॥ द्वित्वाच्च गुणः ॥ अरं । चक्रनुः । चक्रुः । चकथं । इत्यादौ नेद ॥ चक्रथुः । चक्र । एव च
मो वाणि द्व्यः । चकार । चकर । चक्रव । चक्रम ॥ रामो राजं चकार ॥ आत्मनेपदेषु ॥ चक्रे
चक्राते । चक्रिरे । चक्रिषे । चक्राथे ॥ नामिनो चतुरां धोटः ॥ नाम्यत्रा धातो ह्रस्वरस्य धकारस्य
उत्वं भवति तिवादीनां चतुरां संवन्धि नो न भवति ॥ चक्रुस्ते । चक्रे । चक्रवहे । चक्रमहे ॥
असभुवि अकारोच्चारणार्थः एवा दौ द्विश्च अस् । अ इति स्थिते ॥ वृद्धिः । ततः सवरोऽ
दीर्घः । अस् । आसतुः । आतुः ॥ आसिथ । आस्थ ॥ आसभुः । आस । आसिथ । आसिमः ॥ आसे

उरु.
९२

आसाते इत्याद्यात्मनेपदे ॥ आस सक्कृत्सायां ॥ कासादिप्रत्ययादा म्कसभूपरः ॥ कासादे
र्धातोः प्रत्ययाच्चावा दौ परे आस प्रत्ययो भवति ससकसभूपरप्रयोक्तव्यः ॥ अकाररिति
कार्यार्थः ॥ कासांचकार ॥ कासांचक्रनुः । कासांचक्रुः । कासामास । कासामासतुः । कासामासुः ॥
कासांवभूव । कासावभूवतुः । कासावभूवुः । इत्युभयपदी ॥ कासांचक्रे । कासाचक्राते । कासाचक्रि
रे । कासामासे । कासामासाते । कासामासिरे । कासावभूवो । कासांवभूविरे ॥ इत्यात्मनेपदि ॥ चका
सदीप्तो ॥ चकासांचकार । चकासांचक्रनुः ॥ चकासांचक्रुः ॥ चकासांमासच ॥ कासामासतुः । चका
सामासुः ॥ चकासांवभूव । चकासांवभूवतुः । चकासांवभूवुः ॥ इत्यादि ॥ जी गृणिडाक्षये ॥ अत्र

सा. ध्या.

९३

आम प्रत्ययस्य दशविधिराख्यानव्यतिरिक्तत्वाच्चरित्यनेन गुराः॥ जागरं चकार। जागराच्च
क्रतुः॥ जागरं चक्रुः॥ जागरं चासा। जागरमासतुः॥ जागरमासुः। जागरं वभूव। जागरं वभूवतुः॥
जागरं वभूवुः॥ सधं चक्रुः॥ सधं चक्रे। सधं चक्राते। सधं चक्रिरे। सधमासे। सधमासाते।
सधमासिरे। सधं वभूवे। सधं वभूवाते। सधं वभूविरे॥ विदज्ञाने॥ प्रकारोच्चारणार्थः॥ आ
मिविदेर्न गुराः॥ आमि परे विदे जातौ गुरो न भवति॥ अन्येषां धातूनां गुरो भवत्येव। विदं च
कार। विदं चक्रतुः। विदं चक्रुः। विदमासा। विदमासतुः। विदमासुः। विदं वभूव। विदं वभूव
तुः॥ उषदाहे। उषं चक्रिरे। उषमासे। उषमासाते। उषमासिरे। उषं वभूवे। उषं वभूवाते॥

गु. ९३

उषं वभूविरे॥ उष विद जा गृभो वाम व क्रव्यः॥ जर्जगर। जजागरतुः। जजागरुः। विवेद. वि
वेदतु. विवेदः॥ उषणविति स्थिते॥ द्विश्च। पूर्वस्य हसादिशेषः॥ असवरोस्वरे पूर्वस्य का
रस्योकारस्येयवादेशो बन्तव्यौ॥ तेन उषोषसिद्धं॥ उषतुः। उषुः। इत्यादिना सर्वबोधयते॥
ईक्षदर्शनां कनयोः। ईक्षं चक्रुः॥ ईक्षं चक्राते। ईक्षं चक्रिरे। ईक्षमासे। ईक्षमासाते। ईक्षमा
साते। ईक्षमासिरे। ईक्षं वभूवे। ईक्षं वभूवाते। ईक्षं वभूविरे॥ उहवितर्क। उहं चक्रुः। उहं
चक्राते। उहचक्रिरे। उहमासे। उहमासाते। उहमासिरे। उहं वभूवे। उहं वभूवाते। उहं व
भूविरे। इह चेष्टायां। इहं चक्रुः। इहं चक्राते। इहं चक्रिरे। इहमासे। इहमासाते। इहमासिरे

सा. व्या.
९४

ईहांवभूवो। ईहांवभूवाते। ईहांवभुविरो॥ इत्यादिकासादयः॥ ॥प्रधूनाप्रत्ययाज्ञेभ्योआ
निरुप्यते॥ उक्तञ्चकरणे॥ उकारञ्चकारेअनुबंधकार्थी॥ ईछायामात्मनःसः॥ धातोरिछ
यामर्थेआत्मनःसप्रत्ययोभवति॥ अत इर॥ अकारस्य इरादेशोभवतिकितिगितिचपरे
॥ किरसरावितिस्थिते॥ साचेद्विश्च। साचेत्त्वसंबंधिनीद्विश्चभवति॥ ऊहोभुरितिचकार
॥ चिकिरसनपइतिस्थिते॥ योर्विरुसेइतिस्थिते॥ किलात्पःसः॥ कृतस्यतिषत्वं॥ रेफस्योर्ध्व
गमनं। चिकीर्षइतिसिद्धं॥ सधातुः॥ यडादिप्रत्ययाः। शब्दोधातुसंज्ञोभवतिकासादिप्रत्य
यादाम्कसभूपरेन्याम्॥ चिकीर्षचिकार॥ चिकीर्षचक्रुः॥ चिकीर्षायासः॥

उक्तः
९४

चिकीर्षामासतु॥ चिकीर्षामासुः॥ चिकीर्षावभुव। चिकीर्षावभूवतुः॥ चिकीर्षावभुवुः॥ नान्नोयई
चास्य॥ नान्नोइछायामर्थेयप्रत्ययोभवत्यकारस्येकारः। आम्॥ पुत्रीयाचकार। पुत्रीयामास। पुत्री
यांवभूव॥ इत्यादिः॥ भुजपालनाभ्यवहारयोः॥ अकारउच्चारणार्थः॥ सप्रत्ययः। भुजसररावि
तिस्थिते॥ साचेद्विश्च। पूर्वस्यहसादिशेषः॥ रुपानांजवचपाः॥ इतिभवेस्यः॥ खसेचपारुसानांमिति
जस्यच॥ योःऊ। कत्वं॥ किलात्पःसः। कषसंयोगेक्षः। आम्॥ उभुसांचकार। उभुसांचक्रुः॥ उभुसांमासतुः॥
उभुसामासुः॥ उभुसांवभूवः। उभुसांवभूवतुः। उभुसांवभुवुः॥ इत्यादिः॥ उपचषपाके॥ पचरापइतिस्थिते
॥ इछायामात्मनःसः॥ साचेद्विश्च॥ यःसे॥ अकारःपूर्वइकारोभवतिसेपरे॥ योःऊ॥ इतिचस्यकः॥ किलान्

सा. व्या.
९५

षः सः। कष संयोगेक्षः॥ आम्॥ पिपक्ष्यां चकार॥ पिपक्ष्यामास॥ पिपक्ष्यां वभूव। वर्ण वर्ण
ने॥ गुरादेर्जि॥ गुरादेर्गणात्त्वर्थनिप्रत्ययो भवति॥ गुराः॥ स अयः। आम्। वर्णया चका
र। वर्णयामास। वर्णया वभूव॥ वधनिंदायां। आदिजवां नामिति भः॥ विभत्सां चक्रे॥ वि
भत्सामासे। विभत्सां वभूव॥ भीकु भृजीराणां हिरुक्कानामात्वा वक्तव्यः॥ त्रिभीभये त्रिकारो
नुबंधार्थः॥ त्रीराप इति स्थिते॥ द्विश्चेति द्वित्वं॥ रुस्व॥ रुपानां जवचपाः॥ वकारः गुराः। स अ
य॥ आमागमश्चा विभयां चकार॥ विभया वासा विभयां वभूव॥ पक्षे। विभाया। विभ्यतुः।
विभ्युः। विभयिथः। विभेथ। विभ्यथुः॥ विभ्या विभाय। विभया। विभीव। विभीम। रुदाने

उरुः
९५

उरुवां चकार। उरुवामास। उरुवां वभूव॥ मृत्विगु हा वज्वलित चित्ताग्निः॥ उहाव। उरुव
तुः। उरुवुः॥ नानथोर्वः॥ इति न वकारः॥ उरोथ॥ उरुवथुः॥ उरुव। उहाव। उरुव। उरुविव
उरुविमः॥ उभजधारण पोषणयोः॥ नकारो भयपदार्थः॥ द्विश्चेति द्वित्वं। रु इति अकारः
॥ भृयां लुकि। इति इकारः॥ गुराः इति अकारस्य अर॥ रुपानां जवचपाः॥ इति वकारः॥ आम्॥
विभरां चकार। विभरामास॥ विभरां वभूव॥ पक्षे। वभार। वभ्रतुः। वभ्रा वभ्र। वभार। वभर
। वभ्रव। वभ्रम॥ क्रीलजायां॥ द्विश्चेति द्वित्वं॥ पूर्वस्य रुसादिः शेषः॥ ऊहो मुरिति रुका
रः॥ रुस्व॥ आम्। जिह्वां चकार। जिह्वा वभूव। जिह्वामास॥ पक्षे॥ संयोग पूर्वत्वा नु

सा. व्या.
९६

धानोरिनीय। जिरुय। जिक्रिया। तुः। जिक्रियुः। जिक्रियिथ। जिक्रियथ। जिक्रियथुः। जिक्रिय
॥ जिरुय। जिरुय। जिक्रिवा। जिक्रिम॥ पालरक्षणे॥ पूर्ववत्। पालयांचकार। पालयामास।
पालयावभव। विदज्ञाने॥ विदेस्त बादावपि ग्राम॥ कश्चनुप्रयोगपरोवक्तव्यः॥ विदंक
रेतु। विदंकुरुतांन॥ विदंकुरुतांविदंकुर्वन्तु। विदंकुरु। विदंकुरुतात। विदंकुरुतं। विदंकुरु
त। विदंकुरुत। विदंकरवाणि। विदंकरवाव। विदंकरवाम॥ इत्यादि॥ ॥ जिजये। सपरो
क्षयेर्जिगिः॥ धातोः सप्रत्ययपरोक्षयेर्जिगिरादेशोभवति॥ आदेशानंतरं द्वित्वे कृते॥ ऊ
होश्रुः। जिगाया। जिग्यतु। जिग्युः। जिगयिथ। जिगेथ। जिग्यथ॥ जिग्य। जिगाय। जिगयः

ऊ
९६

जिगीव। जिगीम॥ वैचित्र्यापरुवयोरल्पकारेपिरायादिर्वक्तव्यः॥ सुप्तेः हं किल विललाप॥ ल
प्रपरिभाषणे॥ विललाप। विलेपतुः॥ अतोपधाया॥ लोपः पंचाक्षित्यचास्या॥ विलेपुः॥ विलेपिथ॥ वि
ललप्यविलेपथुः॥ विलेप। विललाप। विललप। विलेपिव। विलेपिम॥ गमिगमौ॥ लिङ्कारेलिङ्गिका
र्थार्थः॥ पूर्वर्णवादिः॥ ऊहोश्रुः॥ इतिजकारः॥ द्विश्च। जगाम॥ उपधायादृद्धिः॥ गमांस्वरे॥
गम। हनखनघलिइत्येतेवषामुपधायाः॥ अलोपोभवतिकितिङितिस्वरेचपरे॥ जमुतुः। ज
मुः। जमिथ। जगमिथ। जगंथ। जगमथुः। जगम। जगाम। जगम। जमिव। जमिम॥ ना
हं कलिङ्गंजगाम॥ जगामागत्योदक्षिणादिशं॥ हनहिंसागत्योः॥ अकारोच्चारणार्थः॥ हनोद्येः

सा. व्या.

९७

हंते क्षतो हकारस्य घकारो भवति राकारो भिन्नपरे ॥ द्वित्वं ॥ ऊहोश्चरिति पूर्व हकारस्य रुकारे
कृते ॥ रुपांनो जवचपाः ॥ इति जकारः ॥ उपधाया वृद्धिः ॥ जघान ॥ मुरंगराणां कञ्जललोपलो
लुपो लक्ष्मी मुरवांभोजविलासभृंगः ॥ जगच्चयत्राणां ननु च भूतो जघारा कश्चिन्किल वासुदेवः ॥
वभजवाणां सुरवा रुद्राणां नहिरापदैत्यस्य विभेदवक्षः ॥ शिरां सिचिच्छेदं दशाननस्य जघान
कसं किल वासुदेवः ॥ गमांस्वरे ॥ जघनं जघ्नः ॥ जघ्निथ ॥ जघनिथ ॥ जघंथ ॥ जघ्नुः ॥ जघ्न ॥ जघाः
न ॥ जघन ॥ जघ्निव ॥ जघ्निम ॥ जनि प्रादुर्भावो ॥ गमांस्वरे ॥ इत्युपधाया लोपः ॥ लोभुभिभुः ॥ च
त्वेन भकारः ॥ जज्ञेर्ज्ञः ॥ जज्ञे जगज्जनीर्दनात् ॥ जज्ञाते ॥ जज्ञिरे ॥ जज्ञिषे ॥ जज्ञाथ ॥ जज्ञिध्वे ॥

गुरुः
९७

जज्ञे ॥ जज्ञिवहे ॥ जज्ञिमहे ॥ खन खनने ॥ द्वित्वं ॥ पूर्ववत् ॥ ऊपंचखान ॥ चखतुः ॥ गमांस्वरे ॥
चखुः ॥ चखिथ ॥ चखनिथ ॥ चखंथ ॥ चख ॥ चखान ॥ चखन ॥ चखिव ॥ चखिम ॥ चखिश्चदने ॥
लिकारो लिदि ॥ कायार्थः ॥ द्वित्वं ॥ ऊहोश्चुः ॥ रुपांनो जवचपाः ॥ उपधाया वृद्धिः ॥ घासया संज
घास ॥ वलीवर्द ॥ उपधाया लोपे कृते खसे चपा रुसानां मितिककारः ॥ घसादेर्घः ॥ घसादेर्द्ध
तोः सकारस्य घकारो भवति किंतिङिति चरे ॥ कषसंयोगेक्ष ॥ जक्षतुः ॥ जक्षुः ॥ जक्षिथ ॥ जक्ष
सिथ ॥ जक्षथा ॥ जक्षथुः ॥ जक्ष ॥ जघास ॥ जघसा ॥ जक्षिव ॥ जक्षिम ॥ उदायदाने ॥ पूर्ववदनुबं
धः ॥ द्वित्वं ॥ रुचः ॥ आतोरा कौ ॥ आकारात्ता क्षतोः परोराप्डो भवति ॥ इति देर्लोपो भवेति ॥ इति

सा. ५५.
९८

रणं कविनापि रूपसिद्धेः इति करणं आतो युगिति युग्या दृत्तार्थं दर्शयः ॥ आतोऽनपि ॥ अविद्यमा
नो अयप्रत्ययो यत्र सोरापतस्मिन्नपि किति डि. ति स्थरे वपरे आकारस्य लोपो भवति ॥ ॥ ददो
दानं तदा दाता ययोपेयं मुदा पुनः ॥ तस्थोऽतीतस्तथा स्थानं धनं हित्वा वनं ययो ॥ ददतुः । ददुः । ददिथ
। ददेथ । ददाथ । ददथुः ॥ दद । ददो । ददिवा । ददिम ॥ पापाते । पयोपयतुः ॥ पपुः । पपिथ । पपेथ ॥
पपाथ । पपथुः ॥ पप ॥ पापोपपिव । पपिम ॥ आगतिनिवृत्तौ ॥ आदेः षाः स्मः ॥ निमित्ताभावेनै
मित्तकस्याप्यभावः ॥ गायोदो द्विवचनं ॥ नशसात् खपाः ॥ द्विवचने कृते यत्पूर्वरूपं तस्य शसा
उत्तराः खपाश्चिन्त्यते ॥ नशसाः ॥ एवं मनेन प्रत्याहारेण कृत्यं सततत्र तत्र योऽय इति वचनात्

गुरुः
९८

कृत्वा नोच्यता भवन्ति ॥ तस्थो ॥ आतो नपीत्याकारलोपः ॥ तस्थतुः ॥ तस्थुः । तस्थिथ । तस्थो । तस्था
था । तस्थथुः । तस्था । तस्थो । तस्थिव ॥ तस्थिम ॥ याया परो ॥ पूर्ववत्सर्व ॥ ययो । ययतुः । ययुः । य
यिथ । ययेथ । ययाथ । ययथुः ॥ यय । ययो । ययिव । ययिम ॥ स्तौ शौचे ॥ आदेः षाः स्मः ॥ द्वि
श्वेति द्वित्वं ॥ पूर्वस्य रुसादिशेषः ॥ सस्तौ । सस्ततुः । सस्तुः । सस्तिथ । सस्तेथ । सस्ताथ । सस्तथुः
। सस्त । सस्तौ । सस्तिव । सस्तिम ॥ अस्तौ ॥ द्वित्वं कृत्वा आदेः षाः स्मः ॥ नशसात् खपाः । गित्वा ह
द्विः ॥ ओ आव ॥ तुष्टाव । तुष्टवतुः । तुष्टुवः । तुष्टुवुः । तुष्टोथ । तुष्टवथुः । तुष्टुगो । तुष्टाव । तुष्टव । तुष्ट
व । तुष्टम ॥ संयोगत्वा अनुधातोरिति उध ॥ क्रीदित्वा नेत ॥ यजदेव पूजासंगतिकरणादानेषु ॥

सा. वा.
९९

अकारस्वरितोभयपदार्थः॥ यजनपदस्थिते॥ विवचनादिः कृत्वा॥ उपधाया वृद्धिः॥ रावादौ
पूर्वस्या॥ रावादौ परे यजादीनां ग्रहादीनां च धातूनां पूर्वस्य सस्वरस्य सप्रसारणं भवति॥ यकार
स्य ईकारः॥ सञ्ज्ञास्मरण इत्याजजनादनां॥ यजां यवराणां च तः संप्रसारणं किति॥ यजवचस्वपवक्य
अहवपवदवसायकारवकाररेफानां च जः॥ इकार उकार अकारा भवति किति परे॥ ते च संप्रसारणं सं
ज्ञका भवन्ति॥ सस्वरस्य संप्रसारणं॥ रुखस्य रुखः॥ दीर्घस्य दीर्घः॥ द्वितीयसंप्रसारणं॥ सर्वर्गे दीर्घः॥ ईज
तुः॥ ईजुः॥ ईजिथ॥ ईयजिथ॥ ईयकथ॥ ईजथु॥ ईज॥ इयाजा॥ ईयज ई॥ जिव ईजिम॥ आत्मनेपदेपि॥ ईजे॥
इयाते॥ ईजिरे॥ ईजिधे॥ इयाथे॥ ईजिधे॥ ईजे॥ इजिवहे॥ इजिमहे॥ क्व परिभाषणे॥ रावादौ पूर्वस्ये॥

उरुः
९९

तिसंप्रसारणं॥ उपधाया वृद्धिः॥ उवाच॥ द्वयं संप्रसारणं॥ सर्वर्गे दीर्घः॥ उचतुः॥ उचुः॥ उचिथ॥ उ
चकथ॥ उचथुः॥ उच॥ उवाच॥ उवच॥ उचिव॥ उचिम॥ उ अवाक्तायां वाचि॥ उ वीचि ररापि॥ उ औव
चिरादेशो भवति॥ अनपिविषये॥ आत्मनेपदेपि॥ उचे॥ उवाते॥ उचिरे॥ उचिधे॥ उवाथे॥ उचिधे॥
उचे॥ उचिवहे॥ उचिमहे॥ द्वयोः समानं रूपं॥ त्रिषपशयने॥ आनुवन्धार्थः॥ आदेः णाः स्त्रः॥ संप्रसा
रणं पूर्वस्य॥ किलात्सः सः॥ उपधाया वृद्धिः॥ सुखापा॥ सुषुपतुः॥ सुषुपुः॥ सुषुपिथुः॥ सुषुपिधुः॥ सुषुप
था॥ सुषुपथुः॥ सुषुपा॥ सुखापा॥ सुषुप॥ सुषुपिव॥ सुषुमिम॥ सुखापसमुखं सरवे॥ अनुसादौ तु संप्र
सारणं द्वयं॥ अ उरु व्याप्नो॥ रुकार आत्मनेपदार्थः॥ उकार उदितकार्यार्थः॥ नुगशास्त्र॥ अशादीनां अ

सा. व्या.
१००

कारादिधातूनां संयोगां ताकारादिधातूनां पूर्वस्य नुगागमो भवति रागदौ परे सति ॥ ककारः
रोकार उच्चारणार्थः ॥ अश्रु अंजु । अश्नु इत्यादिज्ञातव्यं ॥ पूर्ववद्विर्वचनं ॥ अश्रु स ए इति
स्थिते ॥ नुगागमः ॥ अन् अश्रु इति स्थिते ॥ अशादिनां रागदौ पूर्वस्य सर्वत्र दीर्घो वक्तव्यः ॥
विपूर्वः ॥ व्यानशो विश्वं भगवान् व्यानशान्ते ॥ व्यानशिरे । व्यानशिषे । व्यानशाथे । व्यानशि
धे ॥ व्यानशे । व्यानशिवहे । व्यानक्षिमहे ॥ अजु बक्ति मेक्षरा कान्ति गतिषु ॥ उकारो दिक्कार्यार्थः ॥
दित्वं ॥ नुगागमव्यवधानादाकारस्य न कुत्स्वत्वं ॥ दीर्घविधाने । सामर्थ्या न कुत्स्वः ॥ आ
नंजाक्षिणी कजलेन काचित् ॥ आनंजतुः । आनंजुः । आनंजिथ । आनंजथुः । आनंज । आनंजि

७५:
१००

व । आनंजिम ॥ अर्च पूजायां ॥ अकारो भयपदार्थः ॥ पूर्ववत् । आनर्च । आनर्चतुः । आनर्चुः
आनर्चिथ ॥ आनर्चथुः । आनर्च । आनर्चिव । आनर्चिम ॥ चिञ्चयने ॥ विनोतेन वादौ वा ॥
कित्वं वक्तव्यं ॥ किञ्चदेशः ॥ निरपूर्वद्वित्वे कृते सति किकि । ऊहोश्चुः ॥ गित्वा दुपधाया हृदिः ॥ सो
र्विसर्गः ॥ विसर्जनीयस्य सः ॥ स्तोभुभिश्चुः ॥ निश्चिकाय विरं राजा ॥ असंयोगत्वाद्यकारः
॥ निश्चिकातुः ॥ निश्चिक्युः ॥ निश्चिकयिथ । निश्चिक्यथुः ॥ निश्चिक्य ॥ निश्चिकाय । निश्चि
कया ॥ निश्चिकिव । निश्चिकीम् ॥ गक्षे वा । चिञ्चाय । चिञ्चानुः । चिञ्चारित्यादिः ॥ ॥ ग्रह
उपादाने ॥ द्विश्चेति दित्वं ॥ पूर्वस्य ह्रसादिः शेषः ॥ गग्रहण इति स्थिते ॥ ऊहोश्चुः ॥

सा. व्या.
१०९

णिच्वाडुपधायाहृदिः॥ जग्राह। ग्रहं क्रितिचेति द्वितीयसंप्रसारणं॥ जगृहृत्। जगृहृत्। सेट्
त्वात्पित्वाच्चसंप्रसारणंरूपान्तरं॥ जग्रहिथ। जगृहृत्। जगृहृत्। जग्राह। जग्रह। जगृहिव। जगृ
हिम॥ ॥ **येत्रसंवरणे**॥ द्विर्वचमादिपूर्ववत्। रावादौ पूर्वस्यतिसंप्रसारणं। दीर्घत्वादीर्घसंप्र
सारणं। रुक्। ॥ **णिच्वाडुपधायाहृदिः**॥ ऐ आय। संपूर्व। यकारेस्वरहीनं परेण संयोज्यं॥ सविब्याय। स्वज्ञानं सुश्रु
। ग्रहं क्रितिचेति द्वितीयसंप्रसारणं। संविब्यतुः। संविब्युः। संविब्ययिथ। संविब्यथुः। संविब्यः। संविब्याय
संविब्यय। संविबीव। संविबीम॥ द्वितीयसंप्रसारणमात्मनेपदेपि॥ संविब्यो। संविब्याते। संविबी
रे॥ ॥ **व्यसंतनुसंताने**॥ व्यञ्जो वयनपि॥ व्यपो धातो रनपि विषये वये आदेशो भवति॥ द्विभ्वेति

गुरुः
१०९

द्वित्वं॥ पूर्वस्यतिसंप्रसारणं॥ आनोपधायाहृदिः। उवाय। द्वितीयस्य यज्ञं यवराणां जुः॥ रराजिः
थारेजथुः। रेज। रराज। रराज। रेजिव। रेजिम॥ स्कंदिरगतिशेषरायोः। इराजुयंध। स्कन्दराय इति स्थि
ते॥ द्विशेति द्वित्वं॥ पूर्वस्य रुसादिः शेषः॥ नससात्वपाः इति सकारलोपः॥ कृहोश्रुरिति वृत्तं॥ अका
रसस्वरः। चस्कन्द॥ ॥ **लुञ्छेदने**॥ लृणाप् इति स्थिते। द्विभ्वेति द्वित्वं॥ रुक्। धातोर्नामिनेति वृद्धि
ः॥ औआव। सस्वरः। लुलोव॥ ॥ **मुखसेये**॥ मुषराप् इति स्थिते॥ द्विभ्वः॥ पूर्वस्य रुसादिशेषः॥ गु
राः सभ्वरः॥ मुमोख॥ हयहरणे॥ हराप् इति स्थिते द्वित्वं कृहोश्रुः॥ रूपानां जवचपाः॥ धातोर्नामिनेति वृद्धिः। सस्वरः। जहारा इत्यादिरूपं जातव्यं॥ हठघोनः पुन्ययोः इति मध्यमपुरुषैकवचः

सा. व्या.
१०२

नात्तनातिपात्यते॥ ॥ पुरीसवत्संदलुनीहिनन्दनं मुखारारत्नानिहरामरंगरागः॥ विगृह्यचक्रेणमुचि
दिवावलियदस्थिसत्वास्थमहर्निशं दिवः॥ सलीलयातानि नभत्रुप्रमो नत्रमुच्चैः श्रवसः प्रदक्रमं॥ अ
नुजुतसंयतियेन केवलवलस्यशुभ्रशशंसशीघ्रतां॥ इति रागादयः॥ ॥ अथाशिषि॥ या
त। यास्तां। यासु। यास। यास्तं। यास्त। यासं। यास्व। यास्म। सीष्ट। सीयास्तां। सीरन। सीष्ट। सीयास्तां
सिधं। सीष्ट। सिवहि। सीमहि॥ एषो संज्ञालितपाणिनीयानां॥ धातोरासिषियादादयो भवति॥
भयात। भयास्तां। भयासु। भया। भयास्तं। भयास्त। भयासं। भयास्व। भयास्म। सश्रीमान् भूया
त॥ ॥ जीवशाखाधारण॥ अकार उच्चारणार्थः॥ जीव्यात॥ जीव्यास्तां। जीव्यासु। जीव्याः। जीव्यास्तं। जी

उरु
१०२

व्यास्त। जीव्यासं। जीव्यास्व। जीव्यास्म। शतं शरदे जीव्यात भवान्॥ ॥ वचपरिभाषण॥ कित्वात्तं
प्रसारणं। उच्चात॥ यज देव प्रजासंगतिकरणदानेषु॥ संप्रसारणं॥ इत्यादित्यादिः॥ उदा अदारो
॥ यकारेभ्यपदार्थः॥ उकारः हितस्त्रिसङ्ख्यार्थः॥ दादेरे॥ दादेराकारस्येकारादेशो भवति
यादादोपरस्येपदे॥ देयात देयास्तां। देयासु। देया। देयास्तं। देयास्त। देयासं। देयास्व। देयास्म॥
यादादाविति वचनान्॥ सीष्टादौ एकारेण भवति। दासीष्ट। दासीयास्तां। दासीरन। दासि
ष्टाः। दासीयास्थां॥ दासीध्वं। दासीय। दासीवहि। दासीमहि॥ उधात्रधारणपोषणयोः॥ धे
वान्। धासीष्ट। पापाने। पेयात। के गैरेश्वरसंध्यक्षरनामा। केयात गेयात रेयात॥ दृगिति

सा. व्या.
१०३

निवृत्तौ। स्थेयात्। मामाने। मेयात्। माङ्माने। मासीष्ट। श्रोतुं कर्त्तुं। हेयात्। श्रोतुं नु कर्त्तुं। संध्यश्च
रनामा मेयात्॥ लैर्हर्षक्षये॥ संयोगादेरात्त्ववारसंयोगादेर्हीनोराकारस्येकारादेशो भवति॥
यादादावनपि विवर्धे॥ आकारं त्रेषु संयोगादिषु दृष्टानुवर्जनीयः॥ लेयात्। लायात्। इत्यादि॥
डुक्य करणं॥ यादादौ। यादादौ परेऽकारस्य रिङादेशो भवति॥ इकारो व्यवधारणार्थः॥ क्रिः
यात्॥ इत्यादिः॥ केशाः मंगलं वः क्रियासुः। कश्च अश्च ई। शचेति केशाः॥ तन्धात्मनेपदेपिः॥ उः॥
अकारस्य सीष्टोऽनिष्टो परयोर्गुणो न भवति॥ अन्येषां भवति ति नियमः॥ कृषीष्ट। कृषीयास्तां
। कृषीरन्त्यादिः। विस्मत्ते मंगलं कृषीष्ट॥ विभवयने॥ यईति दीर्घः॥ चीयात्॥ चीयास्तां। ची

उरुः
१०३

यासुः। उभयपदि चेष्टीष्ट। चेष्टीयास्तां। चघिरन्॥ गुरोति गुराः॥ आदेः घाः स्त्रः। गुराः। स्तोषी
ष्ट। स्तोषीयास्तां। स्तोषीरन्॥ इत्यादिः॥ ॥ अथ स्वस्मने॥ ता। तारौ। तारम्॥ तासि। तास्थः। तस्थ
। तास्मि। तास्व। तास्म॥ ता। तारौ। तारम्॥ तासे। तासाथे। ताध्वे। ताहे॥ तास्वहे। तास्महे॥ रघां संजालु
द्व्याणि नीयानां॥ स्वभाविन्यर्थे तादयो भवन्ति॥ सिसतासीस्यपामिद॥ धातोः परेषां सिसतासी
स्यपामित्येतेषामिडागमो भवति॥ गुराः। भविता। भवितारौ। भवितारः। भवितासि। भवितास्थ
ः॥ भवितास्थ॥ भवितास्मि॥ भवितास्व। भवितास्म। स्वभविताराज्यभारः कुमारस्य॥ ॥ नैकस्व
रादनुदातात्। एकस्वराद्धातोर्धातुपाठे अनुदान इत्यवंपठिताडिडागमो भवति॥ विशिष्टीशी

सा. व्या.
१०४

३. धातुपाठात्मन्त्रव्यं॥ उपचवपाके॥ चोः कः॥ पक्ता। पक्तारौ। पक्तारः। पक्तासे। पक्तासाधे॥
पक्ताधो। पक्ताहे। पक्तास्वहे। पक्तास्महे। उदाजदाने॥ दाता। पापानेपाता। चित्रचयने। गु
णः चेतो। नीजप्रपणे। नेता। रुदाने। होता॥ इहअकरणे। कर्ता। कर्तारौ। कर्तारः॥ यापुपणे॥
याता॥ गच्छिगतो। गत्ता। रुधवृद्धौ। रुधिता। इत्यादिः ज्ञातव्यं॥ त्यादो भविष्यति स्यप॥ धातो भ
विष्यतिकाले स्यप॥ प्रत्ययो भवति तिवादिषु अष्टादशसु परेषु॥ एषां संज्ञा लृट् ऋपाणि ६
नीयानो॥ इडागमः। गुराः॥ किलात्यः सः॥ भविष्यति। भविष्यतः। भविष्यंति। भविष्यसि। भ
विष्यथः। भविष्यथ॥ भविष्यामि। भविष्यावः। भविष्यामः॥ यजदेव पूजेति॥ यजस्य॥ ती

गुरुः
१०४

तिस्थिते॥ छशषराजादेः घत्वं॥ षटोः कः से॥ धातोः षकारदकारयो कत्वं भवति सकारे परे
॥ अनपि विषये॥ किलात्यः सः॥ कषसंयोगेशः। यक्ष्यति। यक्ष्यते॥ उभय यदि। यक्ष्यते॥
इसौ राजानं देवान्॥ स्यादिविषयनककारः। तेन मधुलिङ्गु॥ हनहिंसागत्योः। हनृगमः स्यपः॥
हन्नेर्धातोः ऋकारागमश्च परः स्यप इडागमो भवति॥ हनिष्यति॥ हनहुरो। हरिष्यति॥ के करणे॥ करिः
ष्यति॥ गच्छिगतो॥ गमिष्यति॥ शमुदमु उपसमे॥ शंस्यमे। दंस्यते। रमुक्त्रिडायां। रंस्यते। पक्षैः
सिस्नेति इत्॥ समिष्यति॥ दमिष्यति॥ रमिष्यति॥ वसनिवासे॥ सस्तोनपि। सकार
स्यतकारो भवति॥ सकारे परे अनपि विषय॥ वत्स्यति॥ दहभस्मीकरणे। अकारे चार

सा. व्या.
१०५

णार्थः॥ दादेर्घः॥ आदिजवानामिति दस्यधः॥ खस्यचपाकसानां मितिकत्वं॥ किलात्सः॥
षत्वं॥ कषसंयोगक्षः॥ धक्षेति॥ इरुप्रपूरणो॥ पूर्वोक्तप्रकारेणो॥ उपधायालघोर्गुणः॥
धातोरुपधाया नामिनो लघोर्गुणो भवति॥ धोक्ष्येति॥ भिधिरविदारणो॥ पूर्वोक्तसूत्र॥ भेत्स्य
ति॥ छिदिरविदारणो॥ छेत्स्येति॥ तुषतुष्टौ॥ तोक्ष्यति॥ तुदव्यथने॥ तोत्स्यति॥ सिधुसिद्धौ धिधुग
तौ धिधुशास्त्रे मांगल्ये च॥ त्रयारणामपि समानं रूपं॥ खसेचपेति नः॥ सेत्स्यति॥ सेत्स्यति॥ सेत्
स्यति॥ भुषशोषणो॥ शोषिष्यति॥ षड्प्रारणगर्भविमोचने॥ शोष्यते॥ रुधवृद्धौ॥ रुधि
ष्यते॥ शीरुस्वप्ने॥ शीरुः सवत्रगुणोऽस॥ तिस्यपिडागमायादेशः॥ शयिष्यते॥ ओहाकत्यागे॥

गुरुः
१०५

हास्यति दाहने दास्यति॥ वृ-अस्तनौ॥ तो॥ व्यतिस्तो व्यति॥ भुजपालनाभ्यवहारयोः॥ भुजस्यति
इति स्थिते॥ चोः कः गत्वं॥ खसेचपेति कत्वं॥ खत्वं॥ क्षः॥ भोक्ष्यति॥ भोक्ष्यते॥ उपधायालघोर्गुणोऽसर्वत्र॥ भ
वति वरूपं॥ ॥ स्यप्रक्रियानि क्रमेदिवादे॥ क्रियायाश्चि क्रमेकतश्चि द्वैगुणादनिष्पन्नौ सत्त्वादिवादि
परतस्य प्रत्ययो भवति॥ अस्य स्यपोल इति संज्ञापानिर्णीयानां दिवादावत्॥ यदि सुहृष्टिः सुरजं चाभ
विष्यति॥ तदा सुभिक्षमभविष्यत्॥ अभविष्यतां॥ अभविष्यत्॥ भुजपालनेति॥ अभोक्ष्यत भवान् यद्यग
मिष्यत्॥ गस्त्रिगतौ॥ उपचषपाके॥ अपक्ष्यत्॥ भवान् यद्यग्निः प्राज्वलिष्येत्॥ ज्वलदाग्नौ॥ हनहिंसागत्योः॥
अरुनिष्यत् भवान् यद्यशक्ष्यत्॥ शक्लिशक्तौ॥ लिकारो लिदनुबंधार्थेत्यादिः॥ ॥ भूसन्नायां॥ भूतेसिः॥

सा. व्या.
१०६

धातोभुतमात्रेकालेतिः प्रत्ययो भवति दिवा दौ परतः। सेः संज्ञालुङ्पाणिनीयानां॥ इकारः सेरिति विशेषना
र्थः॥ दिवा दावत। अभुसत इति स्थिते॥ दादेः पे। पे परस्मैपद परे सति दाधा इणभूषिवतिभ्यः परस्य से
र्ज्ञेयो भवति स्यलोपो लुक् वक्तव्यः। अभूत इष्टिः॥ अभूतां। अभुव। सिलोपेस्वरे ण्वक्तव्यः। अभूवत। अभूः
। अभूतं। अभूत। अभूव। अभूव। अभूम। उदज दाने। अदात। अदातां। स्याद्विदः। सेराकारात्ताद्विदः चोत्र
स्य अन्तस्मभव भवति॥ उस्पालोपः। अदुः। अदः। अदातं। अदात। अदोः। अदाव। अदाम। धाधारणोपे
रायोः। अधात। अधातां। अधुरित्यादिः॥ अगतिनिधनौ। अस्थात। अस्थातां। अस्थुः। इरागतौ। इरासिलोपेगा
वक्तव्यः। अगात। अगातां। अगुः। पापाने। अपात। अपातां। अप्ः॥ शोद्धे घोघाधे दूरते विकल्पेन दादयो वक्तव्या

पु.
१०६

॥ संधेक्षरानामा। शोतनु करणे। अशात। अशातां। अशुः। अशासीदिति विकल्पपदे॥ छेदने। अछत। अ
छातां। अछुः। अछसीत। षोऽत्र कर्मणि॥ असात। असातां। असुः। असासीत। घ्रागंधोपादाने। अघात। अघा
तां। अघुः। अघासीत॥ धेदपाने। अधात। अधातां। अधुः। अधासीत॥ ॥ धेदोदधादेश भववावक्तव्यः॥ अ
दधत। अदधतां। अदधन। इत्यादिभेदज्ञातव्यं। घटचेष्टायां॥ भूटेतिः दिवा दावत। सितेति इदागमः। कि
लायः सः। दृमिः दृः। तनादिः। अघटिष्ट इति स्थिते पूर्वमाशब्दप्रयोगः॥ माटः। माशब्दप्रयुज्यमाने अदो लोपो
भवति॥ माघटिष्ट॥ माघटिषातो माघटिषत माघटिष्टाः। माघटिषाथां। माघटिषां। धवसेर्ज्ञेयः। माघटिषि
। माघटिषहि। माघटिषहि। रेमागाः। माघशंसागा गर्हितमंदिरं॥ कचित्सायोगेपि अदो लोपो न भवति॥ ॥

सा. भा.
१०७

मानिवाहः प्रतिष्ठा नोऽनगमत्तास्वाती सभाः यत्कौचमैथुनादेकमवधीकामनोहितः वर्तमानार्थायाः
अपिस्मयोगेभूतार्थतावक्रव्या॥ आहस्महारितः यजतिस्मयुधिस्थिरः॥ तथास्मयोगेऽपि अदो लोपनिष्ठति
स्वस्मभूतः॥ पुषादिः पुतादिः लिकारानुबन्धार्थेति परस्मैपदं॥ लितुषादेर्ः॥ लिकारइत्यस्यसलि
त॥ तस्मात् लिकारत्राधातोः पुषादेर्भ्रुप्रत्ययोभवति। सरपवादः॥ गहिगतौ॥ अगमत्। पूषपूषेण॥ अपुष
त्। आदिपदान्। पुनश्चभ्रुवदीप्तौ॥ प्रपूर्वः। प्राद्युतत्। असुभत्। अरुचत्॥ कृय करणे। णित्ये॥ ये परस्मै
पदे परेति णिङ्भवति॥ णित्याहृदिः॥ अकारषदिति स्थिते॥ सः। सिशब्द परस्यदिस्योरीऽगमोभवति॥ नि
रपूर्वः॥ निकारेपीत्। निराकाष्टं। निराकर्षुः। पक्षे। अकार्षीत्॥ ह्रज हरणे। पस्तिउपसर्गः। पर्युहर्षी। पय्यः

पु. १०७

हर्षी। पर्यहर्षुः॥ ॥ वदवक्रयांवावि॥ भूतेतिः। दिवाहवत्। वृद्धिः। सिसतासिस्वपासिद्॥ मेरिति द्विति यई
अगमः॥ इट् इति। इट् उन्नरस्यसेर्लोपोभवति इति परे॥ दिर्घत्वं॥ अवादीत्। अवादीष्टं। अवादिषुः। अवादीष्टः। अ
वादिष्टं। अवादिष्टः। अवादिष्टं। अवादिष्टः। अवादिष्टः॥ व्रजगतौ॥ अकारउच्चारणार्थः॥ प्रपूर्वः। प्रावृजीत्। प्रा
वृजीष्टं। प्रावृजिषुः। पूर्ववत्साधनीयं॥ ॥ सप्तक्षराश्वसजागृभोहसादिवर्जं हृदिः॥ ग्रह उपादाने॥ अग्र
हीत्। अग्रहिष्टं। अग्रहिषुः॥ सहमर्षणे असहित॥ असहीष्टं। असहीषुः॥ समुदसु उपसमे॥ ॥ असमी
त्। असमीष्टं। असमिषुः॥ क्रमुषादिविज्ञेपि॥ अक्रमीत्। अक्रमीष्टं। अक्रमिषुः। अयदयगतौ॥
आयीत्। आयीष्टं। आयिषुः॥ अदयीत्। अदयीष्टं। अदयिषुः॥ रयुशब्दे। अरयीत्। अरयीष्टं

सा. व्या. १०८ अरयिषुः॥ क्षणहिंसायां। अक्षणीत। अक्षणीयं। अक्षणिषुः। अक्षणीने। अक्षणीत। अक्षणीयं। अक्षणिषुः॥ जागृनिद्राक्षय॥ अजागरीत। अजागरियं। अजागरिषुः॥ ॥ वम उवमने। अवमीत। अवमीयं। अवमिषुः॥ व्ययविप्रसमुत्सर्ग। अव्ययीत। अव्ययीयं॥ अव्ययिषुः॥ हसहसने। अहसीत। अहसियं। अहसिषुः। अहसीः। अहसियं। अहसिषुः। अहसिषुः। अहसिषुः॥ ॥ अगि. लगि. वगि. मगि. स्वगि. इगि. रिगि. लिगि. रगि. ग मर्थाः॥ इकारोच्चारणार्थः। भूतेसिः॥ इडागमः। इत् इतिसकारलोपोदीर्घश्च॥ अलगीत। इत्यादिः॥ इह अकरणे॥ लोपोरुत्तरस्य सेहोपोभवति॥ रुसेपरे॥ अकृत॥ अ

कृषातां। अकृषत॥ आतोऽतो दनतः। अकृथाः। अकृषाथां। अकृधं। अकृषि। अकृषहि। अकृ
ष्महि॥ अत्रजसाभावात्तसिलोपः। उदायदाने। अदासत इति स्थिते। दादेरिः। लोपोरुस्वात् रु
से॥ ॥ अदित्। अदिषातां। अदिषत॥ अदिधाः। अदिषाथां। अदिधं। अदिषि। अदिषहि
। अदिष्महि॥ उधा-अधारणोषणयोः॥ अधित्। अधिषातां। अधिषत॥ स्थागतिनिवृ
त्तौ॥ ॥ प्रकासनेषुस्थः। प्रकाशवाच्ये। प्रतिज्ञावाच्ये। निरायिवाच्ये। स्थानस्य आत्मनेपदं भ
वति। भवान्तिष्ठते इति। प्रकाशे। अरुन्तिष्ठे इति प्रतिज्ञाया॥ ॥ अत्र निरोक्ता देवदत्तसिष्ट
त॥ इति निर्णये॥ प्राष्टित्। प्राष्टिषातां। प्राष्टिषत॥ ॥ इङ्-अध्ययणे॥ इङ्कार-आत्मनेपद

सा. व्या.
११०

अवोऽ। अवाक्षं। अवाक्ष्वा। अवाक्ष्म॥ प्रछगीयायां॥ भूनेसिः। अडागमः। गित्वा इडिः। छसवराजादेः वः॥
षटोः कसे॥ किलात्यः सः। कवसंयोगेक्षः। दित्योरीडागमः। अप्राक्षीत्। अप्राक्षं। अप्राक्षुः। अप्राक्षीः॥ अप्राक्षं
। अप्राक्षो। अप्राक्षं। अप्राक्ष्वा॥ अक्षमप्रा॥ सधद्वै। सिसतासी स्यपामित॥ म्वाभावा नसेलोपः। सेधिय। से
धियातां। सेधिवत। सेधिवत्। सेधिवत्थां। सेधिवं। सेधिवि। सेधिविहि। सेधिविहि॥ सेवंशी कृत्वप्ते॥ अशः
यिष्ट। असयिवातां। असयिवत॥ ॥ रुधिरावरणो॥ इरितोवा॥ इरितोधातोर्वाङ् प्रत्यये भवति दिवादेपरे॥
सेरपवादेः॥ इकारो गुणप्रतिषेधार्थः॥ अरुधत्। अरुधतां। अरुधन्॥ पक्षे॥ अनितोनामिवतः। नामिवतो
अनितोधातोः परस्मैपदे सिप्रत्ययपरे वृद्धिर्भवति॥ खसेचपास्तानां॥ अरोत्सीत्। अभेजवाः। अरोक्षं। अ

गुरुः
११०

रोत्सुः। अरात्सी। अरोक्षं। अरोक्ष। अरोत्सां। अरोत्सु। अरोत्सु॥ छिदिर द्वैधिकरणे॥ इरिवातो॥
अछिदत्। अछिदतां। अछिदन्॥ वृद्धिपक्षे॥ अछेत्सीत्। अछेत्तां। अछेत्सुः। अछेत्सीः। अ
छेत्तं। अछेत्त। अछेत्तां। अछेत्तु। अछेत्सु॥ ॥ दिवुकीडाविजिगीषाव्यवहाराद्युतिस्मृति
स्वप्नमदमोदकांतिगतिषु॥ सिसतासिस्यपामित॥ दिवईस इति स्थिते॥ उधधायालघोरि
निगुणः॥ इत् इति इतिसकारस्य लोपः॥ दिर्घत्वं अदेवीत्॥ अदेविष्टा। अदेविष्टः॥ अदेवीः॥
अदेविष्टं। अदेविष्ट। अदेविष्टं। अदेविष्ट। अदेविष्टम्॥ ॥ विषुसेवायां। उकारोदित्काया
र्थः। अत्रापि दिववत्॥ नोक्तमनित्वा॥ असेवीत्। असेविष्टं। असेविष्टः॥ असेवीः। असेवीः॥ अ

६

असेविष्ट। असेविषं। असेविष्टा। असेविष्मा॥ ॥ इति रवेक्षणे ॥ उपधाया लघोरिति गु
 णः॥ इति नो वेति। अदर्शित। अदर्शिता। अदर्शिन। अदर्शः। अदर्शिनं। अदर्शित। अदर्शः। अदर्
 शीव। अदर्शीम्॥ इत्यनुबन्ध इति नो वेति विशेषणार्थः॥ वेति पक्षे॥ ॥ एते मृसे दृशो॥ दृशा द
 र्शनो मृसे परे अरो रा भवति। प्रथमं गुणः। छ स घ र जा देरिति षत्वं॥ घटोः कः से॥ किला त्वः सः॥
 कष संयोगेक्षः॥ इडागमो ईडागमश्चा॥ अडाक्षीत्॥ कृसात्। कुभिः कुः। अडाक्षं। अडाक्षुः। अडाक्षी॥
 अडाक्षं। अडाक्ष। अडाक्षं। अडाक्ष्व। अडाक्ष्म॥ ॥ एवं स्पृश स्पृशने॥ अस्पृशीत्। अस्पृश
 तां। अस्पृशन्। अस्पृशीत्। अस्पृशां। अस्पृशु रित्यादिः॥ मृष मर्षणे पूर्ववत्॥ अमृषत्॥

अमृषतां। अमृषन्। अमृषीत्। अमृषिष्टं। अमृषु रित्यादिः॥ ॥ एवं स्पृश विलेखणे॥ अ
 कृषत्। अकृषतां। अकृषन्। अकृषीत्॥ अकृषं। अकृषु रित्यादिः॥ इत्यस्य चत्वारि रूपानि सं
 भवंति॥ नृपत्तौ। अतृपत्। अतृपतां। अतृपन्। अतृप्यीत्। अतृप्यं। अतृप्यु रित्यादिः॥ अ
 तृप्यीत्। अतृप्यं। अतृप्युः। अतृप्यीः। अतृप्यं। अतृप्यं। अतृप्यं। अतृप्यं। अतृप्यं॥ ॥ मृगुष
 भङ्गे॥ परामृजत्। परामृजतां। परामृजन्। परामृषीत्। परामृषां। परामृषु रित्यादिः॥ भि
 दिरविदारणे॥ सिस्पोः॥ उपधाया गुणो न भवति सिस्पो रणि दोष परयोः॥ इति गुणनिषेधे
 सत्यपि एते तुत्र विधानं नियमार्थं॥ सिद्धेः सत्यारंभो नियमाय भवति तिसृचितं॥ अन्यस्य

सा. व्या.
११३

त॥ प्रवादितात् ॥ अक्षयत् ॥ अक्षयत् ॥ इत्यादिः ॥ प्रयोगतश्च ॥ प्रयोगवशात् भविष्यत्काले भू-
तकालः ॥ भूतकाले विभविष्यत्कालो भवनीत्यर्थः ॥ ॥ इत्यादिः ॥ धातुसंज्ञं चकारः समाप्ता ॥
॥ ॥ अथ भावकर्मणोरेता विभक्तयो निरूप्यन्ते ॥ तत्राभुविकर्मणीति नियमादात्मनेपदानि प्र-
युज्यन्ते ॥ भू सत्तायां ॥ द्विश्च ॥ भू भू स इति स्थिते ॥ आसौ र्णादा विन्यात्वं ॥ रुपातां जव चयाः ॥ इति व-
कारः ॥ भुवोऽक ॥ अनु पूर्वः ॥ सुखमनु व भुवे देवदत्तेन ॥ उपसर्गेण बलादन्यत्र नीयते ॥ अनु व भू वा-
ने ॥ अनु व भू विरे ॥ कादितात् ॥ अनु व भू विषे ॥ अनु व भू वाथे ॥ अनु व भू विहे ॥ अनु व भू वे ॥ अनु व भू-
विवहे ॥ अनु व भू विमहे ॥ अनु व भू व इति पक्षे उपचयवाके ॥ लोपः पञ्चोक्तिर्यथा स्या ॥ पेचे ॥ पेचाते ॥

उरु.
११३

पेचिरे ॥ तनु विस्तारे ॥ तेने ॥ तेनाते ॥ तेनिरे ॥ मनज्ञाने ॥ मेने ॥ मेनाते ॥ मेनिरे ॥ दादाने ॥ आतीन पितृकार-
लोपः ॥ ददे ॥ ददाते ॥ ददिरे ॥ स्ता शौचे ॥ आदेः वाः स्तः ॥ सस्ते हं स विलासया ॥ स्ते स्ते हर्षक्षये ॥ स्ते स्ते इति स्थिते-
॥ सध्यक्षरानामा ॥ पूर्वस्य ह सादिः शेषः ॥ लकारलोपः ॥ कुहो भूरिति गत्यजः ॥ आतीन पितृकारलोपः ॥ ज-
ले ॥ जलाते ॥ जलिरे ॥ मस्ते ॥ मस्माते ॥ मस्तिरे ॥ धाधारणे ॥ दधे ॥ दधाते ॥ दधिरे ॥ पूर्ववदित्यादिः ॥ स्वरान्ता-
नां धातुनां हन ग्रह दशां च भावकर्मणोः सिसतासी स्य पामिणि षा वक्रयः ॥ आसिधि ॥ सिष्टादयः ॥ शित्वा-
दृष्टिः ॥ भू सत्तायां ॥ सिसतासी स्य पामित ॥ सुखमनु भाविषीष्ट भवता ॥ भाविषियास्तां ॥ भाविषिरन् ॥ शित्वा-
भावे ॥ अनु भाविषीष्ट ॥ अनु भाविषियास्तां ॥ अनु भाविषीरन् ॥ अनु भाविषीस्थाः ॥ अनु भाविषीयास्तां ॥ अनु

सा. व्या.
११४

भविषीधं। अनुभविषीय। अनुभविषीवहि। अनुभविषीमही॥ ॥ शीरुस्वये॥ शीरुः॥ सर्वत्र शीरुः गुरो
भवति। शायिषीष्ट। शायिषीष्ट॥ इरुञ्जकरणे॥ कारिषीष्ट। करिषीष्ट। स्वसने॥ अनुभाविता। अनु
भावितारो। अनुभावितारः। शित्वाभावे। अनुभविता। अनुभवितारो। अनुभवितारः। अनुभविता
सि। अनुभवितास्त्रः॥ अनुभविताथ। अनुभवितास्मि॥ अनुभवितास्व। अनुभवितास्म॥ स्पय॥ अ
नुभाविष्यति देवदत्तेन॥ अनुभाविष्यते। अनुभाविष्यते। अनुभाविष्यते॥ शित्वाभावे
वे अनुभविष्यते॥ स्पदिवादे॥ अचभाविष्यतत्त्वया तत्त्वं यद्यश्नीष्यत॥ इत्यादिः॥ इरा
तन्यकर्त्तरि॥ धातोस्तनिपरैककर्त्तरिवर्जिते धेभावे कर्मणि च इराप्रत्यये भवति सेरपवा

गुहः
११४

दः॥ राकारो वृद्धार्थः॥ लोपः॥ इरासन्नियोगेन नो लोपो भवति॥ अचभाविभवो भवता॥
द्विर्वचनादौ शिवावकृत्वा॥ अचभाविषातां। अचभाविषत। अचभावस्थाः॥ अचभावे
षाथां। अचभाविध्वं। अचभाविषि। अचभाविस्रुहि। अचभाविष्महि॥ शित्वाभावे॥ अ
चभवि। अचभविषातां। अचभविषत॥ इरुञ्जकरणे। अकारि। अकारिषातां। अकारिषत॥ उप
चषपाके। अपचि। अपक्षातां। अपक्षत। क्सात॥ अपक्षाः॥ अपक्षाथां॥ ओः कः॥ चवा अवेजवाः॥ अ
पग्धं। अपक्षि। अपक्ष्वहि। अपक्षमहि॥ भूजपालनाभ्यवहारयोः॥ उपधाया लघोर्गुराः॥ अभोजि॥ अ
भुक्षातां॥ क्शषराणां देवः॥ षठोः कः से। कषसंयोगे दः॥ अभुक्षत॥ अभुक्थाः॥ अभुक्षाथां॥ अभुग्धं

सा. व्या.
११५

। अभुक्षि॥ अभुक्षहि॥ अभुक्षमहि॥ ध्वजधारणपोषणयोः॥ अकारोभयपदार्थः॥ निरञ्जकपूर्वः॥ निराधारि॥ निराधारिषातां॥ निराधारिषत॥ पदगतौ॥ अकारोञ्चारणार्थः॥ प्रतिपूर्वः॥ प्रत्यपादि॥ प्रत्यपत्तातां॥ प्रत्यपत्सत॥ भरणशब्दे॥ अभाणि॥ अभानिषातां॥ अभाणिषत॥ वचपरिभाषणे॥ अवाचि॥ अवाचिषातां॥ अवाचिषत॥ ग्रहउपादाने॥ राकारोद्व्यर्थः॥ अतउपधायाद्विद्धि॥ अग्राहि॥ अग्राहिषातां॥ अग्राहिषत॥ नीञ्जप्रापणे॥ निरपूर्वः॥ निरणायि॥ निरणायातां॥ निरणायिषत॥ हणहिसायां॥ हनोद्ये॥ योगविभागाङ्कनिमित्ताभावेद्यकारः॥ अघानि॥ अघानिषातां॥ अघानिषत॥ पापाने॥ आनोयुक्॥ आकारज्ञादतोयुगा

उक्तं
११५

गमोभवति॥ अतिरितिचपरे॥ अपायि॥ अपायिषातां॥ अपायिषत॥ स्तौत्रौवे॥ अस्त्रायि॥ अस्त्रायिषातां॥ अस्त्रायिषत॥ अस्त्रायिस्थाः॥ अस्त्रायिषाथां॥ अस्त्रायिधं॥ धेवसेलेपः॥ अस्त्रायिषि॥ अस्त्रायिषुहि॥ अस्त्रायिष्यहि॥ उवाञ्धारणपोषणयोः॥ निपूर्वः॥ न्यधायि॥ न्यधायिषातां॥ न्यधायिषत॥ पदगतौ॥ पदादेः कर्तर्यपीरावक्तव्यः॥ अपिशब्दात्मावेकस्मिन्निच॥ उत्पूर्वः॥ उदपादि॥ ॥ उदपत्तातां॥ उदपत्सत॥ युधिषहारे॥ उयधायोः॥ गुणः॥ अयोधि॥ अयुन्तातां॥ अयुत्सुत॥ उध्वोदने॥ अवोधि॥ अभुन्तातां॥ अभुत्सुत॥ जनिवधयोर्नष्टविद्धि॥ जनिप्रादुर्भावे॥ अजनि॥ अजनिषातां॥ अजनिषत॥ वधनिन्दयां॥ अवधि॥ अभत्तातां॥ अ

सा. व्या.
११६

भत्सना॥ इत्यादिः॥ ॥ इदानीं प्रत्ययांते भ्यसिवा दयो योज्यते॥ अतिशये हसादेर्यङ्गिश्च
॥ हसादेर्दानोरतिशयेर्थे यङ्गप्रत्ययो भवति तस्मिन् न सति धातोर्द्विवचः॥ यङि॥ यङि
परे पूर्वस्य रणमिने गुणो भवति॥ रुपाणां जवचपा इति वकारः॥ भूसन्नायां॥ वोभूय इति
स्थिते॥ स धातुः॥ यडादिप्रत्ययान्तः शब्दो धातुसंज्ञो भवति॥ धातुत्वात्तिवा दयः॥ ङकारो
इनुवन्धत्वादात्मनेपदं भवति॥ अकं पत्तरि॥ अदेरित्यकारलोपः॥ अतिशयेन भवति
तिवोभूयते॥ वोभूयत॥ वोभूयतां॥ अत्र वोभूयत॥ भुजपालना भवत्कारयोः॥ यङिश्च
रुपाणां जवचपाः॥ जङि तिगुणः॥ वोभुज्येते॥ वोभुजेत॥ वोभुजेतां॥ अत्र वोभुजेत॥ इत्यादि॥

उरुः
११६

॥ ॥ भूषा लंकारे॥ वोभूष्यते॥ वोभूष्यते॥ वोभूष्यन्ते॥ वोभूष्यते॥ वोभूष्यते॥ वोभूष्यते॥ वोभूष्यते॥
वोभूष्यते॥ वोभूष्यावहे॥ वोभूष्यामहे॥ विधौ॥ वोभूष्येत्॥ वोभूष्ययातां॥ वोभूष्ये रण॥
वोभूष्यथा॥ वोभूष्ययाथां॥ वोभूष्यध्वं॥ वोभूष्येय॥ वोभूष्येय॥ वोभूष्यवहि॥ वोभूष्य
महि॥ आशिषि॥ वोभूष्यतां॥ वोभूष्येतां॥ वोभूष्यन्तां॥ वोभूष्यस्य॥ आद्यथ ई॥ वोभूष्यतां॥
वोभूष्यध्वं॥ वोभूष्ये॥ वोभूष्यावहे॥ वोभूष्यामहे॥ अतीते॥ अत्र वोभूष्यत॥ अत्र वोभूष्येतां॥ अ
त्र वोभूष्यन्ते॥ अत्र वोभूष्यथा॥ अत्र वोभूष्येथां॥ अत्र वोभूष्यध्वं॥ अत्र वोभूष्ये॥ अत्र वोभूष्यावहि॥
अत्र वोभूष्यामहि॥ चकारात् वोभूष्या चके॥ उरुवैचिन्ते॥ मोमुह्यते॥ मोमुह्येत्॥ मोमुह्य

सा. वा.
११७

तां। अमोमुत्त॥ लिहृआखादने। लिलित्यते। लेलित्यते। लेलित्यतां। अलेलित्यते। कदा ना द
नयोः॥ यरुदित्वं। कुरुदित्वं। उपधायागुणः॥ येइतिदीर्घः॥ नो कुर्येते नो कुर्यतां। अजो क
यतां। अजो कुर्यत॥ विदज्ञाने विदज्ञाभे विदसंतायां। त्रयाणां सपि सके मे वरुपं॥ पूर्ववत्
दित्वं तेन गुणः। अय। अदे। वे विद्यते। वे विद्यत। विविद्यतां। अवे विद्यत। उपचषपाके॥ आ
नः। यरुसति पूर्वस्वाकारस्वाकारो भवति॥ पापयते। पापयेत्। पापयतां। अपापयते॥
पठ्याक्कायावाचि। यरुदित्वं॥ आत॥ पापयते। पापयेत्। पापयतां। अपापयते॥ १। जं
गम्यते इत्यादौ पूर्वस्य नाकारः॥ स्वरादावटादीनां यरु वक्तव्यः॥ अटगतौ। स्वरादेः परः। स्वरा

गुरुः
११७

देर्घतोः परो द्वितीयावबो ३ द्विरुक्तः स स्वरो द्विभवति॥ इति टकारस्य दित्वं। आत इति दी
र्घः॥ अतिसयेन अटतीति अटद्यते धृष्टः। अटद्येत्। अटद्यतां। अटद्यत॥ असभोज
ने। असाश्यते। अशाश्यत। असाश्यतां। आशाश्यत॥ अगतौ॥ गुरोर्निसंयागाद्योरिति प्र
थमं गुणः। यरुदित्वं। अतिसयेन इयतीति अराज्येते। अराज्येत्। अराज्यतां। आराज्यत
उरु। अआधादने। ननवदराः संयोगादयो द्विः। स्वरादेर्घातो द्वितीयाववस्य एकत्व
रस्य अकृतद्विर्वचनस्य ननवदराः संयोगादयो न द्विरुच्यते॥ एषाननवदराः पूर्ववि
शेषपश्चाद्विर्वचनो भवन्ति॥ उरोर्नियते। उरोर्नियेत्। उरोर्नियतां। औरोर्नियत॥ गान्धिस

सा. व्या.
११८

प्रिगतो॥ अमजयांनुक। अमात्रस्यजयादीनांच पूर्वस्यनुगागमोभवति। यदु सति। जंगम्यते
नुरंगः। जगम्यत। जगम्यतां। अजगम्यत। ससृप्यते। ससृप्यत। ससृप्यतां। अससृप्यतः। भ्र
मुचलने। यदुदित्वं। पूर्वस्यरुसादिः शेषः॥ रुपाणांजवचपाः॥ नुगागमः। अनुस्वारः। वं
भ्रम्यते। वंभ्रम्यत। वंभ्रम्यतां। अवंभ्रम्यत। हनहिंसागत्योः। यदुदित्वं। कृहोश्रुः। रुपाणांज
वचपाः। नुगागमः। अनुस्वारः। अदेः। जहृन्यत। जहृन्यत। जहृन्यतां। अजहृन्यत। अदेःशिनासा
देशोनिर्दिश्यते। हनेहिंसायांयदिघोभाबोवक्तव्यः॥ घोघ्रीयतेइतिस्थिते॥ पूर्वस्यरुसादिः शेषः॥
नकारलोपः। कृहोश्रुः॥ रुपाणांजवचपाः॥ यदुसतिगुणः। जेघ्रीयते। येघ्रीयेत। जेघ्रीयतां। अजेघ्री

उरु
११८

येत॥ प्रसुहिंसायां॥ पश्यपेते॥ पंपश्यतपंपश्यतां। अंपश्यतं॥ जपजल्पव्यक्तायांवाच्य। पृ
र्ववचुक। जंजय्यते। जंजय्येत। जंजय्यतां। अजंजय्यत। जंजल्यते। जंजल्येत। जंजल्यतां॥
अजंजल्येत॥ इत्यादिः॥ ॥ दहभस्मीकरणे। दंदत्यते। दंदत्यत। अदंदत्यत। जभमे
थुने। जंजभ्यते। जंजभ्येत। जंजभ्यतां। अजंजभ्यत॥ दंशदंशने। नो लोपः। धातोरुपधाया
ःभूतस्यनकारस्यलोपोभवतिकिङितिचपरं॥ दंदश्यते। दंदश्यत। अदंदश्यत। दंदश्यतां
। अदंदश्यत। भंजुआमर्दने। रुपाणांजवचपाः॥ पूर्ववचो लोपः। वभज्येत। वभज्यतां। अ
वंभजेत॥ मत्तोदतीतरुणवभज्यते॥ नृतीगात्रविक्षेपे॥ ईकारोईदित्कार्यार्थः। ईदुडपध

सा. धा.
१२०

मकारस्य रिभ्रादेशो भवति यकि सति पश्चाद्विर्वचनं ॥ पूर्वस्य रुसादिः शेषः रेफस्य
लोपः ॥ अचं गुणः ॥ य इति दिर्घः ॥ अतिसयन करोतीति चेक्रियते । चेक्रीयत । चे
क्रियतां । अचेक्रीयत ॥ ह्यहरणो ॥ जेक्रीयते । जेक्रीयत । जेक्रीयतां । अजेक्रीयत ॥
वअवरणो ॥ वेव्रीयते । वेव्रीयत । वेव्रीयतां । अवेव्रीयत ॥ ॥ मृजप्राणयोगो ॥ मेम्री
यते । मेम्रीयत । मेम्रीयतां । अमेम्रीयत ॥ दादाने । दादेरि । नीकारे कृते दिर्वचनं
॥ देदीयते । देदीयत । देदीयतां । अदेदीयत ॥ घ्रागंधोपादाने । घ्राधोरी । घ्राध्राइत्य
तयोरीकारादेशो भवति यकि परे ॥ ऊहेशुः ॥ ऊपानां जवचपाः ॥ येदीर्घः । जेघ्रीयते

उरुः
१२०

जेघ्रीयते । जेघ्रीयतां । अजेघ्रीयत ॥ आशब्दानि संयोगयोः ॥ पूर्ववत् ॥ देध्मीयते । दे
ध्मीयते । देध्मीयतां । अदेध्मीयत ॥ स्थागतिनिघ्नो ॥ आदेः णस्त्रः ॥ नसशात्पचाः ॥
दादेरिः ॥ यकि सति गुणः ॥ एवं यत्र यत्र प्रत्याहारो कृत्यं स स तत्र तत्र या स इति
नियमान् ॥ छुठथा ब्रुता भवति ॥ नेष्टीयते । नेष्टीयत । नेष्टीयतां । अनेष्टीयत ॥
आशौचे । पूर्ववत् ॥ सेह्मीयते । सेह्मीयत । सेह्मीयतां । असेह्मीयत ॥ याप्रापणो
॥ पूर्ववत् ॥ येयीयते । येयीयत । येयीयतां । अयेयीयत ॥ गैसब्दे ॥ संध्यक्षराना
मा । दादेरिः ॥ ऊहेशुः ॥ नेगीयते । नेगीयत । नेगीयतां । नेगीयत ॥ माङ् माने मेमीयते ।

सा. भा.
१२१

मेमीयतमिमीयतां। अमेमीयेत। वोऽन्नकर्मणि॥ आदेत्तः। यद्विः सतिगुणः। येदीर्घः
॥ किलात्वेः सः॥ सेवीयते। सेवीयत। सेवीयतां। असेवीयत॥ गाङ्गुगतौ जेगीयते। जेगी
येत। जेगीयतां। अजेगीयत॥ दादने। दोऽवखण्डने। दैङ्गु पालने॥ सतेषां दादित्वात् दे
दायते। इत्येव रूपं। दाप्रलवने। पारक्षणे। ओहागत्यागे। दैपशोधने॥ सतेषां दादित्वाभा
वादादायते। पापायते। जाहायते॥ स्वविस्पमिद्योऽसंप्रसारणं किङ्किति। कृतेदित्वात्। स्वप्
स्वप्ने। सोष्यते। सोष्यत। सोष्यतां। असोष्यत। स्पंम अदने। सेवीम्यते। सेवीम्येत्॥
सेवीम्यतां। असेवीम्यत॥ व्ययसंवरणे। वेवीयेत। वेवीयेत। वेवीयतां। अवेवीयत॥

उ. ५.
१२१

पापाने। पेवीयते। पेवीयेत। पेवीयतां। अपेवीयत॥ चरगतिभक्षणीयोः। चरफलो
रुच्यपरस्यास्य॥ चरफलोर्द्धातोर्द्यङ् पूर्वस्यनुगागमोभवति॥ परस्यास्य उदादेशः॥ यो
विहसे इति दीर्घः॥ अनुस्वारः। चंचूर्यते। चंचूर्यत। चंचूर्यतां। अचंचूर्यत॥ फलनि
ष्पात्तौ॥ एवं यत्र यत्र प्रत्याहारेण कृत्यं स स तेन तत्र तत्र गच्छति इति नियमात्॥ छठथरवफा
नां चठतकपाभवन्ति। द्वितीयचतुर्थकः। प्रथमतः तीययावितिकस्यपः। पंकुल्यते। पंकुल्य
तां। पंकुल्यतां। अपंकुल्यत॥ इति यङ् प्रत्ययाः॥ ॥ वान्यबलुनुवर्तते॥ अन्यत्रेणु
कप्रत्ययसंयोगं विना पिबायङ्गुलुभवति॥ भुजपालनाभ्यवहारयोः। अनपि च हस्तात्॥ हस्ता

सा. व्या.
१२२

इत्तरस्य यङो लुग्भवति। अनपि विषये॥ दन्द्भृक् इत्यादौ यङ् उक्॥ प्रत्ययव
शतिसंनियोगे लुग्भवति लुक् सति पितृत्विस्मैवकारे वक्तव्यः॥ द्वेऽस्वरेऽनपि नो य
थायागुणः। द्विरुक्तस्य धातोः स्वरे परेऽनपि विषये उपधायागुणो न भवति॥ यङ् लु
गन्तं परस्मै यदङ्हादिव चंद्रव्यं॥ वोभुजीति॥ अपिशब्दान्। वोभोक्ति। वोभुक्तः। वोभु
जति। वोभुजीषि। वोभोक्षि। वोभुक्षुः। वोभुक्षु। वोभुजीमि॥ वोभोजि। वोभुज्चः। वोभुज्मः।
वोभुज्यात्। वोभुज्यातां। वोभुज्युः। वोभुज्याः। वोभुज्यातं। वोभुज्यात्। वोभुज्यां। वोभुज्याव॥
वोभुज्याम॥ वोभुजीतु। वोभोक्तु। वोभुक्तात्। वोभुक्तं। वोभुजतु॥ रुसादिर्हः। वोभुग्धि। वो

गुहः
१२२

भुक्तं। वोभुक्त। वोभुजानि। वोभुज्यानि। वोभुजाव। वोभुजाम। वोभुज्याम। अबोभुजीत्। दि
स्योहसात्। अबोभोर्। अबोभुक्तां। अबोभुजन॥ वोःकुः॥ अबोभुजीषि। अबोभोर्। अबो
भुक्तां। अबोभुक्त। अबोभुज्यं। अबोभोजं। अबोभुज्च। अबोभुज्म॥ वदप्रेरणो। वोचुदीति॥
वोचोत्ति। वोचुन्नः। वोचुदति। वोचुदीषि। वोचोत्ति। वोचुत्थः। वोचुत्थ। वोचुदीमि। वोचोमि
। वोचुद। वोचुमः॥ विधौ। वोचुयात्। वोचुयातां। वोचुयुः॥ आशिषि। वोचु। दीतु। वोचोनु॥
वोचुतात्। वोचुतां। वोचुदतु॥ अनयतने। अबोचुदीत्। अबोचोत्। अबोचुतां। अबोचुद
त्। उपचषपाक॥ आतः॥ यङ् लुक् सति वैकारः। पापवीति। वोकुः। पापक्ति। पापक्तः। पाप

सा. व्या. चति। पापचीषि पापक्षि॥ पापकृः। पापकृ। पापचीमि। पापक्षि। पापचुं। पापक्षः॥ विधौ
 १२३ । पापचात। पापचातां। पापचुः॥ आशिषि। पापचीतु। पापकृ। पापकात। पापकृं। पा
 पचतु॥ अनद्यतने। अपापक। अपापग। अपापचीता। अपापका। अपापचन॥ वः
 द्वाकायां वाचि॥ आतः॥ वावदीति। वावन्ति। वावर्त्त। वावदति। विधौ। वावद्यात। वावद्या
 तां। वावद्युः। आशिषि। वावदीतु। वावन्तु। वावन्तात। वावन्तां। वावदतु। अनद्यतने। अवावत।
 अवावद॥ अवावदीत। अवावन्तां। अवावदन्॥ घटचेष्टायां। संपूर्वः। रूपानां जवचपाः॥
 संजाघटीति। संजाकहि। संजाघट। संजाघटति। संजाघटीषि। संजाघटि। संजाघटः। संजाघ

१२३

ट। संजाघटीमि। संजाघटि। संजाघटः। संजाघटः॥ विधौ॥ संजाघद्यात॥ संजाघद्यातां॥
 संजाघद्युः॥ आशिषि॥ संजाघटीतु। संजाघट। संजाघटत। संजाघटां॥ संजाघटन्तु॥ अन
 द्यतने॥ समजाघट। समजाघडा। समजाघटीत। समजाघटां। समजाघटन्॥ इत्यादि॥ भू
 सत्रायां। गुणः॥ ह्रादिवदपोलुक॥ लुकि। सतिपितित्तिमवेकारोवक्तव्यः। संपूर्वः। संवोभवीति
 । संवोभोति। कितिगुणः। कितिपरै पूर्वस्मिनामिनो गुणोभवति॥ ॥ नुधातोरिति उवादेशः॥
 संवो * संवोभूत * भुवति। संवोभविषि। संवोभोषि। संवोभुथः। संवोभूथ। संवोभविमि। सं
 वोभोमि। संवोभूवः। संवोभुमः॥ विधौ॥ संवोभूद्यात॥ संवोभूद्यातां। संवोभूद्युः॥ आशिषि॥ संवो

सा. १२४

भवीतु॥ संवोभोतु। संवोभुतां। संवोभुवतु। अनद्यतने। समवोभवीतु। समवोभोतु। सम
वोभोद। समवोभुतां। समवोभुवुः॥ इत्यादयः॥ ॥ इह अकरणे॥ अकारात्तानामृड-
पधानां च पूर्वस्य यः लुकि सति रुक्। रिकृ। रिगागमो वक्तव्यः॥ अनोरिति स्यापवादः॥
रः। ऊहेश्वः। पिति त्स्मि इतीकारः। गुणः। द्वित्वरेफः। चर्करीति। चरिकरीति। चिरिकरीति॥
चरीकरीति॥ ईकारभावे। चर्कृत्ति। चरिकृत्ति। चरीकृत्ति॥ चर्कृतः। चरीकृतः। चेरित्यत॥
चर्कृति। चरिकृति। चर्करीषि। चरीकरीषि॥ चर्कृषि। चरिकृषि। चरीकृषि। चर्कृथः। च
रिकृथः। चरीकृथः। चर्कृथ। चरिकृथ। चरीकृथ॥ चर्करीमि। चरिकरीमि। चरीकरीमि॥

गु १२४

चर्कृमि॥ चरिकृमि। चरीकृमि। चर्कृवः। चरिकृवः। चरीकृवः। चर्कृमः। चरिकृमः। चरीकृ
मः। विधौ॥ चर्कृयात। चरिकृयात। चरीकृयात। चर्कृयातां। चरिकृयातां। चरीकृयातां।
चर्कृयुः। चरिकृयुः। चरीकृयुः॥ चर्कृयाः। चरिकृयाः। चरीकृयाः। चर्कृयाते। चरिकृयाते। चरी
कृयाते। चर्कृयात। चरिकृयात। चरीकृयात॥ चर्कृयां। चरिकृयां। चरीकृयां। चर्कृयाव।
चरिकृयाव। चरीकृयाव॥ चर्कृयाम। चरिकृयाम। चरीकृयाम॥ ॥ आशिषि॥ यः
द्विश्च। यः लुकरः॥ ऊहेश्वः। पिति परे पूर्ववद्वा इकारः। चर्करीतु। चरिकरीतु। चरीक
रीतु॥ चर्कृते। चरिकृते। चरीकृते। चर्कृतात। चरिकृतात। चरीकृतात॥ चर्कृतां। चरिकृ

सा.पा.
१२५

नात्।चरीकृतात्॥चर्कतां।चरिकृतां।चरीकृतां॥चर्कतु।चरिकृतु।चरीकृतु॥चर्कद्वि
चरिकृद्वि।चरीकृद्वि॥चर्कतात्।चरिकृतात्।चरीकृतात्॥चर्कते।चरिकृते।चरीकृते
॥चर्कता।चरिकृता।चरीकृत॥चर्कराणि।चरिकराणि।चरीकराणि॥चर्कर्याणि।चरिक
र्याणि।चरीकर्याणि॥चर्कराव।चरिकराव।चरीकराव॥चर्कर्याव।चरिकर्याव।चरी
कर्याव॥चर्कराम।चरिकराम।चरीकराम॥चर्कर्याम।चरिकर्याम।चरीकर्याम।
॥ ॥अनद्यतने।बाईपत्ययः।अचर्करीट्।अचरिकरीट्।अचरीकरीट्॥पक्षोद्विः
स्योर्हसात्॥अचर्कः।अचरिकः।अचरीकः॥अचर्कतां।अचरिकृतां।अचरीकृतां॥अ

उरु
१२५

नउस॥अचर्करुः।अचरिकरुः।अचरीकरुः॥अचर्करी।अचरिकरीः।अचरीकरीः॥
अचर्क।अचरिकः।अचरीकः॥अचर्कते।अचरिकृते।अचरीकृते॥अचर्कता।अच
रिकृता।अचरीकृता॥अचर्करं।अचरिकरं।अचरीकरं॥अचर्कव।अचरिकृव।अच
रीकृव।अचर्कमा।अचरिकृमा।अचरीकृमा॥ ॥तथेदावतुवत्तने।वृत्ततिवितिस्थि
ते॥यङ् द्विश्च।अनपिचरुस्यत्।वृद्धततिष।रइति पूर्वस्याकारः॥पूर्ववत्।रुक्।रिक्
रीक्।आगमः।वर्वतीति।वरिवन्ति।वरीवतीति॥वर्वन्ति।वरिवन्ति।वरीवन्ति॥
वर्वन्तः।वरिवन्तः।वरीवन्तः॥वर्वतति।वरिवतति।वरीवतति॥वर्वतीषि।वरिवती

सा. व्या.
१२६

वि। वरीवर्त्रीषि॥ वर्बन्ति। वरिवन्ति। वरीवन्ति॥ वर्बन्त्यः। वरिवन्त्यः। वरीवन्त्यः॥
वर्बन्त्या। वरिवन्त्या। वरीवन्त्या॥ वर्बन्तीमि। वरिवन्तीमि। वरीवन्तीमि॥ वर्बन्तिमि। वरिव
न्तिमि। वरीवन्तिमि॥ वर्बन्त्या। वरिवन्त्या। वरीवन्त्या॥ वर्बन्तमः। वरिवन्तमः। वरीवन्तमः॥ विधौ॥
वर्बन्त्यात्। वरिवन्त्यात्। वरीवन्त्यात्। वर्बन्त्यानां। वरिवन्त्यानां। वरीवन्त्यानां॥ वर्बन्त्युः॥
वरिवन्त्युः। वरीवन्त्युः॥ वर्बन्त्याः। वरिवन्त्याः। वरीवन्त्याः॥ वर्बन्त्याते। वरिवन्त्याते। वरी
वन्त्याते॥ वर्बन्त्यात। वरिवन्त्यात। वरीवन्त्यात॥ वर्बन्त्यां। वरिवन्त्यां। वरीवन्त्यां॥ वर्बन्त्या
व। वरिवन्त्याव। वरीवन्त्याव॥ वर्बन्त्याम॥ वरिवन्त्याम॥ वरीवन्त्याम॥ आशिषि॥ वर्ब

उरुः
१२६

न्तीनु। वरिवन्तीनु। वरीवन्तीनु॥ वर्बन्तु। वरिवन्तु। वरीवन्तु॥ वर्बन्तात्॥
वरिवन्तात्। वरीवन्तात्॥ वर्बन्तां। वरिवन्तां। वरीवन्तां॥ वर्बन्तः। वरिवन्तः। वरीवन्तः॥ वर्ब
न्तः। वरिवन्तः। वरीवन्तः॥ वर्बन्ताणि। वरिवन्ताणि। वरीवन्ताणि॥ वर्बन्ताव। वरिवन्ता
व। वरीवन्ताव॥ वर्बन्ताम॥ वरिवन्ताम॥ वरीवन्ताम॥ ॥ अनयतने॥ अवर्बन्तीनु।
अवरिवन्तीनु। अवरीवन्तीनु॥ पक्षे। दिस्पोहसात्। अवर्बन्तु। अवरिवन्तु। अवरीव
न्तु॥ अवर्बन्तां। अवरिवन्तां। अवरीवन्तां॥ अवर्बन्तुः। अवरिवन्तुः। अवरीवन्तुः॥ अवरीव
न्तुः॥ अवर्बन्तीः। अवरिवन्तीः। अवरीवन्तीः॥ अवर्बन्तः। अवरिवन्तः। अवरीवन्तः॥ अवर्बन्त

सा. व्या.
१२७

। अवरिहृतः॥ अवरिहृतः॥ अवर्धतः॥ अवर्धतः॥ अवर्धतः॥ अवर्धतः॥ अवर्धतः॥ अवर्धतः॥
रीहृतः॥ अवर्धतः॥ अवर्धतः॥ अवर्धतः॥ इत्यादिः॥ ॥ ग्रह उपादाने यङ लुक् द्वित्वं
। पूर्वस्य रुसादिः शेषः॥ आत इति पूर्वस्माकारः। पितित्तिम्बेकारः॥ ऊहो भुः। जाग्रहीति। ईका
राभावे॥ ह्रः। तथोर्ध्वः। तयोर्ध्वः॥ टि टो लोपो दीर्घश्च॥ जाग्रहि। जाग्रह्यात्। जाग्रहीतु। अ
जाग्रहीत्। केचित्पक्षे। संप्रसारणं। गुणं। जागर्हि। सिपितु॥ इत्यादयः॥ ॥ कर्तुर्यङ्॥
कर्तुर्ह्यपमानादाचारार्थे यङ्प्रत्ययो भवति। ङकारोऽङ्कारार्थः॥ श्पनयेते इति स्थिते ये
दिर्घः॥ काकः श्पन ईवाचरतीति श्पेनायते॥ पण्डितायते मुख्यः अस्मरस्यते इति स्थिते॥

उरुः
१२७

यदि संलोपो वक्तव्यः॥ ये दीर्घः॥ अस्मरायते ऊरुपाः। ओजायते दुर्बलः। अस्वायते पंगुः॥
पयसस्तु विभाषया। पयायते। पयस्यते तक्रं। पयस्येत्। पयस्यतां। अपयस्यत। उपमा
नादाचारार्थे। विप्रत्ययो वक्तव्यः। विः। वेर्लोपो भवति॥ चङ् इवाचरति तिचङ्ति मुख्यं॥ कुन्द
ति। केलाशति॥ ॥ आचार उपमानाद्यः। कर्मण उपमानाद्यप्रत्ययो भवति आचारार्थे।
कारस्य च ईकारः। पुत्रीयति। शिष्यमुपाध्यायः। पुत्रीयेत्। पुत्रीयतु। अपुत्रीयत। प्रासादी
यति कुतिं भिक्षुः भूशभायां। इच्छामान्मनः सः। साचे द्वित्वं। रुत्वः॥ रुपानां जवचपाः। इति व
कारः। भवितुमिच्छति। वृषति। वृषेत्। वृषतु। अवृषते। वृः सोऽश्च मश्च हतस्मात्।

सा. व्या.
१२८

उबर्णा ज्ञाहवर्णा ज्ञाच्चग्रहगुरुश्रसेपरे इडागमोनभवति॥ नानितिसे। इतवर्जितै सप्रत्यये
परेगुणोनभवति। सेदिर्घः। धातोः सेपरेदीर्घेभवति। चेतुमिच्छतिविविषति। विचीषेत्। वि
चीषतु। अचीवीषत्। विनोतेः सनादौ वा कित्वं वक्तव्यं॥ विकीषति। इतिरूपद्वयं। जिजये। स
परोक्षे योजेगी। सेदीर्घः। जिगीषति। जिगीषेत्। जिगीषतु। अजिगीषत्॥ इरु। अधयने। इरु
गमः। इरुधातोर्गमादेशोभवतिसेपरे॥ अधिजिगांसति। युमिअने। युयुषति। रुदने। कर्होश्रुः। रु
पानां जवचपाः। रुस्वः। जुहूषति। रुशब्दे। रुहूषति॥ यः से॥ इश्च। अश्चयः। अकारः पूर्व ईकारोभवति॥
सेपरे। उपचवपाके। गुरोप्रकृत्यर्थोऽन्यत्रसन्। सप्रत्ययादन्येनप्रकृत्यर्थो धातोर्थो गुराः प्रधानं

गुरुः
१२८

भवति। तेनकाष्टेनयः पाकस्तमिच्छतीतिपिपक्षतिप्राकृत्यप्रधानं नत्विच्छायाकाष्टसंबंधं प्र
ति॥ किलात्प्रः सः॥ सधातुः। तिवाक्यः। अदेरित्प्रकारलोपः। काष्टेनपाकमिच्छ। तीतिपिपक्षति
। पिपक्षेत्पिपक्षतु। अपिपक्षत्। पापाने। पातुमिच्छति। पिपासति। पिपासेत्। पिपासतु। अपिपा
सत्। त्यजहानौ। सप्रत्ययः। दित्वं। पूर्वस्यरुसादिः शेषः। यः से। चोः। ऊरितिजकारस्यगकारः। खसेच
पारुसानांमितिककारः॥ किलात्प्रः सः। कषसंयोगेक्षः॥ नित्यक्षति। नित्यक्षेत्। नित्यक्षतु। अतित्य
क्षत्। वचपरिभाखणे॥ पूर्ववत्। विवक्षति। विवक्षेत्। विवक्षतु। अविवक्षेत्। पृचीसपक्षः॥ एः। पृ
र्ववत्। पिपृक्षति। पिपृक्षेत्। पिपृक्षतु। अपिपृक्षेत्। पृहउपादाने॥ ॥ ग्रहंकिङितिचाच

सा. पा.
१२९

कारेण सप्रत्ययस्य कचित्त्वं संसृचिन्नां तेन संप्रसारणं पश्चाद्विचित्रं ॥ रु. कुहोश्रुः ॥ यः से. होठः ॥
आदिजवानामिति घकारः वटोः कः से ॥ किलात्सः सः ॥ कषसंयोगेक्षः जिघक्षति जिघक्षेत जि
घक्षतु जिघक्षता ॥ एवं गुरुसंवर्णे ॥ जुघक्षति जुघक्षेत जुघक्षतु अजुघक्षेत प्रछगीप्सायां
ग्रहं ॥ अं किदि. तिवा. दित्वा रु. यः से. पिपृक्षति पिपृक्षेत पिपृक्षतु अपिपृक्षत हनहिंसायांगतो
॥ सप्रत्ययः ॥ दित्वा कुहोश्रुः ॥ कृपानामिति जकारः यः से ॥ हतेः सो गित हत्यङ्गतोः सकारो गि इ
वति गित्वा इपाधाया वृद्धिः ॥ हने घे. नश्चापदात्तेरसे जिघांसति जिघांसेत जिघांसतु अजि
घांसत इह न करणे ॥ मत इर ॥ मकारस्य ई भवति किति किंति च परे ॥ असार्वत्रिकोयं विधिः ॥ पू

गुरुः
१२९

र्वस्य हस्तादिः शेषः ॥ किकिरसति विनिश्चिते ॥ कुहोश्रुः ॥ योर्विहसे दीर्घः चिकीर्षति चिकीर्षेत चि
कीर्षतु अचिकीर्षत रु. न करणे जिहीर्षती जिहीर्षत जिहीर्षतु अजिहीर्षत ॥ नृपवरातरणा
योः ॥ तितीर्षति तितीर्षेत तितीर्षतु अतितीर्षत इह न करणे ॥ हसते इति स्थिते ॥ मत इर ॥ यो
र्विहसे यक्तुर्षु इति यत्प्रत्ययः यतः ॥ यकारस्य पूर्वोऽकारस्य च लोपो भवत्यनपि विषये भावकर्म
णिव ॥ इति सकारस्योकारलोपश्चिकीर्षते देवदत्तेन ॥ चिकीर्षत चिकीर्षतां अचिकीर्षत ॥ इत्या
दयश्चतुष्टयं ॥ उपचषयाके ॥ पचता इति स्थिते ॥ यरुद्धिश्च ॥ आतः ॥ वान्यत्र लुगुवर्जते ॥ यरुल्लुक्
॥ सिसतासीस्यपामित् ॥ पापविता पापवितारो पापवितारः इत्यादि ॥ दादने दाति विनिश्चिते

सा. या.
१३०

इच्छाया मात्मनः सः दित्वं। इत्से। दादीनां स्वरस्य से परे इसादेशो भवति पूर्वस्य च लोपः॥ ततो इ
नपि। इति सकारस्य तकारः। दित्सेती। दित्सेत। दित्सु। अदित्सत॥ उभा नधारणयोषणयोः॥ पू
र्ववत्साधनीका। अत्रापि धित्सति। धित्सेत॥ धित्सतु। अधित्सत। मारुमाने। उमि न प्रक्षेपने ॥
दयोः समानं रूपं। प्रपूर्व। प्रमित्सति। प्रमित्सेत। प्रमित्सु। अप्रमित्सत॥ उलभष प्राप्नोऽका
रवकारे अनुबंधकार्थी। भकारस्याकारात्मनेपदार्थः। सप्रत्ययलसभस्यते। इति स्थितोऽत्र
सेचपा रुसानां मिति भकारस्य प्रकारः॥ इत्से इरादेशा पूर्वस्य च लोपः। लिप्सते। लिप्सेत। लिप्सि
सतां। अलिप्सत। रभराभे। पूर्ववत्। रिप्सते। रिप्सेत। रिप्सतां। अरिप्सत। पटपतने। पतो वेतापि

उरु
१३०

नोधातोः सकारस्य बा इरागमो भवति। यः से। पिपति। अपिपति। पित्सेत। पित्सु। अपिपतिषत॥ इ
उभावपक्षे॥ पित्सति। पित्सेत। पित्सु। अपित्सत। पूर्ववदित्यादिः। आध्रवाप्तौ। पर इति प्रकारस्य
दित्वं॥ सप्रत्ययः॥ सवर्गे दीर्घः॥ आश्रोतेरि। आश्रोतेऽतोः स्वरस्य ई आदेशो भवति। पूर्वप
कारस्य च लोपः। ईप्सति। ईप्सेत। ईप्सु। स्वरोदेः। रप्सत। इत्यादिः। अशभक्षणे। अशेर
नायोवा। अशोर्धनोरिच्छाया मर्थे वा अनायप्रत्यया भवति। अशनायते। अशनायेत। अस
नायतु। आशनायत। इत्यादिपक्षे। इच्छाया मात्मनः सः। साचे द्विश्च। तिसतासीस्यमातिन।
यः से। स्वरहीन परेण संयोज्यं। अशिशिषति। अशिशिषेत्। अशिशिषतु। आशिशिषत। गु

सा. वा.
१३१

पगोनकुत्सनयाः॥ गुप्थः॥ गुप्तादिभ्यः स्वार्थे सप्रत्ययो भवति वनस्मिन्सति धानोर्ध्वचः
नं॥ **कृहोभुः**॥ जुगुप्सति॥ जुगुप्सत॥ जुगुप्सतु॥ अजुगुप्सत॥ उभयपदि॥ कितरोगा घनय
ने सशयेच॥ **कृहोभुः**॥ विक्रिप्सति॥ विक्रिप्सतु॥ अविक्रिप्सत॥ इत्यादिः॥ तिजनिशानेक्षमा
यांच॥ छसखराजोदेरितियत्वं॥ षटोः कः सेः॥ **क्रिप्सात्**॥ सः॥ कषसंयोगेशः॥ निति क्षतेति
तिक्षेत्॥ निति क्षतां॥ अतिनिक्षत॥ निति क्षन्नुभयपदि॥ मानविचारणो पूजायांच॥ मान
स्यते इति स्थिते॥ द्वित्वं ह्रस्व॥ यः से॥ मानादीनां पूर्वस्य दीर्घो वक्तव्यः॥ नश्चापदाने म
सेमीमांसते इधरं॥ मीमांसते॥ मीमांसतां॥ अमीमांसत॥ वधनिंदायां॥ वधसते इति॥

गुरुः
१३१

स्थिते॥ द्वित्वं॥ यः से॥ आदिजगानामिति भकारः॥ पूर्वस्य दीर्घः॥ वीभत्सते॥ वीभत्सेत्
वीभत्सतां॥ अवीत्सत॥ दानशानत्यजने॥ पूर्ववत् दीदंसते॥ दीदंसते॥ शीशांसति॥ शी
शांसते॥ इत्नुभयपदि॥ गुपृक्षणी॥ आयः॥ गुप्तादिभ्यः स्वार्थे आस्यप्रत्ययो भवति॥
उपधाया लघो गुणाः॥ गोपायति॥ गोपायत॥ गोपायतु॥ अगोपायत॥ उभयपदि॥ एवं धू
पसंतापे॥ धूपायति॥ धूपायत॥ धूपायतु॥ अधूपायत॥ उभयपदि॥ विच्छगते॥ विच्छायते
विच्छयेत्॥ पराव्ययहास्तनौपनेच॥ परायति॥ परायत॥ परायतु॥ अपरायत॥ परायते वा॥ अ
न्यत्र पराते॥ **नास्त्रोद**॥ नास्त्रोद्वयामर्थे यप्रत्ययो भवति॥ नास्त्रियोगे वाकारस्य ईका

सा. व्या.
१३२

रोभवति॥ आत्मनः पुत्रमित्रनिपुत्रीयति॥ पुत्रीयेत। पुत्रीयतु। अपुत्रीयत॥ धनमि
च्छति। धनीयति॥ उदकस्योदणादेशः॥ उदकस्योदनादेशः॥ उदकमात्मनः इच्छति उदय
ति॥ काम्यमयी छतिकेचित्पुत्रकाम्यति॥ करणायः। कदादिभ्यः करणार्थे यप्रत्ययो भव
ति॥ कंडुं करोतीति कंडयते॥ उभयपदि। तपः करोतीति तपस्य। मनः करोतीति मनस्यति
॥ उभयपदार्थश्च॥ इकारार्थे यप्रत्ययो सुगागमश्च॥ वृषभ इव मैथुनमिच्छति वृषभ
स्यति॥ यप्रत्ययः सुगागमः। दधामाभोजनमिच्छति दधिस्यति॥ असुगागमश्च। दधास्य
ति॥ शब्दं करोतीति शब्दायते॥ वैरं करोतीति वैरायते॥ कलहायते। सुखायते। दुःखायते॥

उरु.
१३२

यदीर्घश्चादिज्ञेयं॥ घटचेष्टायां॥ अडित्करणे॥ नास्मिन्नप्रत्यया भवति करणार्थे॥ सचदि
नडित्वाटिलोपः॥ अकारेण क्यार्थः। सधातुरिति धातुत्वात्तिवादयः॥ घटिति विति स्थिते॥ अतोप
धायाहृक्प्रसौ॥ मितं कृत्वः। धातुवाटे मित इत्ययपठितानां धातुनां कृत्वो भवति॥ अकृती
॥ गुणायादेशः। घटं करोतीति घटयति। घटयेत। घटयतु। अघटयत॥ एवं। घटया च्चका
र॥ घटयात्। घटयिता। घटयिष्यति। अघटयिता इत्येवं भवन्ति॥ मरुपूजायां। महंतं करोतीति मरुयति
। दुटिं करोतीति दुटयते। दुटयतु। औटयत॥ पृथुवित्तारे। पृथादेह। पृथादेहानोः अकारस्य रो भवति॥
प्रथयति। इटयति। कृशं करोतीति। कृशयति। स्रजयति। पुवाल्ययोः कनवा॥ अल्पमुवानं वाचसे॥

सा. वा.
१३३

कनं करोतीति कनयति ॥ धातोः प्रेरणे ॥ प्रेरणे प्रयोजक व्यापारे र्थे जिप्रत्ययो भवति ॥
॥ कर्त्तृकारयति यः सः प्रयोजकः कर्त्ता ॥ उपचषया के ॥ पचं तं प्रेरयति स तु त्तिं च र्थे
च जिप्रत्ययो भवति ॥ भित्ता इव धाया दृढिः ॥ धातु संज्ञायां ति वा दयः ॥ अक् कर्त्तरि गुणा
मादेशो ॥ पयति कश्चित् मन्म प्रयुक्ते पाचयति ॥ शासु अनुशिष्टौ ॥ जिप्रत्ययः ॥ शासिति वि
ति स्थिते ॥ अक् कर्त्तरि गुणा मादेशो ॥ अनुशासयति ॥ अनुसासयेत् ॥ अनुशासयतु ॥ अ
न्वसासयेत् ॥ इत्यादिः ॥ हन हिंसागतौ ॥ हनो घत् ॥ हने र्धातो र्धदादेशो भवति ॥ ओ परे
॥ उपधाया दीर्घः ॥ घातयति ॥ घातयेत् ॥ घातयतु ॥ अघातयेत् ॥ यह विसरणागत्य वसा

उरुः
१३३

दनेषु ॥ शदेः सत् ॥ शदे र्धातोः सदादेशो भवति ॥ दृढिः ॥ सातयति ॥ सातयेत् ॥ सातय
तु ॥ असातयत् ॥ शह शातने ॥ शातयति ॥ शातयत् ॥ शातयतु ॥ असातयत् ॥ अगतौ ॥
गुणोर्त्तिसंयोगाद्योरिति गुणाः ॥ आतो औ पुक् ॥ अगता वित्यस्य धातो राकारान्नस्य औ परे गुणा
गतौ भवति ॥ अप्ययति ॥ अप्ययत् ॥ अप्ययतु ॥ आप्ययत् ॥ उदा अदाने ॥ दापयति ॥ दाप
यत् ॥ दापयतु ॥ अदापयत् ॥ दृगतिनिवृत्तौ ॥ आदेः घा स्तः ॥ स्थानि विति स्थिते ॥ आतो औ
पुक् ॥ धातो प्रेरणे र्थे जिप्रत्ययः ॥ अयादेशः ॥ स्थापयति ॥ स्थापयेत् ॥ स्थापयतु ॥ अस्था
पयत् ॥ यापयति ॥ यापयेत् ॥ यापयतु ॥ अयापयत् ॥ इङ् ॥ अधयति ॥ इङ्गादे

सा. व्या.
१३४

: औपयक्तव्यं ॥ इति कावधुपसर्गतो न व्यभिचरतः । आदिस्वरस्य वृद्धिः ॥ रे आद्यः । यलोप
ः ॥ अत्रस्यकारस्य लोपो भवति । अध्यापयति । अध्यापयत । अध्यापयतु । अध्यापयत ॥ पु
पगतो गुणो वक्तव्यः । लीलजायां त्रिषत्ययः ॥ इति दित्वात्पुके । गुणः । के पयति । के पयेत । के
पयतु । अके पयेत । लीक विलेपने ॥ विलेपयति ॥ लीक विलापे ॥ वृद्धिर्लपो । विलापयति ॥
विलापयेत । विलापयतु । अविलापयेत । पापाने । पादे पुयक्तव्यः ॥ पापयति । पापयेत ॥ पा
पयतु । अपापयेत । शीक स्वप्ने । शीतनुकरणे । संध्यक्षरसामा ॥ शाययति । शाययेत । शाय
यतु । अशाययेत ॥ प्रीजधूजोर्नुयक्तव्यः ॥ प्रीजनव्यरणे । प्रीणयति । प्रीणयेत । प्रीणयतु । अ

पु.
१३४

प्रीणयत । धूयकस्यरणे ॥ धूनयति । धूनयेत । धूनयतु । अधूनयत । पक्षे त्रिषत्ययः वृद्धिः ॥
र आयासधानुः । अपकत्ररिः । गुणायदेशे । यलोपः । प्रापयति ॥ एव । धापयति ॥ जानाते वक्रिखः ॥
जा अयवोधने । जापयति । जणयति । फणयति । फणयति । समयति । शमयति ॥ ॥ वेदिते दीर्घ
तावयक्तव्यः ॥ जाववोधने । सधानुः । जातिविनिस्थिते ॥ इच्छायामात्मः सः ॥ दित्वं रुखः ॥ पूर्वस्य रुसादि
ः शेषः ॥ यः से ॥ आतो औपक । त्रिषत्ययः ॥ जिज्ञापिस इति स्थिते ॥ तिसतासीत्यपामित ॥ जिज्ञा
पिइस इति जानगुणोक्तते । रु अय । किलात्सः सः ॥ जिज्ञापयिषति पक्षे ॥ जिज्ञापी स इति स्थिते ॥
ईसादिरुक्तस्य विलोपे अ । आकाराद्वादि रुक्तस्य धोतो राकारस्य ई आदेशो भवति ॥ पूर्वस्य स्यच

सा. वा.
१३५

लोपः॥ अेरिति जिलोपः॥ सधातुः॥ धातुत्वात्ति वा दयः॥ शीप्सति। शीप्सेत्। शीप्सतु। अशीप्स
त्॥ चुरत्सेये। चुरादेर्जिः॥ चुरादेर्गर्णत्वात्थेऽप्रत्ययो भवति॥ उपधाया लघोरिति गुणः।
चोरि इति स्थिते॥ सधातुरिति ति वा दयः॥ गुणः॥ ए अय। चोरयति। पालरक्षणे। पालयति। वि
ती संज्ञानोचेतयति। अर्च पूजायां अर्चयति। चिति स्मृत्या। इति तानुम्। चित्तयंति। निदिऊ
त्तायां। निन्दयति। त्रिकारानुबन्धात्वादात्मनेपदमपि। चोरयति॥ इत्यादिः॥ ॥ अेरु
दिश्च। अभाकृतेर्भूतमात्रेथेऽप्रुप्रत्ययो भवति दिवा दो परतः॥ धातोर्द्विर्वचनं॥ सेर
पवादः। इकारो गुणप्रतिषेधार्थः। दिवा दावत्॥ अचु. चुरि अदिविति स्थिते॥ नैः। किति किति

गुरुः
१३५

वंपरे अेलोपो भवति॥ लघो दीर्घः॥ अडि सति पूर्वसंबन्धि नो लघो दीर्घो भवति। अचु चुरा
त्। अचु चुरत्तां। अचु चुरन्। अचु चुरः। अचु चुरन्। अचु चुरन्॥ अचु चुरन्। अचु चुराव॥
अचु चुरास॥ विदज्ञाने॥ आवी विदत्। इह प्र पूरणे॥ अहू इहत्। उपचष पाके॥ त्रिप्रत्य
यः॥ अनोपधाया दीर्घः। दिवा दावत्। अपाचि इति स्थिते। अेरु दिश्च। इत्सः॥ अपपाचि
अइति जाते। अेरिति जिलोपः। अडि लघोऽस्त उपधायाः। अडि सति पूर्वसंबन्धि नो इ
कारस्येकारो भवति॥ लघो परे उपधायाऽस्तः। अपी पचत्। अपी पचतां। अपी पचन्॥ एवं
॥ अपी पठत्। अजी जनत्। पदगतौ प्रतिपूर्वः। प्रत्ययी पदत्। घटचेष्टायां। अडि द्विर्वचने क

सा. व्या.
१३६

ते॥ कुहोश्रुः॥ रुपानां जवचपाः॥ जेरिति जेलोपः॥ अजीघटन॥ नञतः॥ अकारे तो ह्युक्त न भवति॥
हो हूगतौ॥ त्रिप्रत्ययः॥ अरुदित्वं॥ दिवादावत॥ रुच्यः॥ रुपानां जवचपाः॥ अडुडौ कनाटौ कृधातुः॥ अ
दिटीकन॥ डयाचूयाश्चायां॥ अययाचत॥ इत्यादि॥ ॥ वरुप्रापरो॥ वरुः क्लिः॥ वरुः क्षानोः क्लिप्र
त्ययो भवति॥ यजं जवराणां घृतः संप्रसारणं॥ होठः॥ तथोक्तः॥ शुभिः शुः॥ रिटौ लोपो दीर्घश्चा॥ त्रिडित्क
रणो॥ सवदित॥ सधातुः॥ दिवादावत॥ स्वरदेः॥ अः॥ अरुदित्वं॥ स्वरदेः परः॥ इति ठकारमात्रस्य द्वित्वं॥ उओ॥
ओओओ॥ अरि पूर्वस्य ठस्य ज॥ अरि परे पूर्वठकारस्य जकारो भवति॥ अजठत॥ अगतिनिवृत्तौ॥ आदेः घ
राः स्त्रः॥ त्रिप्रत्ययः॥ आतो औ पुकास्थापि दिवि स्थिते॥ दादेरिति इकारे कृते॥ अरुदित्वं द्विश्च॥ जेरिति मिलो

गुरुः
१३६

पः॥ नस शात्तवपाः॥ सलोपः॥ रुपानां जवचपाः॥ अडागमः॥ प्रतिपूर्वः॥ प्रत्यतिष्ठित॥ अत्र लघोर्दीर्घः॥ इति नदी
र्घः॥ पापाने॥ पादेर्युक्॥ त्रिप्रत्ययः॥ दादेरिः॥ अरुप्रत्ययः॥ द्वित्वं॥ अडागमः॥ लघोर्दीर्घः॥ यलोपः॥ अः॥ अपीप
त॥ कृपसामर्थे॥ कृपेरोलः॥ मलिः॥ कृपेर्ज्ञानोरेक अकारयोः॥ कमानलकारलिकारो भवत॥ त्रिप्रत्ययः॥ उ
पधाया लघोरिति गुराः॥ कल्पयेति॥ कल्पयेत्॥ कल्पयतु॥ अकल्पयत॥ आत्मनेपदे अपि॥ कल्पयेत्॥ कल्प
ये॥ कल्पयतां॥ अकल्पयत॥ पक्षो॥ चुरादेरिति त्रिप्रत्ययः॥ अरुदित्वं॥ कृकृपि अरु इति स्थिते॥ अेरिति
मिलोपः॥ ए॥ इत्यकारः॥ अरिलघौ रुक्व उपधायाः॥ लघोर्दीर्घः॥ कुहोश्रुः॥ मलिः॥ विपूर्वः॥ व्यची कृपत॥ व्यची
क्रियतां॥ व्यची कृपन्॥ व्यची कृपः॥ व्यची कृपतं॥ व्यची कृपत॥ व्यची कृपं॥ व्यची कृपाव॥ व्यची कृपाम॥ ॥

सा. व्या.
१३७

इति प्रत्ययान्ताः ॥ अथादेशविशेषविधिर्निरूप्यते ॥ दृशादेः पश्चादिः ॥ दृशादेर्द्धतोः पश्चादिरादेशो भवति ॥ अवादैविषये ॥ दृशित्पेक्षणे ॥ अस्य पश्चादेशः ॥ पश्यति ॥ पश्येत् ॥ पश्यतु ॥ अपश्यत् ॥ अविकरणात्वाभवति वृद्धपंनेयं ॥ पायाने ॥ पाइत्यस्य पिवादेशः ॥ पिवति ॥ पिवेत् ॥ पिवतु ॥ अपिवत् ॥ घ्राणधोपादाने ॥ अस्य जिघ्रादेशः ॥ जिघ्रति ॥ जिघ्रेत् ॥ जिघ्रतु ॥ अजिघ्रत् ॥ आशब्दाग्निसंयोगयोः ॥ अस्य धमादेशः ॥ शंखंधमति ॥ लोहंधमति ॥ धमेत् ॥ धमतु ॥ अधमत् ॥ स्थाइत्यस्य तिष्ठदेशः ॥ तिष्ठति ॥ तिष्ठेत् ॥ तिष्ठतु ॥ अतिष्ठत् ॥ दादने ॥ दाइत्यस्य यच्छादेशः ॥ यच्छति ॥ यच्छेत् ॥ यच्छतु ॥ अयच्छत् ॥ आश्रयासे इत्यस्य मनादेशः ॥ मनति ॥ मनेत् ॥ मनतु ॥ अमनत् ॥ अगतावित्यस्य अछादेशः ॥ अछति ॥ अछेत् ॥ अछतु ॥ अअछत् ॥ सगतावित्यस्य

३५
१३७

धावादेशः ॥ धावति ॥ धावेत् ॥ धावतु ॥ अधावत् ॥ शहृशानने ॥ अस्य शीयादेशः ॥ शीयति ॥ शीयेत् ॥ शीयतु ॥ अशीयत् ॥ वहविशरणागत्यवशादनेषु ॥ अस्य शीदादेशः ॥ शीदति ॥ शीदेत् ॥ शीदतु ॥ अशीदत् ॥ गमाच्छः ॥ गमादीनां छकारे भवत्यवादैविषये ॥ गच्छति ॥ गच्छेत् ॥ गच्छतु ॥ अगच्छत् ॥ इषुइच्छायां ॥ इच्छति ॥ इच्छेत् ॥ इच्छतु ॥ इच्छत् ॥ यमुनियमने ॥ यच्छति ॥ जाजनेर्जाः ॥ जावबोधने जनीषादुभावे सतयोर्जादेशो भवत्यवादैविषये ॥ दिवादेर्यः ॥ जायते ॥ नाक्यादेः ॥ जावबोधने जानाति ॥ जानीते ॥ ईहसे ॥ हनृगमस्य यः ॥ हते छानेर्लिकारात्तागस्य च स्य यः ॥ इदागमो भवति ॥ सरिष्यति ॥ सरिष्येत् ॥ सरिष्यतु ॥ असरिष्यत् ॥ सगतावित्यस्य ॥ क्लिप्तात्पः सः ॥ दिवादावत् ॥ वावसाने ॥

सा. व्या.
१३९

गस्यपेदीर्घनाचवक्रव्याः॥ संक्रमति। उपक्रमति। क्रम्यते। व्याक्रम्यते। व्योमः। विरमति। आरमति। परिर-
मति। उपरमति। वृद्धः। स्वसयोर्वा। वृत्तादिभ्यो धातुभ्यः। स्वसयोर्वा इदागमो भवति॥ वृत्तवर्त्तने। वृद्धवृद्धौः
। अधुकृतायां। स्पंदुषश्चवरो॥ कृपसामर्थे॥ इत्यादिः। स्वसयोर्वा इदागमो भवति॥ इत्याद्युक्तं॥ विवर्त्तिष्यति॥
विवर्त्तति। वर्त्तिष्यति। वर्त्त्यति। वर्त्तिष्यते। वर्त्त्यते॥ मुचादेर्मुन्। मुचादेर्गर्णी। मुमागमो भवति। अवादैर्विषये॥
मुहमोचने॥ मुंचति। विह्लाभे॥ विंदति। इदितो नुम्। इदितो धातो नुमागमो भवति॥ हुनदिसमृद्धौ॥ भवादित्वा
दपान्दति। वदि। अभिवादनस्तत्त्वोः॥ वंदते। वंदेत्। वंदतां। अवंदत्। शकिशंकायां। शंकते॥ शमुदमुउप
समे। शमादीर्घः। शमादीनां धातूनां दीर्घो भवत्यवादैर्विषये॥ शाम्यति। दाम्यति॥ दुषिवैचिनां दुषेय्यन्ना

पुनः
१३९

त्रस्य॥ दुषेर्द्धतोः। त्रिप्रत्यया त्रस्यदिर्घो भवति कश्चित्। दिवादेर्यः। दुषयति। भ्रमुचररो भ्राम्यति। क्षमुशात्रे। क्षा-
म्यति। योः। यकारे परे धातो रोकारस्य लोपो भवति दिवादेर्यः॥ दोऽवखण्डने। घति। घेत्। घतु। अघत्। शोतनु-
करणे। पेंश्यति। श्येत्। श्यत्। अश्यत्॥ षोऽन्तकर्मणि॥ आदेः। घास्त्रः॥ स्यति॥ स्येत्। स्यतु। अश्यत्॥ पञ्चपाल-
नपूरणयोः॥ पि। रुत्। पु। उर्वति। मृदुप्राणत्यागे॥ मुमुर्वति। सपरोक्षदौ परस्यैपदं॥ ममार॥ आदिशब्दात्स-
प्रत्यये विपरस्यैपदं॥ मरिष्यति॥ अन्यत्र प्रियते॥ ॥ रुदिर अक्रविमोचने। रुदादेश्चतुर्णां रुसादेः। च-
तुर्णांतिवादिगणानां मध्यहकारवसादेः प्रत्ययस्य इदागमो भवति रुदादेः परस्य॥ अदादित्वादपालु-
क्। उपधाया लघोरिति गुणः। रोदति। रुदितः। रुदन्ति। रोदिषि। रुदिथः। रुदिथारोदिमि। रुदिथः॥ रु-

सा. व्या.
१४०

दिम॥ त्रिष्वपश्यने॥ स्वपिनि। स्वस प्राणने। श्वसिति। प्राणाचेष्टायां॥ प्राणाचेष्टायां। प्राणि
नियक्षभक्षहसनयोः। यक्षिति॥ रोदिति स्वपिचैव श्वसिति प्राणितितथा॥ यक्षितिचैव विजयः रुदादिः॥
पंचको रोगः॥ यक्षादेः दरिद्रादेरनोदनुसः॥ चकासृदीप्तौ। चकास्ति। चकास्तः चकासति॥ जागृनिशक्षये। जा
गर्ति। जागृतः जाग्रति। इत्यादिः॥ ॥ दरिद्रादेरिगलोपश्चदिति स्वरे॥ दरिद्रादेराकारस्य इकारोदेशो भवति कि
निहसेपरे॥ आकारलोपश्चदिति स्वरेपरे॥ दरिद्रादुर्गतौ॥ दरिद्राति। दरिद्रितः। दरिद्रति॥ शासु अनुसिच्यौ॥ शा
सेरिः॥ शासेरुपधाया आकारस्य इकारो भवति। किञ्चीत्यपरे॥ शास्ति। शिस्तः। शासति। शिष्यात्। शिष्यानां शि
ष्युः॥ शास्तु। शिष्टादाशिष्टां। शासतु॥ अशाः। अशिष्टां। अशासुः॥ ईडाशोस्थेवेह कृत्वाः॥ ईडस्तौ॥ ईडे॥ ई

गुरु
४०

शते॥ ईडते। ईडिषे। ईडाथे। ईडिधे॥ ईडे। ईडिवहे। ईडिमहे॥ ईडासे श्वस्य। रुशषराजादेः घत्वं॥ इ
ष्टे। ईशते। ईशते॥ ओरौ। ओकारस्यौकारो भवति। पितित्तिम् अवादै॥ पुहुत्तुत्तुम् अवादै॥
पुमिश्रणौ। रुशवे। एजस्तुतौ। एजस्तुतौ। योतिजवीति। रोति। रवीति। नोतिनवीति॥ स्तोः
निसवीति॥ स्तुतः। नुधातोरिति उव। स्तुवन्ति॥ ॥ लोपोस्तु उदात्तानां॥ अनुदात्तानां तना
दिना अत्र नमस्य लोपो भवति क्लिति रुसेपरे॥ हनहिंसागत्योः। हन्ति। हतः। हनोघे। गमां स्वरे॥ घृ
ति॥ नमः। नमप्रत्ययात्परस्य अनुस्वारस्य लोपो भवति॥ हिसिहिंसायां॥ रुधादेनुम्। हिनस्ति। न
मसोरस्येति नकारस्याकारलोपः॥ क्लितिपरे॥ हिंसतः। हिंसति॥ भंजु आमर्दने॥ भनक्ति। भक्तः। भञ्ज

स्य. मा.
१४१

ति॥ अपिरंजुदंशसंजखंगवजानीलोपः॥ रञ्जरागे। रजति॥ दंशदंशने। दशति। सृज
विसर्गे सृजति॥ विदज्ञाने॥ विदोनवानां न्यादीनां रावादिर्वा॥ विदउत्तरेषां त्वादीनां नवा
नां रावादिर्नवकोवा भवति॥ वेद। विदनुं। विदुः। वेत्थुः। विदुः॥ विद। वेदविद्यविद्युः॥ वेत्तिविन्नः॥ वि
दति। विद्यात। वेत्तुविन्न। द्वावित्रां अवेत्। अवेदुः। अवित्रां। स्वादिदः॥ इत्यनोस। अविदुः। वेत्तेरनोवाकृत॥
विदधानोरन्तइत्यस्य वारुडागमो भवति॥ विदते। विदनु। असभुवि॥ अस्ति। नमसोरस्येति अकारलो
पः। सत्। सत्ति॥ सौसः। अन्ते सकारस्य लोपो भवति सिपिपरे॥ असि। स्थः। स्था॥ अस्मि। स्वा। स्मः॥ स्यात्॥
स्यातां। स्युः॥ स्याः॥ स्यातां। स्यातः। स्या। स्याव। स्याम॥ अस्तु। सादा। सां। संतु। नजे विशाधिः॥ हुत्तेर्जहिशः

उरुः
१४१

यो अस्तेरेधि शब्दः शाधिः। शास्ते॥ शब्दो निपात्यते हि विषये॥ सधि। सादा। स्तं। स्त। असानि। असाव
। असाम॥ अस्तेरीत। अस्तेः परयोर्दिसोरी शगमो भवति॥ आसीत्। आस्तां। आसन्। आसीः। आस्तं। आस्त॥
आसं। आस्व। आस्म। तर्हि हिंसायां॥ तर्होरिक्। तर्होर्छानो हकारस्य इदगमो भवति पितिपरे॥ रुधादेर्नम्॥
तरोदि। नमसोरस्य॥ तंदः। तंहंति। तरोक्षि। तंदः। तंद। तरोक्षि। तंक्ष। तंस्म। तंस्यात्। तंस्यातां। तंस्युः॥ त
रोदु। तडादा। तंदं। तंहंनु। तंदि। तंटादा। तंदं। तंद। तरोहानि। तरोहोव। तरोहाम॥ अतरोद्। अतुदं
। अतंहन्। अतरोद्। अतंदं। अतंद। अतरोहं। अतंक्ष। अतंस्म॥ लिह आस्वादने॥ होदः। तथोर्छः। रुभि
ः। रुः॥ उपधाया लघोर्गुणः। लेडडि इति स्थिते॥ डिडो लोपो दिर्घश्च। लेडि। लोदः। लिहंति। घटोः कः से॥ किला

सा. व्या.
१४५

कृतः॥धातोः कृत्प्रत्ययस्य वसादेरिडागसो भवति॥भूतं सनायां॥गुणावादेशो भवतीति भवि
ता॥सधृज्ज्ये॥सधते इति सधिता॥गुपुरक्षणे॥उदितो वा उदितो धातो र्दिगसो वा भवति॥उदितो
वेत्यत्र वा शब्दत इष सहलुभ रूपरिपां धातुनां तादेः प्रत्ययस्य ह्य॥गोपायतीति गोपिता गोप्राविधुशास्त्रे
मागल्यत्र॥तथोर्ध्वः॥सधतीति सधयति वा सेधा सेधिता वृषसर्वे सोननुकरणे सुनोतीति सवय
ति॥सातीति यासोता सविता॥इषु छे इयां॥इच्छतीति सृष्टा सधिता सहसर्वणे सह इति स्थिते॥तदुणा
विति तत्प्रत्ययः॥होतः सहिव होरो द्वर्गस्य॥सहिव होर्द्धा तोरकारस्योकारदेशो भवति॥देपरे तथोर्ध्वः
वृभिः वृः॥रिहो लोपो दीर्घश्च सहते इति सोरा॥वह्योषणे वोरा इत्यादिः॥॥इषवचषपाके॥पुवो

गुरुः
१४५

रनाको॥पुवु इत्येतयो ररा अक इत्यनावादेशो भवतः॥यथा सख्येन॥पचति पानयति वा पाचकः॥
शित्वा उपधाया वृद्धिः॥शेषं देववत्॥पठयति वा पाठकः॥पाठयति वा पाठकः॥लो कृलो
वृदर्शणे लोकयतीति लोककः॥लोचकः॥इया च याच्नायां पचति पाचयति वा पाचकः॥इत्यादिः॥॥
इक न करणे॥करेति कारयति वा कारकः॥तारकः॥सारकः॥भूसनायां गुणप्रत्ययराकारे ह्यर्थः॥पुवोर
णाको गुवादेशः॥भवति भावयति वा भावकः॥लुप छे दने लुनति लावयति वा लावकः॥पूय पवने पुना
नियावयति वा पावकः॥इत्यादिः॥॥क्षिप्यते॥क्षिप्यते॥क्षिप्यतीति क्षिपः॥भिदिर विदारणे॥भिनतीति भिदः॥भिदिर दैधिकरणे॥छिः

सा. व्या.
१४६

न नीतिदिदः। जावबोधने॥ आतो न पीत्याकारलोपः। जानाते श्वकः॥ जानाते श्वधातोः क प्र
त्ययो भवति। जानातीति ज्ञः। सुष्टु जानातीति सुज्ञः। प्रीहृगृभ्यश्चकः। अत इर॥ हृविशेषे। किरः। प्री
अतर्प्यरो॥ नुधातोः। प्रीणातीति प्रियः। गृनिगररो॥ गिरः॥ ॥ पचिनन्दिग्रहादेरुणिनि॥ पचाद् नं घा
देश्च ग्रहादेरुणिनि इत्येते प्रत्यया भवन्ति॥ यथा संख्यन॥ राकारे ह्यर्थः। अप्रत्ययः॥ प्रच. वच. व
द. पद. नद. भव. ज्व. नर. रवा. ग्रह. जर. मर. क्षर. सूद. देव. सेव. सेध. कोप. मेघ. नर्त्र. वृण. सयं. जार. भ
र. स्वप. यव. इत्यादिपदादयः॥ इपेचषपाके॥ पचतीति के॥ पचतीति पचः। विदज्ञाने। वतीति वेदः। वद
व्यक्तायां कचि। वदतीति वदः॥ दिगुक्तीश्यां। दीप्यतीति देवः॥ सेवसेवायां॥ सेवतीति सेवः॥ ॥ पुनदिस

पुनः
१४६

मृदो॥ नन्दिवासिनादिदुषिसाधिवधि शोरो चीत्यादयो नं घादयः॥ पुप्रत्ययः। पुवोरनाको॥ इदितो
नुम॥ नन्दयतीति नदनः॥ रसुक्तीश्यां। रमयतीति रमनः॥ वामक्रामसहर्षे॥ वामतीति वामनः
क्रामनः॥ अर्दमर्दमर्दने॥ जनं अर्दयतीति जनार्दनः॥ मर्दनः॥ मदीहर्षे॥ मदनः। इषनः। राधनः॥
साधनः। शोभनः। रोचनः। तपनः। दमनः। जल्पनः। दप्यनः। हृष्टदप्यने॥ ॥ रुशब्दे। रोर्धुनः। रुधातो
र्धुनप्रत्ययो भवति॥ पुवोरनाको॥ रौतिरावयति वारवन्॥ ॥ ग्रहादेरुणिनिप्रत्ययो भवति॥ ग्रहादेना
सितो दीर्घो भवत्यपरोक्षायाम्॥ गृह्णातीति ग्राही आतो युक्॥ तिष्ठतीति स्थिता। यजतीति याजा॥ रुशब्दे। विप्र
र्वे॥ विरावी। पाषापरणे। यायी। चरगतिभक्षरायोः। विचरतीति विचारी॥ दृशादेर्धतोः शप्रत्ययो भवति

सा. व्या.
१४७

॥ शकारः शिक्कार्थः ॥ शितिचतुर्वन्ता शितिप्रत्यये परे चतुर्षु निवादिषु यत्कार्यमुक्तं तद्वन्ति ॥ पश्चादे
शः ॥ उत्पश्यतीति उत्पश्यः ॥ धेठपाने ॥ धयतीति धयः ॥ ध्याशब्दग्निसंयोगयोः ॥ धर्मादेशः ॥ धूमनीति उ
धमः ॥ पापाने ॥ उत्पिवः ॥ घ्राग-घोषादाने ॥ उज्जिघृतीति उज्जिघृः ॥ हनहिंसागत्योः ॥ गमांस्वरे ॥ इत्युपधा
या लोपः ॥ हनो घ्रे ॥ गहनीति गोघ्नः ॥ कृतघ्नः ॥ विदलामो मुखादेर्मुम् ॥ गां विंदतीति गोविंदः ॥ अरविंदः ॥ इत्या
दिः ॥ ॥ ज्वलादेर्जा ॥ ज्वलादेर्जनोर्लप्रत्ययो भवति ॥ लाकारे ह्रस्वार्थः ॥ ज्वलदीप्तौ ॥ ज्वलतीति ज्वालः ॥ तप
संतापे ॥ तपतीति तापः ॥ पथिगमौ ॥ पथ्यातीति पांथः ॥ पांथतीति वा ॥ अत्र ह्रस्वान्नत्र रंनुमागमः ॥ आध
ः ॥ इह अकरणे ॥ कार्येण ॥ धातोः कर्मणि प्रयुज्यमाने अनप्रत्ययो भवति ॥ धातोर्नामिनः ॥ कर्म करेतीति

गुरुः
१४७

कुंभकारः शस्त्रकारः ॥ काष्ठकारः ॥ उदा-नदाने ॥ आनोडः ॥ आकार-आकातोः कर्मण्युपपदे सति उ
प्रत्ययो भवति ॥ इत्यादिलोपः ॥ गोददातीति गोदः ॥ धनदः ॥ नान्निच ॥ नाममात्रे प्रयुज्यमाने इति उपस
यो भवति ॥ कमलंददातीति कमलदः ॥ द्वाभ्यां पिवतीति द्विपः ॥ जनिषाडभाये ॥ द्वाभ्यां जन्मोपनयनाभ्यां
जायते द्विजः ॥ गृहे निवृतीति गृहृष्टः ॥ उगतौ ॥ अवाप्रवतीति भूः ॥ भूच भूडे ॥ भूचभू-आदेशो भवति
इदरे ॥ गन्धगतौ ॥ उरसः सलोपो मुच्चा ॥ उरसः सकारस्य लोपो भवति वासुमागमः ॥ उरसागच्छतीति
उरगः ॥ उरंगः ॥ विहाय सो विह्व ॥ विहाय सवदस्य विह्व आदेशो भवति चकारादमुमागमः ॥ विहाय
सिगच्छतीति विह्वगः ॥ विह्वगः ॥ नरसक्तस्त्व ॥ नरसावेगेन गच्छतीति नुरगः ॥ नुरंगः ॥ भुजगः ॥ भुजंग

सा. व्या.

१४८

॥ प्रवगः। प्रवंगः। स्तेनिपाताः॥ अटो॥ धातोर्ज्ञानिकार्यचसत्त्वकारदप्रत्ययौभवतः॥ टकारइवर्थः।
अस्तिहरतीति अस्तिहरः॥ आ॥ कवचंहरतीति कवचहरः। ऊमाहः। भारंहरतीति भारहरः॥ अत्र
धारणी॥ धनुधरतीति धनुधरः॥ श्लेघ्रियः। चरगतिभक्षणायोः॥ ऊहृषुचरतीति ऊहृचरः॥ टकारइवर्थः
ऊहृचरी। अपत्ययः सर्वधातुसाधारणं॥ टकारप्रत्ययस्तुचुरादेरेव॥ शोकं करोतीति शोककरी॥ क
न्या॥ यशः करोतीति यशस्करी॥ विद्या॥ पुरंदारयतीति पुरंदरः। यमुनियमने॥ वाचं यमतीति वाचंज
मः॥ सर्वं स हतीति सर्वं सरुः॥ द्विषंतपतीति द्विषंतपः। शत्रुं नपः॥ ॥ इविदरलो। भगंदारयतीति
भगंदरः। भास्करः। दिवाकरः। विभाकरः। प्रभाकरः। लिपिकरः॥ इत्यादिः॥ ॥ इवखि॥ धातोर्ज्ञानिः

उरुः
१४८

कार्यचसति इवखि इत्यने प्रत्यया भवति। संवंकरोतीति संवंकरीः॥ वीहिः॥ इति हरिः। आ प्रव्याप्तौ॥ दे
वानामाप्नोतीति देवापिः। वानाप्तिः। खिति पदस्य। खिति प्रत्यये परे पूर्वपदस्य सुमागमो भवति। शे
मंकरोतीति क्षेमंकरः। आत्मानं विभर्तीति आत्मंभरिः। उदरं विभर्तीति उदरंभरिः॥ ऊक्षिंभरिः॥
एजंखश॥ एजकंपने इत्यादीनां खसप्रत्ययो भवति॥ खकारो मुमागमार्थः। शकारश्चतुर्वल्कार्यार्थः।
थः। एजकंपने। चुरादेर्त्रिः। जनं एजयतीति जनेजयः। जिजये। धनं जयतीति धनंजयः। मनज्ञा
ने। पण्डितमात्मानं मन्यते पण्डितं मन्यः। दिवादेर्ष्यः। खट्कारणे। करणे र्थे खुट्प्रत्ययो भवति। खः
कारो मुमागमार्थः। शकारश्चतुर्वल्कार्यार्थः॥ एजकंपने। चुरादेर्त्रिः। जनं एजयतीति जनेजयः

सा. व्या.
१४८

जिजये। धनं जयतीति धनं जयः। मन ज्ञाने। पणितमात्मानं मन्यते पणितं मन्यः। दिवा देयः। खुद कर
लो। करणे धे खुद प्रत्ययो भवति। खकारे मुसागमार्थः। युवोरनाको अनयो नग्रः। क्रियते इनेनेति न
ग्रं करणं घृतं॥ अस्थूलः स्थूलः क्रियते इनेनेति स्थूलं करणं। दधि॥ ॥ भजं विणा भजा देर्दतोः कर्ते
रिवि न प्रत्ययो भवति। वेः। वेर्ज्ञो भवति॥ एकारे वृक्षार्थः। भज सवायां॥ अर्थं भजतीति अर्थ भाक॥
कस्त भाक। कृत भाक। वज गतो। परिवाद। वरुषा पणो। भार वाट॥ होटः॥ गबसाने। वा होवौ शसादौ ख
रे॥ अवर्णात्परस्य वा होवाकारस्योकारदेशो भवति॥ शसादौ खरे परे॥ भारौ हः। भारौ हा। भारवाद्याः
मिन्नादिः॥ अवजयतीति अवयाद्। सहः घः सोदिः। सादिरूपे सति सहेः सकारस्य घकारादेशो भवति र

१४८
१४८

सेपदात्रेच॥ नुरासने इति नुरावाद्। नुरावाड्॥ नुरासा हो। नुरासा हः। शमुदमुउपसमे। मोना धा
तोः। मकारात्रधातोर्मकारस्य नकारो भवति॥ रसेपदात्रेच। एकघेर्णाशम्यतीति प्रशान्। वेरिति
विज्ञेयः। अभूत्तज्ञावे कृत्वस्मियोगेच्चिः। बौदीर्घ ईवा स्य। बौ परे अवर्णस्य इकारो भवति। फस्त
स्य दीर्घः। चकारः बौदीर्घ इति विशेषणार्थः। वेरिति वेज्ञेयः। अमिथुनं मिथुनं क्रियते इति मि
थुनीकरणं पाणिग्रहणं॥ अशुक्तिः शुक्ती भ्रयते इति शुक्ती भावः॥ भावे घञः। असाहायः सह
यो भवति सहायो स्यात्॥ अहेतुः हेतुः कृतः। हेतुकृतः॥ कृत् कृतवत्। औसरोपश्च। असनाः मना भव
तीति मनी भावः। अनुमना अनुमनाः भवतीति अनुमनी भावः। इचकेचिद्वक्तव्यः॥ अदुःखं दुःखं करो

सा. व्या.
१५०

नीतिदुःखाकरोति॥ ॥ आतोमनिष्कनिधनिपः॥ आकारात्राज्ञानोर्मनिपकनिपवनिप
इत्येते प्रत्यया भवन्ति॥ इकारोच्चारणार्थः॥ पकारः सिलोपार्थः॥ सुष्टुददातीति सुदमानोपधाया
दीर्घः॥ नान्नो नो लोपशब्धौ॥ एजनशब्दवत्प्रक्रिया॥ स्थामी॥ स्थापागादीनामी भवन्ति किति परे न किः
पि॥ सुष्टुपिबतीति सुधीवा॥ भूरिददातीति भूरिदावा॥ कचिदन्येभ्योपि दृश्यते॥ सुष्टुकरोतीति सुकर्मा॥
रतीति इत्वा॥ अणीतीति अत्वा॥ इत्यादि॥ ॥ किप्॥ सर्वधातुभ्यः किप्प्रत्ययो भवति॥ रुस्वस्यपिति रु
तिनुक॥ पिति कृति परे रुस्वस्यनुगागमो भवति॥ किप्सर्वापहारी लोपः॥ कर्मकरोतीति कर्मकृत्॥
अग्निं विनोतीति अग्निचित्॥ देवान्स्तोतीति देवात्कृत्॥ सोमं पिबतीति सोमपाः॥ दीर्घत्वाच्चतुका सर्वपः॥

उरुः
१५०

श्यतीति सर्वदृक्॥ दिशामितिकत्वं॥ अत्रसेवायां॥ सुपूर्वे॥ प्रष्टुदेर्दीर्घता च वक्तव्याः॥ सुश्रीः॥ प्रष्टुगीप्सायां वा
चिं किप्॥ छसघराजादेः षः॥ षोडः॥ एरोरुसेदृशं॥ तत्वं पृष्टुतीति तत्त्वप्राद॥ वचपरिभाषणो
वचनं वाक्॥ न हवन्धने॥ किपि परे न सुधीयसगस्य दीर्घता च वक्तव्याः॥ न होधः॥ उपसमीपे
न ह्यते इति उपानदः॥ दृषवर्षणो प्रावृता मर्मवित्॥ कटं चिकीषतीति कटचिकीः॥ मन इर॥ इच्छामात
मनःसः॥ सयोगांतस्य लोपः॥ षोर्विहसे॥ इति दीर्घः॥ ध्वैः चित्तायां॥ ध्यायते॥ किपि संप्रसारणां॥ किपि परे ध्यायते
क्षीतो॥ संप्रसारणां भवन्ति॥ सुष्टुध्यायतीति सुधीः॥ ॥ दृशिरपेक्षारो॥ दृशेष्टुक् सकौशोपमाने कार्ये॥ दृ
शेधातोष्टुक् सकौप्रत्ययौ भवतः॥ आसर्वादिः॥ येनेषु प्रत्ययेषु परेषु सर्वादिः पूर्वस्यात्वं भवति टकार इवर्थः॥

मा. व्या.
१५९

ककारस्थाननियमार्थः॥ अकारस्तिष्ठति। उपमाने कार्ये च कारात् किं प्र। अन्ये इव दृश्यति अन्यादृशः। अन्या
दृशः। अन्यादृक। उपत्यये अन्यादृशी। तदन्तदृश्यते इति नादृशः॥ नादृशः। नादृक। अहमिव दृश्यते इति।
नादृशः॥ मादृशः। मादृक। दिशामितिकत्वं॥ अनुवन्धत्वादीपतादृशी॥ किमिदमः। कीदृशः। किमशब्द इदमश
ब्दस्योचकीदृश इत्येतावादेशौ भवतः। कईव दृश्यते इति कीदृशः॥ कीदृशः। कीदृक। ईदृशः। ईदृक। ईदृक। ईदृशी
वार्ता॥ भवदादिषु। दृशेर्विधानाः। र्थे ऽकारादयो दिर्घताववक्तव्याः॥ भवानिव दृश्यते भवादृशः॥ भवादृशः॥
भवादृक। समानस्या। समानशब्दस्य सभावो निपात्यते॥ शदृशः। शदृशः। सदृक॥ ॥ गिनिरतीते॥ धातोर
तीते काले शीले च गिनि प्रत्ययो भवति। इनां शौलो। अग्निष्टोमयजी। उह्नभोजी। किञ्च निपदाः। धातारतीते का

उरु
१५९

ले शीले च किं पूर्वनिपदा इत्येते प्रत्यया भवन्ति॥ इत्रमवधीति इत्रं हतवान्। इति इत्रहा। यजतीति यज्या॥
धुम्राणि प्रसवे। वनिपः पित्तानुक। कित्वा कुराभावः। लुतवानिति लुत्वा। सरसिजातं सरसिजं। दित्वा दिलो
पः। सर्वमगमदिति सर्वगः। साममगायदिति सामगः॥ ॥ कृकृवत्॥ धातोरतीते काले कृकृवत् प्र
त्ययो भवतः॥ भावकार्ययोः कृकृवत्। कृकृवत्। ककारेण गुणप्रतिषेधार्थः। कर्त्रीरिक्तकृवत्। कर्तृकृतवान्॥ उ
कारेणुन्विधानार्थः। आगतो देवदत्तः। आगतं देवदत्तेन॥ स्थितं देवदत्तेन। भावेन पुंसकत्वं॥ गत्यर्थे द
कर्मकाच्च कर्त्रीरिक्तः। गत्यर्थे दकर्मकाच्चातोः कर्त्रीरिक्तप्रत्ययो भवति। अगंतो आधीत इति अटितः॥ अ
नुप्राप्तः॥ कृतः। धातोः कृतप्रत्ययस्य वसादेरिगमो भवति॥ स्थितः। समुद्रसु उपसमे॥ शमादीर्घः। शा

सा. भा.
१५२

तः। दातः। कमुकात्रौ। कातः॥ कोवासेत॥ सेतः। प्रत्ययोवाकिञ्च वतिकित्वादानगुणः। प्रयोनिता। प्रयु
तितः। उदितः। ओदितः। रुदितः। रोदितः। मुषितः। मोषितः। इयेग्रहामिति दीर्घः। प्रहीतः। गृहीतः। नुद
प्रेरणे। नुदितः। नोदितः। विदितः। वेदितः॥ वृश्चिञ्चः। किञ्चः। उवर्णात्ता। दवर्णात्ता। चञ्चिञ्चश्चधातोः। परस्यः
किञ्चः। प्रत्ययस्य वसादेरिशगमोनभवति। वृत्तः। भूतः। श्रितः। श्रुतः॥ आदीदितः। आदितर्दितश्चधातोः
परस्य वसादेरिशगमोनभवति॥ त्रीतांतकवर्त्तमानेपि॥ त्रीतांधातूनांतकप्रत्ययोभवति। वर्त्तमाने
कालेऽपि॥ दत्तस्य नोदश्च। दकारदुत्तरस्य किञ्च शब्दस्य नत्वं भवति। दकारस्य च नकारः॥ त्रिमिदा
स्नेहो। त्रिकारस्तत्प्रत्ययार्थः॥ आकारः। अनिदरव्यापनार्थः॥ मिदतक इति स्थिते। ककारे गुणः। प्रतिषेधा

उदः
१५२

र्थः। तकारस्य नकारः। दस्य च नकारः॥ ॥ मित्रमन्त्रेणैव न वर्त्तते। त्रिमिदागात्रप्रक्षेपणो। पूर्ववत्त
दयोर्नकारः। आदेः। आत्तः। आयासनप्रस्थितः॥ त्रिमिदासंचूर्णने। द्विवर्णाः। अदभक्षणे। अदो ज
घः। कित्यनरोपो। अदोर्द्धतो जघादेशो भवति। किति परे॥ अन्यवाच्यनभवति। जघत्तप्रत्ययः। तथो
र्द्धः। रुभेजवाः। जग्धाः। रः। रेफादुत्तरस्य किञ्च शब्दस्य नत्वं भवति। जग्धमन्त्रमिति कर्मणि॥ कृञ्
हिंसायां। मतश्च। प्रोर्विहसे इति दीर्घः। विकीर्णं। जृषुषुषवयो हानौ॥ अषश्च। अषश्च भवति हसे परे॥
जीर्णं। कीर्णं। वाशरीरं। ल्वाद्योदितः। ल्वादेरेदितश्चधातोः। स्तोत्रो भवति॥ लुञ्चदने॥ लुनः। क्षिनः। क्षीन
ः। दोदीर्घो निष्ठायां वा। होहोहो ह्यक्षयः। संध्याक्षरानामा॥ स्नानः। स्नानः॥ ओहकत्यागे॥ स्थामिति ईकारः

सा. व्या.
१५३

।हीनः। दीनः। ओप्यापि वृद्धौ॥ प्यायः पी॥ प्यायो धातोः पी इत्यवसादेशो भवति। पीनः। बुद्धः
प्रशवे। आदेः व्यास्रः। सुनः। दादति। दा इत्यस्य द भवति तकारो किति परे॥ अदायि इति रे
तं। अदात् इति दत्तवान्॥ इय उपतापे॥ अदावि इति दुनः। स्वरान्तो वा। स्वरादुत्तरस्य दा इत्यस्य
तो वा भवति। तकारादौ किति परे॥ प्रत्तः। प्रदत्तः। दै प्रशोधने। अवत्तं। अवदत्तं। यज देव
पूजायां। यजां यवराणामिति संप्रसारणं॥ कृश वराजादेः षः इष्टं स॥ इष्टवान्। इष्टव्यवी
जसंताने। उत्तं वीजं। वरु प्रापने। संप्रसारणं होठः॥ इति ठत्वे कृते। तथोक्तः। इत्तं। ठिटे॥
लोपो दीर्घश्च। उठो इत्तं उठापंगुः। कृत्र आकृते। संप्रसारणं। होठः। इति ठत्वे कृते। तथो

उरुः
१५३

दीर्घश्च॥ कृप्रत्ययः। आकृतः। व्यञ्जसंवरणो। संप्रसारणं। संवीतः॥ वद व्यक्तायां वाचि
उदितं। उक्तं। वस निवासे। अनेन उधितं। कृत इति इत्तं। शुध उभुद्धायां। वमि शुधोरि
त्। शुधितः। सुप्तः। घसादेः षः॥ त्रै इत्तं स॥ आणाद्या वाणि पात्यते॥ आणाः। नातः। घ्राणाः
घ्रातः। क्रीणाः। क्रीतः। विद विचारणो। विन्नः। विन्नः। उदि क्लेदने। उन्नः। उन्नः। वागति वन्ध
नयोः। निर्वाणाः। निर्वातः। संपर्युपेभ्यः करोतेः भूषणो मुत्त॥ संस्कृतः। परिस्कृतः। उपस्कृ
तः। भावे च नः। संस्कारः। अलंकारः। जने जीः। जीतः। पचो वः। पच उत्तरस्व कितस्तकारस्य
वकारो भवति। पक्कः। पक्कवान्। क्षौक्षये। संध्यक्षरनामा॥ क्षायो मः। क्षामः॥ सुवशो घरो। सु

सा. व्या.
१५४

वक्त्रः। अथ उन्नरस्य कितस्तकारस्य ककारो भवति। अक्त्रः। फादी ह्रस्वः॥ स्फायः स्फी। स्फायो धातोः। स्फी ई
इत्यादेशो भवति॥ स्फीतः। कसुकानौ रावे वत्॥ धातोः कसुकानौ प्रत्ययौ भवतोऽनीने कालो। तौ वरा पार
इति वद्वतः। रावादिर्वशा बोद्धिर्वचनं। ननु ह्रस्वादिः॥ यथा राय परस्मैपदे तथा कसुः। यथा आत्मनेपदे
सेतथा कानः॥ ककारेण राप्रतिषेधार्थः। विदशा रो। उकारेण विधानार्थः। धितो नुम्। संयोगान्तस्य लो
पः। ह्रस्वसेर्लोपः। ह्रस्वपः सस्त्रीपः। विविधान् विवेद इति विविधान्॥ कधातुः कसुप्रत्ययः। दित्वा इत्य
कारः। कहे अः। धितो नुम्। ह्रस्वपः सस्त्रीपः। चकार इति चकवान्। चकारेण चकाराः। कानप्रत्ययः॥
जघान इति गमांस्त्वे। जघिष्वान्। विदहन् गम ह्रस्व विशस्यते वा कसुप्रत्ययः। वा इत्। विविदिष्वान्॥ वि

उरु.
१५४

विधान्। जघिष्वान्। जघन्वान्। जग्मिष्वान्। जगन्वान्। ददृशिष्वान्। ददृश्वान्। विविशिष्वान्। विविश्वान्॥
॥ शतशानोतिपु. तेव क्रियायां। क्रियोपदे गम्यमाने शतशानौ प्रत्ययौ भवतः। तौ चतिपु. तेव दितिप
रस्मैपदात्मनेपदयोर्भवतः॥ अकृत्तैरि। पच अत् इति स्थिते। अदेरित्यकारलोपः। नामसंज्ञायां स्यादि
र्विभक्तिः। धितो नुम्। ह्रस्वपः सस्त्रीपः। पचन् आस्ति। पठन्ति षुति। गैगाने। गायन् गच्छति। सुगानेनः॥
अकारस्थाने परेणुगागमो भवति। पचते इति पचमानः। पठति पठन्। यजमानः। स्तोति। तनाद रूप
। मनुते इति मन्वानः। वदति॥ आसेरानर्। आसेर्छातो व्यरस्यास स्याकारस्य ईकारादेशो भवति॥ आ
से इति आसीनः। वाक्षोः शतुः। आवर्णस्य शतुर्वानुमागमो भवति। ईकारजीतिचपरे। तुदव्यधने॥

सा. व्या.
१५५

तुदत्त। तुदती। तुदात्री। कुले। स्त्री तुदती। तुदती वर्तते॥ अय्ययोरत्रित्वं। अप्रप्रत्ययः प्रत्ययस्य वत्त्वं
बंधिनोऽकारात्परस्य शतुर्त्रित्वं नुमागमो भवति॥ भवतीति भवती॥ पचती। पठती। दीव्यती। रमा ह
श्यते॥ श्रिख-श्रिलिंगरो॥ श्रिष्यतीति श्रिष्यती॥ द्विरुक्तानां यक्षादीनां च शतुर्त्रित्वमप्यतिषेधो वक्तव्यः॥ ददा
तीति ददत्त॥ ददति। ददती॥ यक्षतीति यक्षता यक्षती यक्षति। जागतीति जाग्रता जाग्रती। जाग्रती। दारिद्र्या। दुर्ग
तौ। दारिद्र्यादेरालोपो वक्तव्यः॥ दारिद्र्यातीति दारिद्र्यत। दारिद्र्यती। दारिद्र्यति। चकासीति। चकासत् चकासती। अनुचका
सत्। विदेवी वसुः॥ विदेधातोः शतविवक्षये वा वसु प्रत्ययो भवति॥ वेतीति विद्वान्। पक्षे विदत्त॥ ॥ अत्र भ
वत्तत्र भवत्तदौ पूज्याथे निपात्यते। अत्र भवत्तो भट्टमिश्राः॥ तत्र भवत्ति भगवत्यादौ भणितं। शीले तन्नाथा

गुरुः
१५५

तोस्तन्प्रत्ययो भवति शीले स्वभावेर्थे॥ नकारप्रत्ययभेदज्ञापनार्थः॥ कररा शीलः कर्ता॥ हररा शी
लः हर्ता॥ नयन शीलो नर्ता॥ विचररा शीलो विचरता॥ इत्यादिभिर्नित्यानि तात्नेद। गुराः॥ इ
ह्युक्तं॥ भातोः शीले स्वभावेर्थे इह्युक्तं इत्येते प्रत्यया भवति॥ गुराः। अलं पूर्व॥ अलं केरा
शीलो अलं करि ह्युः॥ निराकर्तुं शीलमस्य निराकरि ह्युः॥ भ्रामन शीलः भ्रामि ह्युः॥ ग्रसन् ग्रदने। ग्रसन शी
लः ग्रसि ह्युः॥ प्रभवन् शीलः प्रभवि ह्युः॥ सहसवर्णे। सहि ह्युः॥ जेतुं शीलमस्य जि ह्युः॥ भवन शीलः भु ह्युः॥ स्था
रुः॥ विष्टव्याप्तौ विष्टुः॥ गृध्रज्जभिकांश्चायां गृध्रः॥ धाको कराः॥ धातोः शीलेर्थे धाकः॥ उ। उकरा इत्येते प्रत्यया भवति
। एकारो ह्यर्थः वरनिंदायां वा वि। वररा शीलो वराकः॥ वकार इति वर्थः॥ वराको। जल्पतायां वा चि। जल्पाकः॥

सा. वा.
१५६

भिक्षुयां चायां भिक्षुतुं शीलमस्य भिक्षाकः भिक्षुः भिक्षुकः सांन संशयोश्च। सप्रत्यया दा ३० पूर्वोत्तः
संसुष्टु नावित्यस्माश्च शीलार्थं विनापि उप उपत्ये भवति। वचपरिभाषण ॥ इच्छायां मा मनः सः ॥ द्वित्वं ॥ य
ः से। वेः कः। सधानुः। उपत्ययः। वक्तुमिषुर्विवक्षुः। पिपासुः। सप्रत्ययः। द्वित्वं। पूर्वस्य ह्रसादिः शेषः ॥ अत इर। चो
विहसे ॥ क्रोशश्चुः। विकीर्षतीति विकीर्षः। शंसु सुतौ ॥ आसं सतीति असंसुः। घष संहर्षे जिघक्षतीति जिघक्षुः। क
मुकात्रौ। उक न प्रत्ययः। राकारो वृद्धार्थः। कामयतीति कामुकः। भू सत्रायां ॥ भवितुं शीलमस्य भागुकः। नमः प्र
कृत्वेशब्दे ॥ नमादेरः। नमादेर्दोः शीलेर्थे रप्रत्ययो भवति ॥ दीपिकं पिजसिजसमोक्षणे। स्मिद शहास्ये। स्मय
नशीलः स्मेरः ॥ हिंसिकमिस्मि व श्च दसनेन नमारः। एतेन नादयः। नमनशीलः नम्रः ॥ हिंसि हिंसायां। हिंसनशी

उरुः
१५६

लः हिंस्रः ॥ अजसनशीलः अजस्रः। कमनशीलः कस्रः। कं पकं पने ॥ कं पः। दीप दीप्तौ। दीप्रः। घस अदने।
घसादेः कसरः ॥ घसादेर्दोः कसर प्रत्ययो भवति ॥ ककारो गुणप्रतिषेधार्थः। घसनशीलः घ
स्मरः। अदनशीलः असरः ॥ ससरणे। सरणशीलः समरः ॥ छिदिमिदिविदं ऊरः ॥ छिडुरं भिंडुरं विंडुरं ॥
भास दीप्तौ। भासादेर्धुरः। घकारघित्कार्थार्थः। भासनशीलः भासुरः ॥ भुंजु आमर्दने ॥ चजोः कगौ घिति ॥ चजो
ः कगाविति ककारगकारौ भवतः। घिति परे ॥ भंजनशीलः भंगुरः ॥ यजदेव पूजायां। अतिसये ह्रसादे यश्च
द्विश्च ॥ पूर्वस्य ह्रसादिः शेषः ॥ यश्च उकः। यज्ज्जाज्ञातो रुक प्रत्ययो भवति ॥ शीलेर्थे ॥ यश्चो लुक्। तत्सन्नियोगेः
यश्चो लु भवति ॥ ययजुक इति स्थिते ॥ आतः। यायजुकः। रुधादेर्नमः ॥ यश्च प्रत्ययः। अमजयाचुगिति नुगा

सा. व्या.
१५८

तिगामी॥ भू सत्तायां। भवितुं शीलमस्य भावी॥ इत्यादिः॥ ईशा देव रः। ईशा देवर्क्षो तो वरप्र
त्ययो भवति। ईशरो भवत्ये इष्टे इति ईश्वरः। स्था गतिनिवृत्तौ। स्थानुं शीलमस्य तिस्थाव
हः। राजभाजदोषौ॥ राजा देवः। राजा भोजाद्युमिश्रणे। योतीति पुत्रः॥ नुधानोः॥ मनत्रास्काः। सर्वधातुः
भ्यो मनत्र अस्तु क इत्येते प्रत्ययो भवन्ति॥ कर्मपात्रं। तेज कर्मने॥ तेजः। वचा देवः। वचा देवर्क्षो तो रस्
प्रत्ययो भवति॥ वचः। अर्हमर्ह पूजायां अर्हः। मर्हः। तपः। सौकार्ये केलि मः। भिदेलि मंकाष्टं। पेलि मं
पात्रं। पंचे। लिम माठकः। पुवह अगिभ्योतिः। योतीति योनिः। वरुतीति वरुः। अगतीति अग्निः। इदिप
रमै भवत्ये। वदि आहूदने। इदि वदि शकि रुदिभ्योः। इदित इति नुमागमः। इदतीति इडः। चन्दतीति

उरुः
१५८

वडः॥ शक्यते इति शक्रः। रुदतीति रुडः। पुष्यतीति पुष्यः। फलतीति फलं। मूलयतीति मूलं। उनादः
यः परिमिताः प्रयोगमनुसृत्य प्रयोक्तव्याः॥ नुमत्तदर्थीयां भविष्यति। धातो भविष्यतिकाले नुमत्प्रत्य
यो भवति। तदर्थीयां क्रियायां प्रयुज्यमानायां। भुजं पालभ्यवहारयोः। भोक्तुं व्रजति। पठितुमीष्टे॥ स्तोतु
मीरुते। घञभावे। धातोभावेर्थे घञप्रत्ययो भवति॥ वजोः कर्गो घिति। वजोः ककारगकारौ भवत
ः। घिति परे। पच्यते इति पाकः। अकारो ह्यर्थः। त्यजते इति त्यागः। इज्यते इति यागः। त्यज हानौ। जगं
प्रयोगः। अनुइज्यते इति अनुयागः। भज सेवायां। विभज नं विभागः। इगतौ। अयनं आयः। आ
तोयुक्॥ संज्ञायां संकत रिच्। कतरि वर्जिते कारके भावे कर्मीणि च घञप्रत्ययो भवति संज्ञायां

सा. व्या.
१५९

विषये। प्रतिप्रतिकार्यमाक्रियते इति प्रत्याहारः। उच्यते इति नृवासः। दीयते इति दायः। विक्रियते इति विकारः। पीयते इति पायः। साधनाधारयोर्व्यंजनानां स्वरं त्रानां च घञवक्तव्यः। सृज्य अञौ।
॥ सृजेर्हृदिर्घितिवः ॥ अपमृज्यते इनेनेति अपामार्गः ॥ लिखिते खने। लिख्यते इति लिखितिलेखः। आवर
त्यस्मिन्नित्याचारः। ईदृशं ध्ययने। अधीयते इति धित्या ध्यायः ॥ स्वरदेः। स्वरं त्रानां च तोरप्रत्ययो भव
ति भावादेः। संचीयते इति संचयः। नीयते इति नयगञ्चीयते इति उन्मयः। धृञस्तनौ। स्तवतीति
स्तवः। नृविद्येये। नृयते विक्षिप्यते कामादिभिरिति नरः। परिभवः। मदां॥ मदादीनामः प्रत्ययो भव
ति भावादेः ॥ मदिहर्षप्रमाद्यते इनेनेति प्रमदः। अनयावेति प्रमदा॥ प्रनयवहारस्तनौ पराच॥ पराते

उरुः
१५९

इति पराः। शस्यते इति शसः ॥ यमउपनियमे। यम्यते इति यमः। दम्यते इति दमः। दीव्यते विश्वमने
नेति देवः। धियवंधने। विशेषेण शीयते इति विषयः। मूर्त्तौ घनः। मूर्त्तौ काठिन्यपरिछेदे चाभिधेये ह
नेरुः प्रत्ययो भवति भावादेः। घनादेशश्च ॥ हनहिंसायां ॥ कठिनंदधिः दधिघनः। परिछेदे से भव
घनः। वर्णविपर्ययश्च। हलादेशतो वर्णविपर्ययो भवति ॥ चकारादप्रत्ययः। इति तोनुमाहिसिंहिंसा
यां। हिनसीतिसिंहः। हिनोऽधुः। हिनोर्द्धतोऽधुप्रत्ययो भवति भावादेः। दुवेष्टकपने ॥ वेप्यते इनेनेः
तिवेपथुः। दुक्षेष्टक्षेपने। क्षेपनं क्षेपेते इनेनेति छेपथुः। एनदिसमृद्धौ। नन्दधुः। दुडुपतावे। उव
धुः। दुष्टोत्थिगतिदुष्टौः। स्वयधुः। दुवमउद्गिरणौ। वमधुः इत्यादिः ॥ हितस्त्रिमकृतकृते। हितोद्धातोस्त्रिमकृ

त्ययो भवति तेन धातोर्थे न कृते र्थे वाच्ये सति क्रियाया निर्वृत्तः। उक्तं न करणो॥ कृत्रिमो घटः। उभृजधारणो
 घणयोः। संभरणेन निर्वृत्तं॥ संप्रति संयुक्तं। उपचष पाके। पाकेन निर्वृत्तः पक्रिमो श्रोतनः। इया हयाश्वा
 यो। अत इरा। याचि त्रिसं प्रियधनं॥ नदकी। धातो नृद्धी इत्येनौ प्रत्ययो भवतः। भावादौ। यती प्रयत्ने॥ यतनं य
 त्मः। प्रहः श्रे। प्रछादेः शकारादेशो भवति नेपरे भावादौ॥ पछते इति प्रहः। विच्छते इति विश्नः। विच्छगते। अ
 त्रगुणा भावः॥ स्तोभ्रः भिः भ्रुः। इज्यते इनेनेति यज्ञः। उगतौ। उवतीति शोराः। दीत्वा दीप्य शोरी। क्रियते कर्णः। दीत्वा त्र
 कर्णी। राजाधीयते इति राजधानी। स्वप्न स्वप्नः। आतो इनपित्वा कारलोपः। विधियते इति विधिः। संधियते इति सं
 धिः। आधीयत इति आधिः। अंभोनिधीयते इति अंभोनिधिः। भावेऽपुट्॥ धातो भावेऽपुट् प्रत्ययो भवति॥ पुवोर

नाको॥ क्रियते करणं क्रियते इति करणं। कृयते इति कृषनं॥ भूष्यते इति भूषणं। दीयते इ
 ति दानं। दुष्यते इति दुषणं। आदिशब्दानां स्थानं। मानं। पानं। साधनाधारयोश्च॥ साधने आ
 धारे र्थेऽपुट् प्रत्ययो भवति। पच्यते इनेनेति पचनं अग्निः॥ पच्यते इत्यां पचनी स्थाली। चका
 रादाधारैश्चेति। संप्रदीयते इत्ये संप्रदानं। शमा दीर्घः। दुषवे चित्रे। दुषणं। उदस्थादेः स
 लोपः। उत्थानं। सप्तम्यवरोधने। उन्नम्यते इति उन्नमनं॥ ॥ ईषदुः सुखवत्यः। ईषदादिषु प्रयुज्य
 मानेषु षल्यु इत्येनौ प्रत्ययो भवतः। भावादौ॥ लकारप्रत्ययभेदज्ञापनार्थः। खकारेण गुणः। प्रतिषेधार्थः
 ईषद्वः। सुभवः। ईषत्करः। सुकरः। दुखेनापि कर्तुमशक्यं दुष्करः। दुर्भवः। लभलाभे। दुःखेनापि लप्सुम

सा. व्याः
१६९

शक्यः दुर्लभः। अधिसंप्रहारे। दुःखेन युध्यते इति दुर्घोचनः। सुखेन युध्यते इति सुयोचनः। ईषद्भवः॥
॥ तदानीयो। धातोस्तदानीयो प्रत्ययो भवतः। भावादौ भविष्यतिकाले। भविष्यते इति भवितव्यं॥ कृत इति
इति। आस्यते इति आसनीयं। करिष्यते इति कर्त्तव्यं। करनीयं। दातव्यं। दानीयं। पातव्यं। पानीयं। स्थातव्यं
। स्थानीयं। रमयतीति रमितव्यं रमनीयं॥ इत्यत्र कर्त्तव्यपि अन्यायप्रत्ययः॥ इति केचित्॥ इत्येप्रहं प्रहादेनां
निदेदीर्घा भवति। गृह्यते इति ग्रहीतव्यं॥ हन्तसंवरणे। वरिष्यते इति वरितव्यं॥ स्वराद्यः। स्वराज्ञादानीर्यप्र
त्ययो भवति। क्षेतुं योग्यं क्षेयं॥ जेतुं योग्यं जेयं। अन्यत्र क्षेयं जेयं मनः। चेतुं योग्यं चेयं। नेतुं योग्यं नेयं। क्षे
यं जेयं। शक्यार्थे निपातेने। क्षेतुं शक्यं जेयं। अन्यत्र क्षेयं जेयं मनः। पुंशकात्। पवर्गात्। ज्ञादानीः शदेभ्यश्च

उरुः
१६९

त्ययो भवति॥ जेतुं योग्यं जेयं। दुर्लभप्रप्राप्ते॥ लक्षुं योग्यं लभ्यं। नमप्रकृते। नम्यं। शक्यलिशतने। शक्तुं
योग्यं शक्यं। सहचक्रासहसर्वरो। सोढुं शक्यं सहा। जभमैथने। जेतुं शक्यं जभ्यं॥ रुचिरोचने दी
र्घौच॥ रोचयितुं शक्यं रोच्यं॥ ॥ ईचातः। आकारात्। ज्ञादानीर्यप्रत्ययो भवति। आकारस्येकारः॥
दातुं योग्यं देयं। ज्ञातुं योग्यं ज्ञेयं। पातुं योग्यं पेयं। धेयं। स्थेयं। हेयं। गेयं। मेयं। येयं॥ अहसात्तात्पर्येण
अवर्गात्। ज्ञादानीर्यप्रत्ययो भवति॥ भावादौ॥ एकारो ह्यर्थः। कर्तुं योग्यं कार्यं॥ वृथै आव
र्णसंभक्तौच। वारयितुं योग्यं वार्यं॥ वक्तुं योग्यं वाक्यं। वाधयितुं योग्यं वाध्यं। भवितुं योग्यं भाव्यं॥ हसहसने।
हसितुं योग्यं। हस्यं। धिषात्कारोऽपि॥ पक्तुयोग्यं पाक्यं॥ ये सते भावकर्मणो विहितास्तव्यादयस्ते वि

सा. व्या.
१६२

धौचवक्रव्याः। एतेरुसेदृशं। दृशप्रेक्षरो। दर्शनाहोदृश्यः। दर्शनीयः। पुशकात। संधैचित्रायां। संधः
क्षरानामा। स्वाध्यायोध्यातव्यः। अश्रवणे। गुराः। ओतव्यः। अवनीयः। मनसोहोमन्त्रव्यः॥ ध्यैचित्रायां। ध्या
नाहोध्यातव्यः। सप्रत्ययादपि॥ दिवचनं। इच्छायामात्मनः। सः। संधक्षरानामा॥ ध्याध्यासइतिस्थिते। रु
स्वः। पूर्वस्परुसादिः शेषः। यः। से। ततः। सधातुः। धातुसंज्ञायांतव्यप्रत्ययः। निपूर्व। नितरांध्यातुमेष्टव्यः॥ नि
धिध्यासितव्यः। तातुमीष्टेविजिज्ञासितव्यः। कृतइतिइतातव्यानीयक्यपृथरास्वरयः॥ एतेतव्यादयः।
॥ ॥ ओरावश्यके॥ उवर्णात्तादवश्यकेधेध्याप्राप्तयोभवति। ओदोतोप्यप्रत्ययः। स्वरवत्। अवश्यं
भवितुंयोग्यंअवश्यंभावां॥ नुअस्तनौ। अवश्यंभाव्यं॥ लुअदेदने। अवश्यंभाव्यं॥ समासेऽवश्यादी

उरुः
१६२

स
नामलोपमिच्छंति॥ लुपिलोपने। अदर्शनेर्धौ॥ ॥ लुंयेदवश्यमः। कृतोः। लुंकाममनसोरपि। कृत्याः
पंचमाख्याताः। क्यपृथराभावकर्मणोः। तव्यानीयोस्वरयश्चाकेलिसः। कर्मकर्त्रे। लुंयेलुंकाममनसोरे
पिसमोहिततत्तयोर्मासस्यपचिपृथजोः। तवानियानां। कृत्यसंज्ञायाशिनीयानां। अवश्यंभाव्यः। अवश्य
लाव्यः। भोक्तुकामः। भोक्तुकामः॥ ओतुमनां। ओतुमनां। संहितं। संहितं। संततं। सततं॥ मांसस्यपचनं। मांस
पचनं। मांसपचनः॥ मांसपचनं॥ मांसस्यपाकः। मांसपाकः। मांसपाकः। मांसपाकः। मांसस्यपचनीनिर्दिष्टत्वा
त्मांसस्यअकारलोपः। मांसपचयः। मांसपचयः॥ रुडपधात्काप। रुडपधात्कापः। क्यपृथराभावकर्मणोः। भावक
र्मणोः॥ कृतीछेदने। कर्तुयोग्यं। कृत्यं। नितरांकृत्यंनिर्दिष्टत्वं॥ रुखात्कापृथराभावकर्मणोः। शासुपुहं

सा. व्या.
१६३

कप. स्तोतुं योगं सक्तं शाक्तं योगं शाक्तं गोपुं योगं गोपं गुरुसंवरणं गुरुं वदेः कप. भावादेो मृषा
उच्यते इति मृषोयं वनरा उच्यते यकथा सा वृत्ताद्या यहीतु योगं गृह्यासेना ॥ ॥ स्त्रियां यजोभावे ॥ यजा
देहीतोः स्त्रियां भावे कप. प्रत्ययो भवति ॥ कित्वात्संप्रसारणं ॥ हजी वर्जने ॥ प्रकर्षेण वर्ज्यते प्रकर्षेण वृज
नं ॥ स्यासीति प्रवृज्या ॥ हृत्तेसः ॥ हृत्तेर्लकारस्य नकारो भवति ॥ किति परे ॥ वृत्तं हृन्त्यते इति वृत्तं हृन्त्या ॥
इज्यते इति इज्या ॥ संत्यक्तं समज्यते इति समज्या ॥ क्षेपने चक्तिः ॥ धातोः क्तिप्रत्ययो भवति स्त्रियां भावे इक
त्रैरिचकारके ॥ अनुभूतिः ॥ विशिष्टाभूतिः ॥ विभूतिः ॥ भवनं भूतिः ॥ शोधनं भूतिः ॥ पयिविसारे ॥ इदितो नुस
पचनं पंक्तिः ॥ बहूपायणो ॥ संप्रसारणं ॥ टिटे लोपो दीर्घश्च ॥ उटिः ॥ संवित्तिः ॥ शमुदमु उपसमे ॥ क्षमादि

उरुः
१६३

र्घ्यं शांतिः ॥ दानिः ॥ ल्वाद्योदित इति नकारः ॥ लानं ॥ लानिः ॥ श्रोत्रकृत्यागे ॥ हानिः ॥ ईशशीरोवरक्तिप्रत्ययो ने
दूगुणश्च ॥ नवर प्रत्ययस्य क्तिप्रत्ययस्य इडन भवति शीरो गुरुश्च न भवति कौपरे ॥ संशयनं संशीतिः ॥
इशसेभ्यो ॥ ईश्वरः ॥ इतो गृहामिति दिर्घः ॥ ग्रह उपादाने ॥ निगृहतिः ॥ क्रीयते इति कृतिः ॥ जागृनिद्राक्षयो
जागरणं जागर्तिः ॥ ॥ कर्त्रेति क्तिश्च संज्ञायाम् ॥ कर्त्रेकार्ये धातोः क्तिप्रत्ययो भवति संज्ञायाम् ॥ इकभकार
णो ॥ प्रपूर्व ॥ प्रकुरुते इति प्रकृतिः ॥ धृञ धारणो ॥ विपूर्व ॥ विधारणं विधतिः ॥ इकतिपो धातुनिर्देशो ॥ धातेरि
कतिपो प्रत्ययो भवतः ॥ पचिः ॥ पचतिः ॥ यजिः ॥ यजतिः ॥ पिविः ॥ पिवतिः ॥ पठिः ॥ पठतिः ॥ गमिः ॥ गच्छतिः ॥ पिंदि
दामरु ॥ धितो धातोः भिदादेशश्च स्त्रियामरु प्रत्ययो भवति ॥ अकारप्रत्ययात्पश्चात्सर्वत्रभावतस्त्रियामि

सा. व्या.
१६४

त्यादिप्रा. पचा. मृजुषभ्रं. मृजाभिद्य. हिहा. जरेत्यत्रानुबंधरहितोऽऽप्रत्ययो वक्तव्यः. जषुवयो हानो. ॥
जरा. गुरो हंसात्. गुरुमंतोर्धातो हंसात्तादप्रत्ययो भवति. ॥ इह चेष्टायां. ईहा. उहवितर्के. उहा. ईशदर्शनां कन
योः. ईशा. प्रत्ययात्तादोरकारप्रत्ययो भवति. चिकीर्षा. पुत्रीया. आवतस्त्रियां. ॥ पूर्वकालेत्का. ॥ समानक
र्तृके धातोः प्रयुज्यमाने पूर्वकालेत्का प्रत्ययो भवति. स्नात्वा भुंक्ते. भुक्ता व्रजति. तस्सेत. वन्नित्या. वेदित्या. अलं
खलो प्रतिषेधेत्का. ॥ अलं भुक्ता. खलु भुक्ता. उदितः कावेद्. उदितो धातोः कावेद् भवति. इषु इच्छयां. इक्षा
सपित्या. उक्षा. सुपित्या. दृष्ट्वा. समासे क्यप्. ॥ समासे सति पूर्वकाले क्यप् प्रत्ययो भवति तत्कर्तृके धातोः प्र
युज्यमाने. ॥ रुत्वात् क्यप्. पित्यानुक. संभृत्य करोति. प्रणम्य गच्छति. नम प्रहृत्येशवे. अनत्र पूर्व इत्यके.

उरु.
१६४

ना इत्यकारदेशः. कृत्वा. क्यपि नेर्गुणाः. क्यपि परेणो भवति. अकृत्वा परिस्यणभुक्ते. ताकालेपि दृश्य
तेनेत्रं संमील्य हसति. मीलमीलने. मुखं व्यादाय स्वपिति. ॥ पौनःपुन्यं नमदिश्व. ॥ समानकर्तृकेषु
धातुप्रयुज्यमानेषु पूर्वकाले पौनःपुन्यर्थे धातोर्गामप्रत्ययो भवति. तस्य पदस्य द्विवचनं. आतोयुक्
॥ पायं पायंगच्छति. ॥ भोजं भोजव्रजति. ॥ कथमादिपुस्वार्थेणाम्. कथमादिषु प्रयुज्यमानेषु स्वार्थे करो
तेर्गामप्रत्ययो भवति. ॥ रुजः. कथंकारं. इत्थंकारं. भुवोभावे क्यप्. धातोर्भुवोभावेशर्थे प्रवृत्तिनिमित्ते धा
तोः क्यप् प्रत्ययो भवति. असभूयंगतः. नमंत्रस्य पदस्य उपधाया गुराः. लक्षोरीमुच्चः. लक्षधातोर्गामप्रत्यः
यो भवति मुद्. लक्षदर्शनां कनयोः. लक्ष्मीः. स्नायते. स्त्रीत्येवुद्. स्नायतेर्धातोः स्त्रीत्येवुद्भिधेयो वुद् भवति. ॥

सा. व्या.
१६५

द्यौस्तेष्वेव संघातयोः। टिलोपः। संयोगान्नस्य लोपः। टित्वादीपः। श्री। वर्णाकारः। अकारादिक्षुकारात्रेषु वर्ण
नेषु वर्णत्रया निर्दिश्यमानत्वात्कारप्रत्ययो भवति॥ अकारः। ककारः। एदिफोवा। रेफः। एकारादीनि नामा
निश्चयवतो मम पार्वती। मनःप्रसन्नतामेति॥ रामनामाभिसंकया॥ एकारादीनि नामानि श्रुत्या तत्रासरा
वराः॥ एतानि रमनायाः निसंयामं जनयन्ति मे॥ ॥ लोकाश्च यस्य सिद्धिर्यथा मातरपितरुदेः स्वरूपा
नो रूपान्तोऽभुभत्यादिः॥ शब्दोऽभुभत्यसार्थकः॥ समस्करौ भुभं चक्रे प्रक्रियां चतुरो वित्तं। अत्र ता
वो हयपीवः कमलाकर ईश्वरः॥ सुरासुरनराकारमधुपापीतपत्कजः॥ ॥ इति श्रीपरमहंस
परिव्राजकानुभूतिस्वरूपाचार्यविरचिते सारस्वती प्रक्रियानुसमाप्ता॥ ॥ भुभमस्तु मंगलं भव

शुभः
१६५

सा. व्या.
१६६

तु॥ ६०॥ ॥ यथा दृष्टं तथा लिखितं लेखको नास्ति दोषः ॥ यदि अक्षम अक्ष्वा शोधनीयं स हतव्यं ॥ ॥ ६०॥ ॥ शाके १७९७ ॥ विक्रमादिसम्बत १९३२ साल ॥ नेपाल अयोक्त सन्वत २०५५ सा
लमितिमासो त्रमेमासे भाद्रमासे अक्षयपक्षे तृतीयायां पुरापतिथौ गुरुवारसरे अस्मीदिने इह
पुस्तक शंखरापुरमहानगरे पद्मगिरिधर्मधनुमहाविहारनिवाशितवशावाय्यजिनरत्न
मुनिन. धवसन्तानेयात. बोधयायगुनिमित्तधसकलबोधावतयाजुल. धसकलमुनान
लोभयायमकुजल ॥ ॥ अभन ॥ ॥ ६०॥ ॥

गुरु.
१६६

१७०० ई. ॥ ॥ ॥

सा. व्या.
८०

जहाहि जहीतान् जहीतं जहीत जहानि जहाब जहाम अजहात् अजहीतां अन् ॥ १८ ॥ अस्यालोपः ॥ अतिप
रेधातोराकारस्य लोपो भवति ॥ अजहात् अजहाः अजहितं अजहीता कित्वाभावान्नाकारलोपः ॥ अजहात् अज
हीवा अजहीम ॥ उदायेदाने ॥ उकारोहितस्त्रिमकर्द्धिश्च ॥ रूपानां जववपाः ॥ दधानि ॥ पूर्वपदस्यङिति रुसेध
ः ॥ रुमां तस्यधातोः पूर्वदकारस्य धकारोदेशो भवतिङिति रुसेधरे ॥ दादेरित्वाकारलोपः ॥ धत्तः ॥ दधति दधाति
धत्थः ॥ धत्था दधामि धवः धवः ॥ अयं वकार पूर्वोपात्तस्तस्मान्न धकारः ॥ दादवालोपः ॥ दधात् दधातां दधु
ः ॥ दध्याः दध्यातं दध्यात् दध्यां ॥ दध्याव दध्याम ॥ तुवादे ॥ दधातु धत्तात् ॥ धत्तां ॥ दधतु धेहि धत्ताहा ॥ ध
त्तां ॥ धत्ता दधानि दधाव दधामादिवादे ॥ अदधात् अदत्तां अदधुः अदधाः अदत्तां अदत्ता अदधां अदध

गुरु.
८०

विभराम॥ अतीते॥ दिस्योर्हसान्॥ ह्माहुन्मरयोदिपृशिपू। इत्येतयोर्लोपोभवति॥ अ
 विभः। अविभृतां। अविभक्तः। अविभः। अविभृतं। अविभृतो। अविभरं। अविभृत्वा। अविभ
 म॥ माङ्माने॥ इकारात्मनेपदार्थः। साधनिकापूर्ववत्। मितीते इत्यादिः। ओहाक्त्वागे॥ ह्रादेर्दिश्च।
 अधौलुक। रुस्वः। कुहोश्चुः। रूपानां जवचपाः। जहति कित्वाभावात् न ईकारः॥ जहि नः। छेरित्पत्तु। आ
 लोपः। जहति जिहासि। जहिथः। जहिथः। जहमि॥ जहीवः। जहीमः॥ जहाते र्यादादौ वालोपोवक्तव्यः॥
 जहान्। जहातां। जह्युः। जह्याः। जह्यान्। जहात। जह्याः। जह्याव। जह्याम। जहानु। जहितात्॥ कित्वादिप्रा। ज
 हीनां। जहानु। छेरित्पत्तु। ईर्वाहो॥ इश्च इश्चरी। जहातेहो। परेवा ईकार इकारश्च भवति॥ जहीजि। जहिहि

अथ क्रमः
 १५५५

३१९

७७५॥ ॥

७०

२७॥

३०

९६॥

२२३॥

श्रीमद्भगवद्गीता

319

